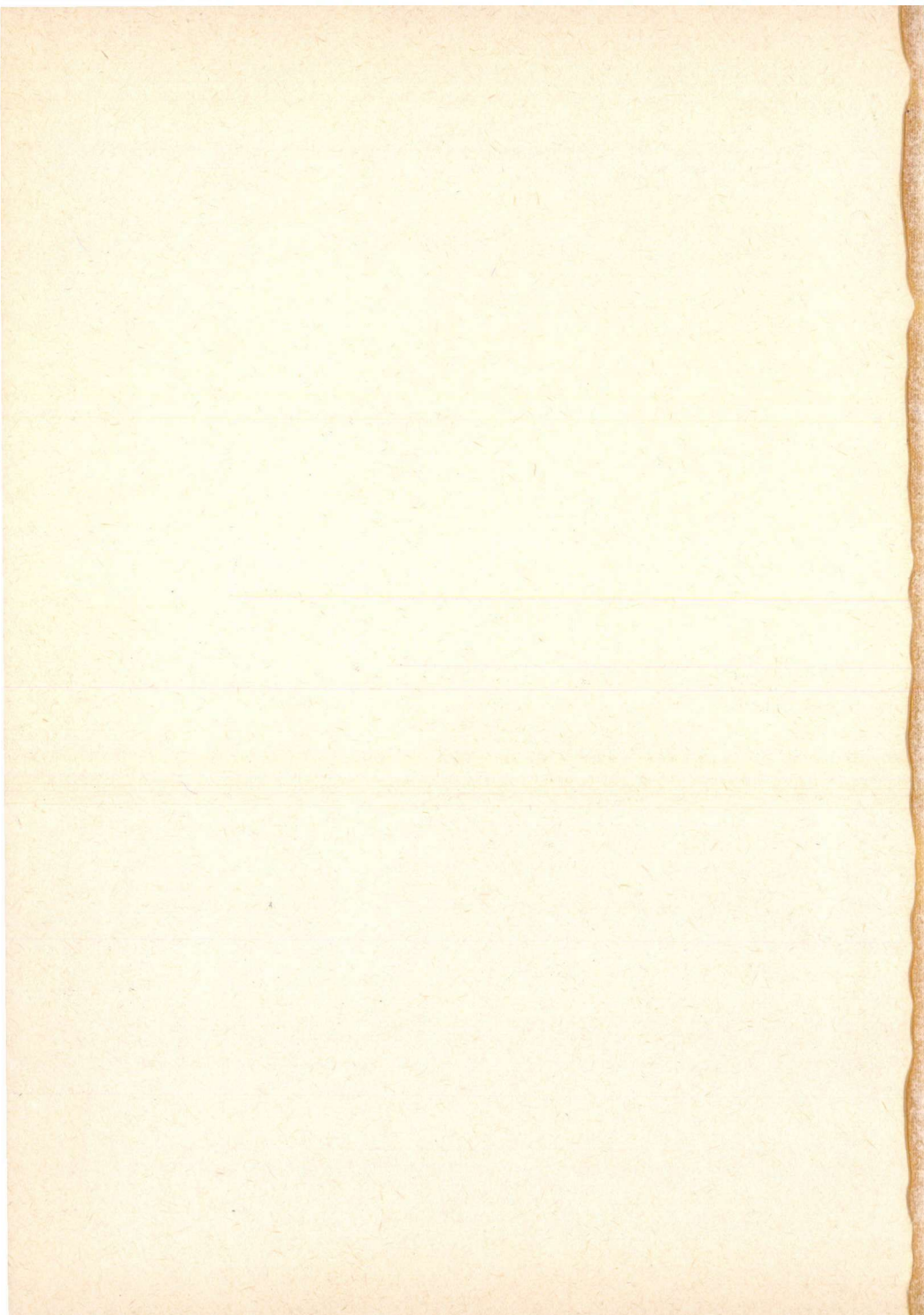

ARCHÍVUMI FÜZETEK VII.

**ÍRÁSTUDÓ
NEMZEDÉKEK**

**A Polányi család
története
dokumentumokban**

MTA FILOZÓFIAI INTÉZET LUKÁCS ARCHÍVUM 1986

ARCHÍVUMI FÜZETEK
VII.

ARCHÍVUMI FÜZETEK
VII.

**ÍRÁSTUDÓ
NEMZEDÉKEK**

**A Polányi család története
dokumentumokban**

MTA FILOZÓFIAI INTÉZET
LUKÁCS ARCHÍVUM 1986

**Készült Polányi Károly születésének centenáriumán,
a Polányi Emlékbizottság támogatásával**

**Összeállította és az előszót írta: Vezér Erzsébet
Szerkesztő: Lenkei Júlia
Sorozatszerkesztő: Sziklai László**

© Lukács Archivum, 1986

ISBN 963 01 7234 8
ISSN 0230 7081

VEZÉR ERZSÉBET

A POLÁNYI CSALÁD

Régebben a családfakutatás az ősök keresésére korlátozódott, és főleg az egyes családok tekintélyének növelését szolgálta. Annál megbecsültebb volt egy család, minél régibb ősöket tudott felmutatni, függetlenül attól, hogy ezeknek az ősöknek volt-e valami érdeme vagy sem. Ha pedig egy család az ősök közt érdemmel vagy érdem nélkül megszerzett nemességet is ki tudott mutatni, akkor az generációkon keresztül öröklődött a vele járó privilégiumokkal együtt.

A polgárosodás folyamata változtatott ezen a helyzeten. A mai családkutatás – ha ugyan van ilyen – inkább a társadalmi szerkezet változásainak tükrözésére irányul egy-egy család történetén keresztül. A polgárosodás folyamata nálunk többféle családmodellen is tanulmányozható. A Polányi család ideális példa arra a családmodellre, mely nem a nemesség polgárosodását, hanem a társadalom legmélyéről jött, etnikailag is jövevény családok polgári felemelkedését és megmagyarosodását példázza. Ezt a modellt persze más családoknál is megtalálhatjuk, így pl. a Hatvany-Deutschok, a Weissek, a Dreherek, a Hagenmacherek és mások esetében is. Csakhogy ezek a családok főleg a fokozódó anyagi jólétén keresztül emelkedtek, sőt mivel nálunk a polgárosodás folyamata is felemás volt – a nemességet nem törölték el –, egyik-másik család most már a pénzért is vásárolható nemességet, és az ezzel járó dzsentri allűröket is ambicionálta. De ezzel együtt ezek a családok, akárcsak a Polányi család, jól példázzák az idegen etnikumok gyors asszimilációját, egy-két generáción keresztüli megmagyarosodását. Ez a gyors beolvadási készség persze egy liberális kor szaksz hozadéka is volt.

Ami azonban a Polányi családot szinte egyedülállóvá teszi, az az, hogy több generáción keresztül nem a vagyon gyarapítása, hanem az intellektuális felemelkedés útján haladt. Ebben a családban ötvöződnek egybe talán a legnyilvánvalóbban és a legszerencsésebben a különféle kultúrák. Nyugati és keleti kultúrájú családok sarjai váltak itt magyarrá, és vettek részt legélénkebben és legnagyobb számban a magyar progresszív mozgalmakban. És ez a család példázza legjobban a 19 utáni magyar diaszpóra sikereit és világhírét.

Nem feladatomban, hogy egy bármilyen paradigmátikus családmodellből is szociális törvényeket vonjak le, annál kevésbé, mert rendszeres családfakutatókat nem végeztem, csak a család által megőrzött dokumentumokra

és szájhagyományokra szorítkozva vázolólok fel a család történetét, és ezt próbálom illusztrálni a következőkben a család három írástudó nemzedékének néhány írásával.

ŐSÖK

A Polányi, eredetileg Pollacsek családról a XVIII. század végétől van hiteles feljegyzés: egy XVIII. századi okirat említi Enoch Polacseket Ungváron, aki feltehetően II. József alatt már dúsgazdag ember volt; ennek rokonsági foka azonban a Polányi-ősökkel nem tisztázott. A családi feljegyzések és emlékezések is Árva és Ung vármegyében Dluhán, Szlanicán és Ungváron tudják eredeti lakóhelyüket. Az azonban tény, hogy a legidősebb Pollacsek Mihály (1785–1849) már kamarai földeket, szeszegetőt és sörházat bérelt. A család birtokában levő legrégebbi dokumentum, amely hitelesen bizonyítja a család polgári jólétét, egy német nyelvű szerződés az ungvári műmalom bérletéről 1868-ból (l. Polányi-hagyaték, OSZK). A bérlők Pollacsek Adolf (1820–1871) és felesége, Schlesinger Zsófia, a bérbeadó Ungvár község, a bérleti szerződést pedig a m. kir. pénzügyminiszter hagyta jóvá Budán.

A család birtokában megvan ennek a Pollacsek házaspárnak a fényképe is, sőt Pollacsek Adolf apjának, legidősebb Pollacsek Mihálynak és anyjának, bizonyos Glasner lánynak festményről készült fényképe is. A történész unoka, Polányi Laura feljegyzései szerint Pollacsek Adolf már külseje szerint is a középosztályhoz tartozó tekintélyes polgár volt, magyarul beszélt egy olyan községben, ahol a köznép nyelve a szlovák, ruszin és jiddis volt, az úri osztályé pedig a német és a francia. Ebben a két generációban ment végbe tehát a polgárosodás az 1800-as években.

AZ ELSŐ ÉRTELMIÉGI GENERÁCIÓ

A harmadik generáció, Pollacsek Adolf fia, Pollacsek Mihály (1848–1905) már értelmiségi lett. A kassai főreáliskolában érettségizett, majd a zürichi Eidgenössische Technische Hochschule-n mérnöki diplomát szerzett. 1870-ben, 22 éves korában a svájci államvasutak szolgálatába lépett, ahol építésvezetőként dolgozott. 1876-tól a svájci államvasutak igazgatósága főosztályvezetőnek nevezte ki, és a Seebach–zürichi vasútvonal építésével bízta meg. Szolgálati bizonyítványa szerint (l. Polányi-hagyaték, OSZK) „Pollacsek úrnak különösen bonyolult körülményekkel kellett megküzdenie, hiszen a tervezett vonal nagy része a város kellős közepén futott kereszt-

tül. Éppen ezért széles körű elismerést váltott ki, hogy tervét sikerült kidolgoznia egy részben Angliában megvalósított berendezésre támaszkodva. Az Igazgatóság ezért indokoltak találta, hogy 1877 januárjában, a részlettervek végleges kidolgozása előtt egy hosszabb tanulmányútra Angliába küldje. Pollacsek úr ezt a nehéz és felelősségteljes feladatot teljes megelégedésre oldotta meg, és hazatérte után egy minden szempontból kielégítő angol, magasszintű vasútállomást dolgozott ki Zürich részére.”

Pollacsek Mihály 1900-ig csendestársa maradt az ungvári bérletnek is. 1880 körül pedig a bécsi Stadtbahn szolgálatában helyiérdekű vasutakat tervezett. Itt jelent meg 1881-ben könyv alakban is egyik tanulmánya: *Die Konkurrenzfähigkeit im städtischen Lokalverkehr*. Eine Studie von Michael Pollacsek Ingenieur Wien 1881.

Bécsben ismerkedett meg az orosz anyanyelvű Cecilia Wohllal, aki akkor egy ékszerüzletben dolgozott. Cecilia Wohl édesapja, Alex Wohl felvilágosult vilnai rabbi és jeles történész volt. Könyvet írt a zsidók posztbiblikus történetéről i. e. 586-tól i. u. 640-ig, továbbá a Talmud hatásáról a kereszténységre. És ő írta az első orosz nyelvű zsidó imakönyvet is. Munkásságáért magas cári kitüntetésben, Anna rendben részesült. Budapesten halt meg 1905-ben az irgalmas rend kórházában. Unokájának, Polányi Laurának emlékkönyvébe a következőket írta:

Nicht durch Kraft, nicht durch Macht
Nur durch den Geist
Spricht Gott den Menschenkindern.
Nicht durch angeborenen Geist und Genius,
Sondern durch Fleiss und Methode
Spricht Grosspapa seinen Enkelkindern.
(A. Wohl, 10/VIII. 93. Schwabenberg)*

Cecilia Wohl barátnője, az ugyancsak vilnai Anna Klatschko, akinek férje, Samuel Klatschko összekötője és segítője volt Bécsben az orosz forradalmi emigrációnak. Így barátkozott össze Cecil is az orosz forradalmárokkal, Radekkel, Trotzkijjal, Tyeplovval, s ezt a barátságot örökíti később gyerekeire és unokaöccsére, Szabó Ervinre.

Pollacsek Mihály és a szép Cecilia Wohl 1881-ben Varsóban házasságot kötött. A házasságból hat gyerek született, de az egyik fiatalon meghalt.

* Nem az erőszak és a hatalom által, csak a szellem erejével szól Isten az ő embergyermekeihez. Nem a veleszületett ész és tehetség által, hanem szorgalommal és módszerességgel szól nagyapa az ő unokáihoz.

A kilencvenes években Pollacsek Mihály mint építési vállalkozó önállósította magát, és végleg Budapestre költözött a család. A gyerekek már itt jártak iskolába. Pollacsek Mihály a régi Magyarország területén mintegy 1000 km vasutat épített – a *Pester Lloyd* 1905. január 13-i nekrológja szerint –, többek közt a Kisujszállítás–Dévaványa–Gyoma, Szeghalom–Vésztő–Kót, Mezőhegyes–Orosháza–Szarvas vasútvonalakat.

Először az Andrássy út 2. sz., majd a Ferencziek tere 9. sz. alatt laktak. Itt gyűjtötte maga köré a társasági ambíciókkal megáldott Cecil (csakhamar mindenki Cecil mamája) intellektuel társaságát. A magyar szellemi progresszió színe-javát látta vendégül szalonjában. Ide járt többek közt Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Lukács György, Balázs Béla, Lesznai Anna és még sokan. Jászi így ír visszaemlékezéseiben Cecil mama szalonjáról: „... volt egy másik ilyen társaság is, erősen radikális, sőt szocialista hangsúllyal. Egy felvidéki tehetséges és kezdetben nagyon sikeres mérnök, több vasútvonal építője, Pollacsek Mihály és felesége, egy kovnói [sic!] származású orosz nő, a fogalommá, sőt szimbólummá vált Tante Cécile, vagyoni katasztrófájuk után egy ellentétes dzsungli vezető szelleme és irányítója lett. Ez is igen kevert társaság volt, de mindjobban Nietzsche és Marx hatása alá került. A ház úrnője ragyogóan szellemes, de igen gyakran asszonyosan felületes volt. Olykor valóságos légtornászatot végzett a gyakran változó ideológiai képletek között, újabb és újabb tehetségek felfedezésével s azoknak a saját ízlésére való idomításával. Így emlékszem, hogy egyoldalúan Herbert Spencerista koromban arra figyelmeztetett, hogy a nagy angol pozitivistá bölcsségét Nietzsche ragyogásával kellene egyensúlyozni. A Cécile mama körének nemcsak budapesti, de bizonyos fokig nemzetközi hírneve volt, és olykor külföldi gondolkozók is meglátogatták, hogy a magyar extrém tanok levegőjét megismerjék . . .” (*Jászi Oszkár publicisztikája*. Magvető, 1982; 559. o.)

Pollacsek Mihály építési vállalkozása 1900-ban tönkrement, de mivel ragaszkodott hitelezőinek teljes kártalanításához, ez a család teljes elszegényedésével járt együtt. A családfő ekkor külföldön, Stuttgartban, majd Frankfurtban vállalt állást, hogy családját továbbra is a régi szinten tartsa el. Innen küldi mindenre kiterjedő, aggódó leveleit gyerekeinek és feleségének. Ezek a levelek egy rendkívül okos, céltudatos és mindenekfelett szerető apa portréját rajzolják ki. Megrója legidősebb fiát, hogy hibásan ír németül, biztatja, hogy szorgalmasan tanuljon oroszul. Megbízta Karlit, hogy foglalkozzék többet húgával, Szofival. Kéri, hogy írjanak részletesen a mamáról, „mit csinál, mit érez, mit gondol, mit nem csinál, mikor kel fel, hova és mennyi ideig megy sétálni, hány kilót fogyott stb.” Gyerekei nagy szeretettel emlékeznek meg róla, hálások szigorúságáért, a

spártai nevelésért, ami egy életre megedzette őket, és a korai nyelvtanulás kötelezettségéért; három nyelven, magyarul, németül és angolul kicsi gyermekkoruktól kezdve kifogástalanul kellett tudniok.

Pollacsek Mihály 1905-ben meghalt. Laura lánya ekkor már férjnél volt, Adolf és Karli egyetemi hallgató, Mihály még középiskolás. A két kisebb fiú már apjuk életében is ösztöndíjjal tanult a Trefort utcai mintagimnáziumban. A család kisebb lakásba költözött a Bécsi utca 4. alá, ahol Cecil mama tovább folytatta társas összejöveteleit.

De Cecil mama nemcsak a társas életben jeleskedett. Előadást is tartott az 1905-ös orosz forradalomról munkások előtt (I. kötetünkben), cikkeket írt a *Neues Pester Journal* és a *Volksstimme* számára, és mivel szalonjában a legmodernebb eszméáramlatok mind terítékre kerültek, csakhamar megismerkedett a freudi pszichoanalízissel is, és – bizonyára dilettáns módra – maga is analizált. Pólya György, a világhírű matematikus mondta el W. T. Scott nevadai professzornak, Polányi Mihály biográfusának, hogy fiatal korában Cecil mamaanalízissel gyógyította ki abból a rossz szokásából, hogy mindent kétszer mondott. A hagyatékban egy cikket is találtunk Cecil mamától *Kunst und Psychoanalyse* címmel (I. kötetünkben).

A sokoldalú Cecil mamának pedagógiai ambíciói is voltak. 1912-ben női liceumot alapított: „magyar nők tudományos továbbképző tanfolyama” megjelöléssel. Célját a következőkben fogalmazta meg: „A Női Líceum célja fiatal hölgyeket a szaktanulás nehézségei nélkül megismertetni a tudomány mai eredményeivel úgy, hogy ezek az eredmények bevonulhassanak egyéni, családi és társadalmi életükbe.” De mégsem kékharisnyát kívánt nevelni: nem szaktudást, hanem általános műveltséget nyújtott, előkészületet egy magasrendű családi életre: „A Női Líceum azt tartja szem előtt, hogy a tudományosan és esztétikailag előkelő műveltségű magyar nő kötelességei magaslatán álló feleség, anya, háziasszony és hasznos társadalmi munkás lehessen.” Csak bámulattal adózhatunk Cecil mama szervező készségének, ha az előadók névsorán futólag végignézzünk: Balázs Béla, Benedek Marcell, Berény Róbert, Bölöni György, Dienes Pál, Dienes Valéria, Glücklich Vilma, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Laczkó Géza, Madzsar József, Törzs Jenő, Varga Jenő stb. És néhány előadás: Liebermann Leó egy. tanár: Kémia és háztartás, Tangl Ferenc egy. tanár: Táplálkozás, Zipernovszky Károly műgy. tanár: A villamosság a háztartásban, Biró Lajos: Irodalom és társadalom, Ady Endre: Új líra, Hatvany Lajos: Az érdekesség értéke, Jászai Mari: Széchenyiről, Ignotus: L’art pour l’art, Lesznai Anna: Művészet és kézimunka, Kaffka Margit: A nő lelki élete, Kernstok Károly: A művészi termelés lelki kényszerűsége, Czigány Dezső: Festői lehetőségek stb. A női líceum csak két szemesztert ért meg.

Cecil mama emellett Dalcroze intézetet is tartott fenn gyermekek, ifjak és felnőttek számára. Ennek lényege a zene, ritmus és mozgás összekapcsolása. Ma mozgásművészetnek, ritmikus tornának vagy művészi tornának neveznék.

Az őszirózsás forradalom idején ismét a magyar nők sokoldalú szociális képzésére nyújt be tervezetet a kultuszminiszternek (I. kötetünkben), de ennek kivitelezésében a forradalmak rövid élete megakadályozta.

1919 után csak Laura lánya és családja maradt az 1930-as évek elejéig Budapesten, többi gyerekei mind külföldre kerültek. Ő azonban folytatta irodalmi szalonját, melybe most már a legfiatalabb József Attiláig és Illyés Gyuláig csaknem minden baloldali író, művész és tudós eljárt, sőt az időnként hazalátogató emigránsokat, mint Mannheim Károlyt is ott találjuk a vendégek közt (I. Cecil mama levelezőlapját Mihály fiához kötetünkben). Emellett polyglott nyelviskolát is nyitott akkor már Krisztina körül 77. sz. alatti lakásán, ahol az összes nyelveket, németet, orosz, angolt és franciát ő maga tanította. Irodalmi szalonjával azonban nem áll egyedül a családban. Sógora, Pollacsek Károly ügyvéd, ha szolidabban is, de maga körül gyűjti a fiatal intellektueket örömhegyi házában. A harmincas években, mikor már Laura lánya is külföldön élt, Cecil mama átköltözött a Carlton szállodába, de az irodalmi-művészeti összejövetelek itt is folytatódtak egészen 1939 szeptemberében bekövetkezett haláláig.

A háború utáni társas összejövetelekről többen is megemlékeztek. Így Illyés Gyula a következőkben: „... egy irodalmi szalonra mégis emlékezem, Polányiékéra, a Széna téren. Egy bájos orosz diáklánymúltú nagymama gyűjtögette maga köré a radikális polgárság fiatal szellemiségét; ... A múlt századbeli lakásból ma is a jókedv melegsége süt az arcomba: József Attila jókedvének, ragyogásának melege.” (Emlékbánya; *Tiszatáj*, 1985. július.)

Déry a következőket írja: „Így kettesben találkoztunk Arankával Pollacsek Cecil mama, a pesti szellemi élet egyik nevezetességének híres esti fogadásán. A háromszobás kis Krisztina körüli lakásban száz ember zsúfolódott a háziasszony s néhány tál olcsó szendvics és hamisított egyiptomi cigaretták köré, többnyire baloldali értelmiségiek, néhány jelentős ember és sznob tenyészetük, egyiket-másikat ismertem.” (*Ítélet nincs*, Szépirodalmi, 1969; 352. o.)

És Németh Andor: „Barátaimat nagyon meghökkentette ez a kapcsolat [Madarassy Beck Zsuzsával] ... Intellektuel ismerőseim közül az egyetlen Polányi Ceciliának tetszett. Ő akkor átköltözött a Carltonba, és éjszaka Lawrence legutolsó regényét, a *Kengurut* olvasta nagy érdeklődéssel. Akkor már hetvenedik évében járt, de állandóan lépést tartott az irodalommal. Szóval neki tetszett Zsuzsa, sőt azt mondta: Ich behaupte gegen die ganze Welt, dass die Zsuzsa schön ist.” (*A szélén behajtván*, Szépirodalmi, 1973. 663. o.)

Érdemes itt megemlíteni, hogy Cecil mama, aki a magyar szellemi élet krémjét szervezte társassággá, sohasem tanult meg tisztességesen magyarul. Mikor meghalt, egyik gyereke sem volt itthon, és a háború közvetlen küszöbén már nem is jöhettek haza a temetésére sem. Temetésén Sós Aladár, a régi galileista építész a következő gyászbeszédet mondta:

„Drága Polányi Cecil, akit magunk között bizalmasan Cecil mamának hívtunk, mi, akik itt körülállunk Téged, gyermekeid barátai vagyunk, és így egy kicsit a Te gyermekeid is. Együtt nőttünk fel fiaiddal és leányaiddal, és velük együtt anyai, serkentő és dédelgető tekintetteddel bennünket is figyeltél. Diákkorunkban otthonod otthonunk volt, és kiválóan tehetséges gyermekeid a testvéreink. Ötszögletes sarokszobád a Bécsi utcában egyben a nagyvilágot, az irodalmi szalont is jelentette nekünk, és nyitott ablaka tényleg ablakot nyitott számunkra a szellemi érdeklődés minden irányába. Mi akkor nagyon fiatalok voltunk, de Te akkor is a legfiatalabb voltál közöttünk, tudásvágyad és kultúrszomjad a legmohóbb. De nemcsak a tudomány és művészet eseményei érdekeltek, hanem mi is érdekeltünk Téged. Mindegyikünkben láttál valamit, ígéretet és értéket, anyai elfogultságodban és tehetségkutató buzgalmadban. A nagy orosz regények ősi, erős és okos, tevékeny anyáira emlékeztetted, tetézve rendkívüli szellemed finomságával és eleven-ségével.

Három évtized múlt el azóta, s ennyi idő alatt sokat és sokszor változott a világ és benne jó magunk. Mi megöregedtünk, Te öregség, betegség és megpróbáltatásoktól meggyötörten is fiatal maradtál. Mi elfáradtunk és elszürkültünk, Te friss és színes maradtál. Mi elkönyösödöttünk, Te lelkes érték-kutató voltál mindvégig. Te kiábrándulhattál belőlünk, mi csak ábrándozva gondolhatunk Rád és Veled forrongó ifjúságunkra és szorongó szeretettel, mint be nem váltott ígéreteink bölcs és elnéző mentőtanújára.

Gyermekeid szétszéledtek ebben az őrjöngő világban, helyettük mi, fogadott gyermekeid álljuk körül gyászolva sírodat. Amíg mi élünk, velünk és bennünk élsz. Áldott legyen az emléked. Isten veled.”

A szociáldemokrata emigráns Vince Sándor pedig így írt Polányi Laurához intézett részvétellevelében (l. Polányi-hagyaték, OSZK):

„... Nagyon fáj nekünk, hogy a Népszava bilincselt írója Cecil mama valóban csodálatos szemeiről és választékos öltözködéséről szólhatott csupán a nekrológban, és nem merhette megírni, hogy nekünk és az egész haladó magyarságnak ő a Gracchusok anyja volt, akinek varázslatos környezetében termékenyült bátorságra és forradalmi lendületre egy szép múltú generáció értelmisége... Az ilyen egyéniség eltávozása ki nem heverhető vesztesége közvetlen környezetének éppúgy, mint a kornak, amelyet jelenléte tett szebbé, jobbbá, érdekesebbé és élni érdemesebbé...”

A POLÁNYI TESTVÉREK

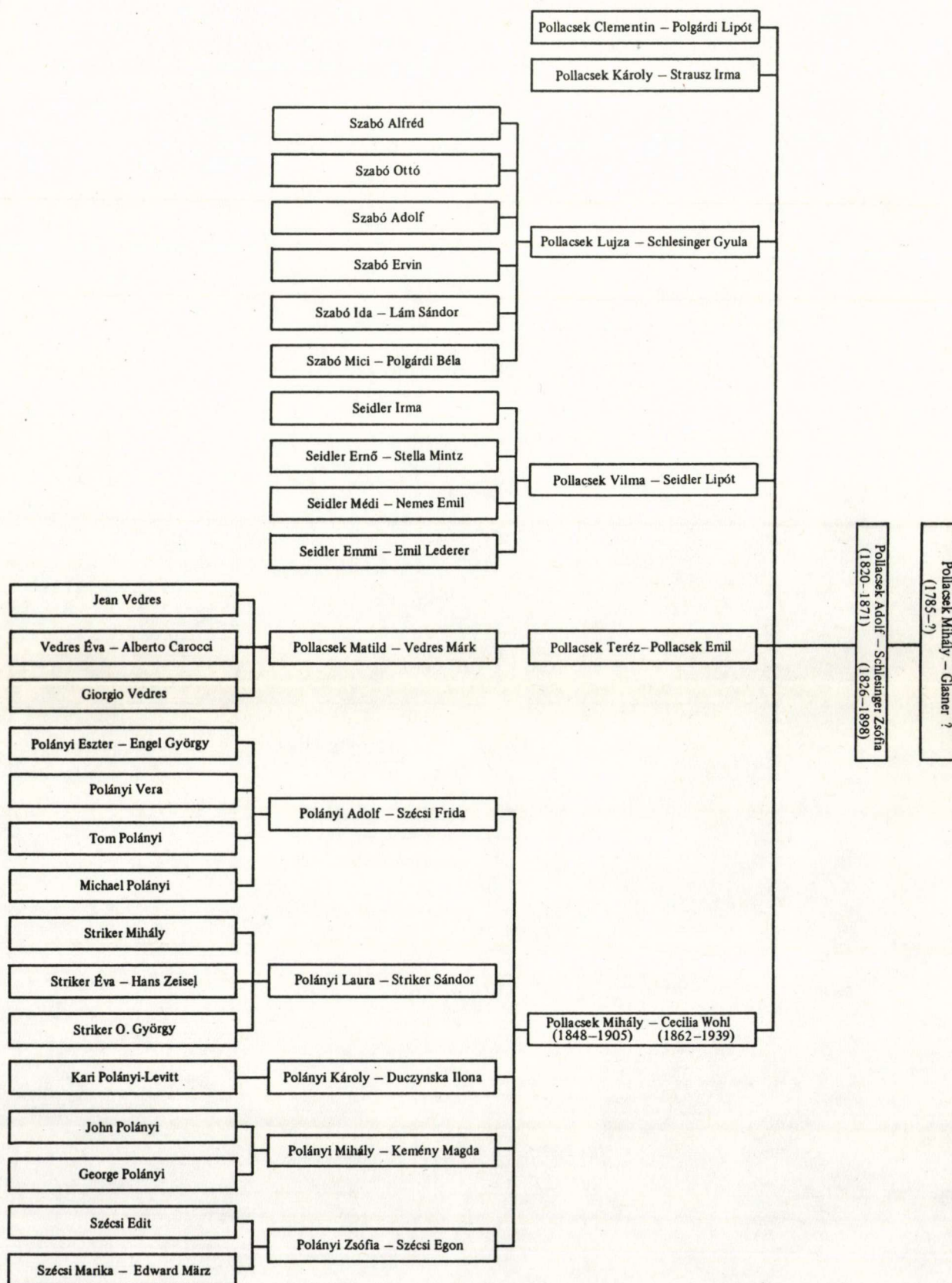
Pollacsek Mihály és Cecil mama legidősebb gyermeke, a Mauzinak becézett világszép Laura testvéreivel együtt Polányira magyarosította nevét. Még Bécsben született, 1882-ben. Legjobb barátnője Lina Klatschko, Samuel Klatschko lánya. Az első nők közt járt egyetemre Magyarországon: a budapesti egyetem bölcsészkarán történelem–angol szakon végzett 1904-ben. Még egyetemi hallgatóként könyvtárosi munkát vállalt a Központi Statisztikai Hivatalban. Ebben a minőségében segített unokabátyjának, Szabó Ervinnek a decimális rendszer kidolgozásában. Ugyancsak vele együtt vett részt a brüsszeli Bibliographia Economica Universalis szerkesztésében, mint annak egyik szerkesztője, később pedig önállóan szerkesztette a kiadványt. 1904-ben férjhez ment Striker Sándor üzletemberhez, de az önálló szellemi tevékenységet még gyermekei születése után sem adta fel. Előadásokat tartott a szabadkőműveseknél, a Társadalomtudományi Társaságban és különféle nőszervezetekben (egyik előadását l. kötetünkben). Cikkeket írt a *Szabadgondolat*ba. (Egyik cikkét l. kötetünkben.)

Pedagógiai érdeklődését úgy elégítette ki, hogy 1911–13 között kísérleti iskolát szervezett „társas magántanítás” címen 5–6 éves gyermekek részére. „Társas munkában adunk nekik világos, igaz, *természettudományosan egységes választ* világképalkotó elméjük számtalan kérdésére; itt igazítjuk útba zavaros kis lelkiismeretüket a társas élet és munka követelte *erkölcsi kötelességek dolgában*” — olvassuk az iskola programjában (Polányi-hagyaték. OSZK). Ide járt többek közt a hatéves Koestler Artúr, valamint Polányi Laura két saját gyermeke is.

1913-ban férje üzleti kapcsolatai érdekében Bécsbe költöznek, de aktív szellemi életét ott is folytatja. 1917-ben az osztrák nőszervezetek küldöttjeként vesz részt a Nemzetközi Nőszövetség oslói, koppenhágai és stockholmi békekonferenciáján. 1918-ban visszaköltözve Budapestre a radikális párt asszonycsoportját szervezi, és történelmi kutatásokat folytat Mária Terézia gazdaságpolitikájáról. 1919 után Strikerék őrizték Károlyiék néhány értékét. A Károlyi-levelezésben többször történik erről említés.

1932-ben Németországban dolgozó lánya után ő maga is Berlinbe megy, majd ugyancsak lányával együtt Moszkvába, Bécsbe, Londonba, végül a háború kitörése előtt, 1939-ben New Yorkba költözik. Itt kezd el foglalkozni az ötvenes évek elején az amerikai–magyar történelmi kapcsolatok egy fontos fejezetével. Amerika nemzeti hőisének, Virginia állam megalapítójának, John Smith kapitánynak *The True Travels* c. önéletrajzában megörökített, XVII. század eleji erdélyi kalandjait a XIX. századi amerikai történészek egymás után vonták kétségbe, de senki sem vette magának a fáradságot, hogy magyar forrásokban utánanézzon John Smith szavahihelettségének.

Elfogadták, és a XX. századra is áthagyományozták a magyar származású Lewis L. Kropf *Captain John Smith* c. 1890-ben megjelent könyvének adatait, melyek nyomán Smith kapitányt angol Hány Jánosnak minősítették. Polányi Lauráé az érdem, hogy eredeti magyar források alapján bebizonyította John Smith erdélyi kalandjainak valóságát. Egyébként Kropf következtetéseit már Szerb Antal is kételkedéssel fogadta (*Az első amerikai Erdélyben, Magyar Nemzet*, 1940. IX. 12.). Polányi Laura ezenkívül lefordította latinból angolra Henry Whartonnak, a XVII. században élt angol tudósnek John Smith életéről szóló könyvét is. J. Smith életrajzírója, Bradford Smith azt írta róla: „Munkája rendkívüli hozzájárulás mind a magyar, mind pedig az amerikai történelemhez.”

A háború alatt aktívan részt vett a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségének munkájában, és több cikke jelent meg a Szövetség lapjában, a *Harcban*. 1959-ben hazalátogatott, és felvette a kapcsolatot magyar történészekkel. 1959 decemberében halt meg New Yorkban.

A legidősebb fiú, Adolf (1883–1966) már gimnazista korában az orosz szocialista mozgalmak felé orientálódott. A forradalmi ojtást ő is a bécsi Klatschko családnál kapta, ahol Budapestre költözésük után is gyakran megfordultak. És természetesen nagy hatással volt rá unokatestvére, Szabó Ervin. Nyolcadik gimnazista korában lefordította Sztjepnyak *A földalatti Oroszország* c. könyvét, amely folytatásokban jelent meg a *Budapesti Napló*-ban. Érettségi után mérnök akart lenni, de ezt apja, nem tudni mi okból, ellenezte. Ezért a Keleti Kereskedelmi Akadémiára és az egyetem jogi karára iratkozott be. Néhány baloldali diákkal, unokatestvérevel, Pór Ödönnel és az akkor még progresszív Wolfner Pállal megalakította a szocialista diákok csoportját. Ez a jobboldali diákszervezetek sorozatos nacionalista-klerikális tüntetéseire ellen irányult. Részt vett benne többek közt Mérő Gyula, Vágó Béla, Szécsi Egon, Ferenci Izsó, László Jenő, az ideális anarchista Migray József. Mentoruk Lóránt Richárd volt, de élvezték Szabó Ervin támogatását is. Előadásokat tartottak a szakszervezetekben, harcoltak a munkásság akkori legfontosabb követeléséért, a vasárnapi munkaszünetért, és Polányi Adolf feljárt a *Népszavához* is. A botrány akkor tört ki, mikor Kossuth halála évfordulóján, 1903. március 20-án az ifjúság által az egyetemen kitűzött gyászlobogót a hatóságok erőszakkal eltávolították. A diákok ellen alkalmazott rendőri terror ellen Polányi Adolf hatásos szónoklatot tartott egy diákgyűlésen. Ő maga így emlékszik vissza ifjúkori tevékenységére: „A szocialista diákszervezetnek csak egy aránylag kis része volt szocialista beállítottságú, a túlnyomó többség a liberális haladás felé hajlott az ultranacionalista és vallásos önteltség visszautasítása mellett. E két diákcsoportosulás között éles tetteles összefüggésekre került sor, amelyek a rendőrség beavatkozására vezettek az egyetemen... Néhány nappal később azon a

nagy ünnepélyen, amelyet az arisztokrata kaszinóban a Széchenyi serleggel kapcsolatban tartottak, Károlyi József gróf felemelte szavát az egyetemi »felforgató« elemek előretörése ellen. Három nappal később kizártak az egyetemről.”

Közben azonban Polányi Adolf kitüntetéses diplomát szerzett a Keleti Kereskedelmi Akadémián, és hároméves ösztöndíjat kapott Japánba. Itt, Osakában a japán kapitalizmus gazdaságát tanulmányozta, amiről tanulmányt közölt a *Huszdik Században* (1. kötetünkben).

Visszatérése után folytathatta a jogi egyetemet. Időközben öccse, Polányi Károly vezetésével megalakult a Galilei Kör, amelynek munkájában az összes Polányi testvér, köztük Adolf is részt vett. A Tanácsköztársaság alatt a kereskedelmi népbiztosságon dolgozott, előadást tartott az agitátorképző iskolán, és a népbiztosság kiküldöttjeként Bécsben is tevékenykedett.

Sokféle szakmai tevékenységet folytatott. Rendkívül kiterjedt nyelvtudását és műszaki érdeklődését, különféle üzleti vállalkozásokban hasznosította. De tehetsége nem bontakozott ki olyan látványosan, mint testvéreie. Élete utolsó szakaszában hazatelepedni készült, de ebben megakadályozta 1966-ban Sao Paolóban bekövetkezett halála.

A Polányi testvérek közül idehaza Polányi Károly a legismertebb – hála a férje emlékéért harcosan ápoló feleségnek, Duczynska Ilonának, valamint a hatvanas évek elején történt kétszeri hazalátogatásuknak, ezt követően megjelent gazdaságtörténeti munkáinak, de nem utolsósorban annak, hogy ifjúságában ő szolt bele leginkább cselekvően a magyar történelem menetébe.

1886-ban született ő is még Bécsben, de a gimnáziumot már a budapesti mintagimnáziumban végezte, kitüntetéssel. Osztálytársa és jó barátja volt a kiváló esztéta, Popper Leó. Rajta keresztül került baráti kapcsolatba fiatalon Lukács Györggyel is. Érettségi után a jogi karra iratkozott be. Még középiskolás korában részt vett ugyan bátyja szocialista diákcsoportjában, de csakhamar önállóan is a tettek mezejére lépett. Pikler Gyula professzor jogfilozófiai óráin jobboldali diákok klerikális tüntetéseket rendeztek. Ezek ellen lépett fel néhány szabadgondolkodó jogász, akik csakhamar társakra találtak az orvostanhallgatók segélyegyleti választásaival elégedetlen medicusokban. A jogászok közül Polányi Károly mint a kör első elnöke, az orvostanhallgatók közül Kende Zsigmond és Rohonyi Hugó voltak annak a diákszervezetnek első szervezői, mely Pikler Gyula javaslatára a Galilei Kör nevet vette fel. A Galilei Kör a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének főiskolai fiókja lett. Anyagi támogatást a szabadkőművesektől kapott Pfeiffer Ignác műegyetemi professzoron keresztül. Gyakran tartottak előadást a körben a Társadalomtudományi Társaság tagjai is. De legfőbb mintaképük, tanítójuk, bálványuk, mint minden progresszív irányzatnak

ebben a korban, Ady Endre volt. Polányi Károlyé az érdem, hogy közvetlen kapcsolatot is teremtett a kör és Ady Endre között, aki minden március 15-i ünnepségre verset küldött „szívének ifjú testvérei” címére. A galileisták Ady-gyászünnepélyén Lukács György mellett ő mondott emlékbeszédet (I. kötetünkben).

Az idős Polányi Károly több ízben emlékezett vissza a Galilei Körre. Ezek a visszaemlékezések különböző szempontokból világítják meg a kör történetét. Mind kommunista oldalról (Korach Mór), mind pedig liberális részről (Ignotus Pál) többen bírálták és korrigálták Polányi Károly erősen aktualizáló szempontjait. Ezekkel a korrekciókkal együtt azonban mélysegesen igaz Polányi Károly konklúziója: „... különös, ritka magyar képlet volt a Galilei Kör. Emléke, amelyben az 1918-as válságos napokban a szocializmus és a szabadság eszméi híven egybeforrtak, csak gyarapíthatja a magyar ifjúságra származó erkölcsi hagyatékot.”

Polányi Károly első írásai a Galilei Kör lapjában, a *Szabadgondolat*-ban jelentek meg, melynek ő volt a főszerkesztője. 1914-ben az Országos Polgári Radikális Párt megalakulásakor mint annak titkára nagyon aktív szervezőmunkát végzett. (Téves tehát feleségének és leányának az az állítása, hogy sohasem tartozott politikai párthoz.) A világháború kitörése után katonai szolgálatot teljesített, míg 1917-ben betegsége miatt leszerelték. Betegségét hosszan tartó depressziós állapot is súlyosbította. Így a Tanácsköztársaság munkájában való részvételtől nemcsak elvi, de egészségi okok is visszatartották. 1919 júniusában gyógykezelés végett Bécsbe utazott, ahol operáción esett át. Csak a húszas évek elején gyógyult ki súlyos depressziójából. Ehhez elsősorban későbbi feleségével, Duczynska Ilonával történt szerencsés találkozása segítette hozzá. Eszmei fejlődésére elsősorban Jászi barátsága volt jelentős hatással az első bécsi években. Ekkor kezdett rendszeresen írni Jászi *Bécsi Magyar Újságjába*, majd a *Der Österreichische Volkswirt* munkatársa lett. Itt kifejtett publicisztikai tevékenysége adta meg a gyakorlati alapot későbbi tudományos munkásságához. 1933-ban Londonba települt át, és itt a legkülönbözőbb szervezetekben tartott előadásokat: munkástanfolyamokat vezetett, baloldali keresztény szervezetekben (Christian Left), kvéker kollégiumokban adott elő főleg gazdaságtörténetet, hogy megteremtse az anyagi alapot családjá áttelepüléséhez. Ilona az 1934-es ausztriai munkásfelkelés leverése után 1936-ban követi férjét Londonba. 1923-ban született Kari lányuk már előbb ott folytatja tanulmányait.

A második világháború alatt Polányi Károly feleségével együtt aktívan részt vett Károlyi Mihály mellett az Új Demokratikus Magyarországi mozgalomban, majd az Angliai Magyar Tanácsban. Mint vendégprofesszor több szemeszteren keresztül az Észak-Amerikai Bennington College-ben adott elő.

A háború után Kanadában a Toronto melletti Pickeringben telepedtek le. 1947-ben meghívást kapott a New York-i Columbia egyetemre, ahol gazdaságtörténetet adott elő, és különféle tudományos munkacsoportokban vett részt. 1945-ben jelent meg első nagy sikerű könyve, *The great Transformation*, melyben a piacgazdaság mindenhatóságát kérdőjelezi meg. A primitív népek gazdaságtörténetével foglalkozó kutatásai sok fontos tanulmányt eredményeztek (egyik kutatási beszámolóját I. kötetünkben). Velük iskolát teremtett a gazdasági antropológia tudományában. Legfontosabb tanulmányait halála után három kötetben gyűjtötték össze tanítványai: *Primitive, Archaic and Modern Economics*, 1966; *Dahomey and the Slave Trade*, 1966; *The Livelihood of Man*, 1977. Magyarul eddig három tanulmánygyűjteménye jelent meg: *Dahomey és a rabszolgakereskedelem*, 1972; *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*, 1976; *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*, 1984. A centenárium évében újabb három kötet van sajtó alatt: mindhárom időrendben megy végig Polányi egész pályáján; politikai és közgazdasági cikkeit és tanulmányait tartalmazza. Mindez azonban csak töredéke a teljes életműnek, melynek egy része még eredetiben is kiadatlan. Polányi Károly életművében jól eligazít a Szabó Ervin Könyvtár 1986-os kiadványa (*Polányi Károly*), Gyurgyák János avatott esszéjével, részletes bibliográfiájával és életrajzi adatokkal.

Élete utolsó néhány évében nagyszabású terv foglalkoztatta: a népek békés egymás mellett élésének lehetősége. Ezért indította meg Rudolf Schlesinger szerkesztésében és néhány hasonló gondolkodású tudóssal, Erich Frommal, Adam Schaffal, Leo Valianival és másokkal a *Co-Existence* c. lapot. A magyar tudósok közül Lukács Györggyel, Vajda Imrével, Sinkó Ervinnel és Bognár Józseffel keresett kapcsolatot. A lap munkájában Polányi Károly halála után leánya, Kari Polányi vett részt (I. erről szóló cikkét kötetünkben). A folyóiratnak mindössze két száma jelent meg.

1960-ban és 1963-ban feleségével együtt hazalátogatott. Ekkoriban találtak haza a magyar kultúrába is. Már az ötvenes évek második felében elkezdtek a kortárs magyar költők angol nyelvű bemutatásának előmunkálatait. A kötet 1963-ban jelent meg *The Plough and the Pen* címmel, Wystan Auden előszavával. Egy késői írása szerint azonban, úgy tetszik, Polányi Károly sohasem távolodott el a magyar kultúrától. 1960-ban írta az *Új Látóhatárban*: „Ami lettem, magyar földön lettem. Magyar életek adtak értelmet életemnek. Ami hibát netán elkövettem, mások fizettek itt érte. Ami jót akartam, itt teljesedjék. Ami keveset a nagyvilágnak adtam, ide térjen vissza.” Ma már elmondhatjuk, hogy Polányi Károly életműve valóban visszatért hazájába.

Nem lenne teljes a Polányi családról szóló krónika, ha nem emlékeznénk meg legalább vázlatosan Polányi Károly feleségéről, Duczynska Ilonáról.

A lengyel nemes apától és magyar dzsentri anyától származó, mérnöki pályára készülő fiatal lány Szabó Ervin szellemi hatására csakhamar a forradalmár útját választja. Ő lett a 18-as Galilei-per hőse. A Tanácsköztársaság alatt külügyi szolgálatban dolgozott Svájcban, majd annak bukása után Moszkvába ment, ahol Radek mellett titkári minőségben részt vett a Komintern II. kongresszusán. Mindez közismert. Azt azonban nem hangsúlyoztuk eléggé, hogy Duczynska Ilona szuverén forradalmár volt. Bécsbe visszatérve a KMP frakcióharcait látva egyik mellé sem állt, hanem a forradalmi erkölcs és a pártdemokrácia alapjairól bírálta mindkettőt, és pedig az akkor már „renegát” Paul Levi lapjában. Ezért 1922-ben kizárták a pártból. Ekkor már egymásra találtak Polányi Károllyal: két független szellem. Duczynska Ilona továbbra is forradalmár maradt, és az osztrák munkásmozgalomban vett részt. 1927-ben lapot indít *Der linke Sozialdemokrat* címmel, mely két évig jelent meg. Az osztrák munkások 1934-es Schutzbund felkelését a sajtó- és rádiópropaganda szervezésével, valamint lapjuk (*Der Sprecher*) szerkesztésével segíti. Ezt a munkáját a felkelés leverése után is folytatta, és csak 1936-ban követte férjét Angliába.

Itt pilótaképzést kapott, és aktívan vett részt Károlyi Mihály antisziszta mozgalmában. 1942-ben két szemeszteren keresztül fizikát tanított a Vermont-állambeli Benningtonban, majd Kanadába költözve egy ideig még folytatta az oktatómunkát. 1946-ban Magyarországra jött a föld-reform és a népi kollégiumok tanulmányozására; tanulmányútjáról angol lapokban számolt be (I. kötetünkben). Cikkeket írt a *Kanadai Magyar Munkásba*, a kanadai kommunisták lapjába. A hidegháború enyhülésekor, 1960-ban és 1963-ban ismét hazátogatott, Polányi Károly halála után pedig rendszeresen járt haza. Rendkívül szeretetre méltó lényét nemcsak a régi bajtársak, de a legfiatalabb nemzedék is rajongással vette körül. Mindenkihez volt segítő, jó szava, okos tanácsa, élénken részt vett a hazai szellemi életben. Az utolsó években Polányi Károly irodalmi hagyatékának sajtó alá rendezésével foglalkozott és kiadta a Schutzbundról szóló könyvét magyarul is. 1978-ban halt meg 82 éves korában. Duczynska Ilonáról bővebben lásd: Dalos György *A cselekvés szerelmese* c. könyvét, Kossuth, 1983.

A másik világhírű Polányi testvérről, Mihályról idehaza kevesebbet tudunk. 1891-ben született Budapesten. Ő is kitűnő tanuló volt a mintagimnáziumban, akárcsak bátyja. Részt vett a progresszív diákmozgalmakban: a húszévesek körében s főként a Galilei Körben; tagja volt a kör tudományos bizottságának. Írásai a *Szabadgondolatban* és a *Huszedik Században* jelentek meg. De őt inkább a természettudományok vonzották. 1913-ban végezte el az orvosi egyetemet Budapesten, majd Karlsruheban kémiai tanult. 1919-ig 17 tudományos publikációja jelent meg itthon és külföldön. A háború alatt

katonaoorvos, a Károlyi-kormányban pedig egészségügyi államtitkár. 19 után Karlsruheban fiziko-kémiai kutatásokat végzett, majd a berlini Kaiser Wilhelm Institutban, később pedig a Haber Intézetben dolgozott. Berlinben kötött életre szóló barátságot Wigner Jenővel. A két háború között gyakran járt haza annál is inkább, mert tanácsadói megbízatása volt az Egyesült Államokban. Cikkei is jelentek meg idehaza Vámbéry Rusztem lapjában, a *Századunkban*.

Polányi Mihály már a húszas években járt a Szovjetunióban. Akkor is fenntartásai voltak a szovjet gazdasági rendszerrel szemben, később pedig erősen bírálta a Szovjetuniót. Ennek ellenére tudományos teljesítményét a Szovjetunióban is méltányolták, és kiadták Licsnosztnoje znanije (Személyhez kötött tudás) c. könyvét (Progressz, Moszkva 1985).

1933-ban az angliai Manchesterben kapott katedrát fiziko-kémiai szakon. Ekkor Mannheim Károllyal, Jászival és T. S. Eliottal tartott szoros barátságot. 1948-tól a szociológiai tanszéket vezette ugyanott, és főleg tudományfilozófiával foglalkozott. Az ötvenes években az oxfordi Merton College keretében folytatta tudományfilozófiai kutatásait. De írt közgazdasági tanulmányokat is, többek közt a film szerepéről a közgazdaságban stb. Hetvenéves születésnapjára a nemzetközi tudomány legjelesebb képviselői tanulmánygyűjteménnyel tisztelgettek életműve előtt (*The Logic of Personal Knowledge*). Tagja volt az angol tudományos akadémiának (Royal Society), tiszteleti tagja az USA tudományos akadémiájának, és díszdoktora a princetoni egyetemnek.

Tekintettel arra, hogy Polányi Mihály örökösei cikkeinek gyűjteményünkben való közléséhez nem járultak hozzá, munkásságát itt hosszasan nem ismertetem magyar kutatója, Palló Gábor tudománytörténész összefoglalásában.

„Intellektuális pályáját nem lehet egyetlen szálla felfűzni. Csábító lenne azt állítani, hogy filozófiai munkái voltaképpen a nagy tudós szakmán túli konklúziói, általános gondolatok, reflexiók a laboratórium, a könyvtárszoba életéről. Csábító, de valószínűleg nem igaz. De nem igaz az sem, hogy hosszú évekig érlelt filozófiai gondolata keresett csupán természet-tudományos alátámasztást a műszerek, számok világában. Valószínűbb, hogy párhuzamosan futott a két gondolkodói pálya. Csakhogy külön-külön véve a tudományt és a filozófiát, egykönnyen szintén nem találunk egyirányú belső logikát.

Tudományos munkáját fia, John Polányi, ugyancsak fizikai kémia professzor, négy »független kutatási területre« osztja: adszorpció, az anyagok rugalmassági és szilárdsági viszonyai, röntgenanalízis, reakció-mechanizmusok.

A gázok adszorpcióját az 1910-es években kezdte vizsgálni, és arra az álláspontra jutott, amely szerint a gázok az adszorbeáló felületen nem csupán monomolekuláris réteget alkotnak, mint akkoriban általában gondolták, hanem több réteg is: polimolekuláris réteg is kialakulhat.

Megjegyzem, igazában nem az adszorpcióval keltette fel először a tudományos körök figyelmét. 1913-ban a kvantumhipotézist alkalmazta a termodinamikában, később a harmadik főtételnek is nevezett Nernst-tételről értekezett. Elgondolása iránt Einstein is komolyan érdeklődött. Ennek köszönhető az Einstein–Polányi levelezés: a nagy Einstein és egy fiatal orvos komoly eszmecseréje fizikai tárgykörben.

Berlinben a rostos anyagokkal foglalkozó intézetben végezte nevezetes röntgenvizsgálatait a cellulóz szerkezetére vonatkozóan. Röntgendiffrakciós módszerrel kimutatta a cellulóz szálszerkezetét, forgási szimmetriáját, később meg tudta határozni atomszerkezetét is.

A Haber Intézetben azonban visszatért egyik korábbi érdeklődési területéhez, a már 1920-ban is művelt reakciókinetikához. Ez az a tudományág, amelyben, ha Polányi esetében egyáltalán lehet ilyet mondani, talán a legeredményesebben kutatott, ám eredményeit, részben változatosságuk miatt, itt még összefoglalni sem igen lehet. Csak néhányat említek a legjelentősebbek közül. Kidolgozta a bimolekuláris folyamatok molekuláris mechanizmusára az ütközési elméletet. Az 1925-ből származó – Wigner Jenővel közösen írt – munkája már kvantumelméleti megfontolásokat is tartalmaz az asszociációs és disszociációs reakciókra vonatkozóan, és fölöttébb bátor föltevésekkel él, amelyek már a kifejlett kvantummechanika irányába mutatnak.

Befejezve természettudományi munkásságának inkább csak jelzésszerű ismertetését, föl kell hívni a figyelmet a művek abszolút magas színvonala és hihetetlen sokoldalúsága, eredményessége mellett – modernségükre. Hiszen a kvantumelméletet még igencsak kevésbé használták a kémikusok, amikor Polányi már biztosan operált vele; a röntgendiffrakció is éppencsak kifejlődőben volt úttörőnek tekinthető munkássága idején; és a reakciókinetika, mint tudomány is az ő időszakában, nem utolsósorban ő általa vált azzá az érett tudománnyá, amilyennek ma ismerjük.

Ámde a sokfélesége miatt már eddig is rendkívülinek mondható tudományos tevékenységében a 40-es évektől kezdve egyre növekvő súlyt képviseltek a társadalomtudományi kalandozások. Olyannyira, hogy nem lehetett elkerülni a kenyértörést a két szakma között. Polányi a társadalomtudomány, mindennekelőtt a filozófia mellett szavazott. Hogy milyen ellentmondóan fogadták döntését a régi és még inkább az új kollégák, könnyű elképzelni; hogy mik készítették Polányit a váltásra, jóval nehezebb. Ha azonban az egyszerűség kedvéért figyelmen kívül hagyjuk köz-

gazdasági, szabadsalomjogi, általános filozófiai, sőt esztétikai, vallási eszmefuttatásait, műveit, és csupán a legjelentékenyebb eredményeire: ismeretelméletére, tudományelméletére figyelünk, kicsit talán egyszerűbb a helyzetünk. Érthető ugyanis, hogy a szaktudományára mindenkor reflektáló és a társadalmi viszonyokra is kora ifjúsága óta érzékeny tudós főként a tudományról és az emberi ismeretszerzésről alkotott filozófiai elméletet.

Legjelentősebb könyve, a *Personal Knowledge* (szó szerint személyhez kötött tudás) 1958-ban jelent meg. A benne kifejtett, tökéletesen önálló gondolatok, a saját maga által megalkotott fogalmi rendszer eszmétörténeti szempontból egy átmeneti korszak tipikus – megkockáztatom: legszínvonalasabb – terméke az adott területen. Abban a korban született ugyanis, amikor a logikai pozitivizmus már kifulladt, a tudományfilozófia belső csatározásai elvesztették termékenységüket. Másrészt viszont még nem érkezünk el a »kuhni fordulathoz«, a kategóriák teljes megújításához, a tudománytörténet előtérbe helyeződéséhez. A könyv szelleme azonban kifejezi a liberális gondolkodó érthető berzenkedését a marxizmus dogmatikus tudománymagyarázatával szemben is, amilyen pl. J. D. Bernalé. Egyfelől kimutatja a tudományos megismerés társadalomhoz kötöttségét, mégpedig a fogalmak, gondolatok szintjén, tehát tartalmilag is, ugyanakkor függetlenségét is a napi politikától, az aktuális gazdasági, technikai feladatoktól.

Mit jelent a tudás perszonális, személyhez fűződő jellege? Ezt a kérdést már a cím láttán is föl kell tennünk, hiszen a tudást eleve, magától értetődően személyektől függetlennek, imperszonálisnak gondoljuk. Csakhogy Polányitól távol áll a szélsőségesen szubjektivistá célkitűzés: olyan fogalmi rendszert kíván alkotni, amelyben a tudás egyszerre személyhez kötött és objektív. Az előszóban írja: »A személyhez kötött tudás intellektuális elkötelezettség, és mint ilyen, lényegileg kockázatos. Csak az olyan állításokról mondható, hogy ilyenféle tudást közvetítenek, melyek hamisak is lehetnek.« Polányi elmélete persze távolról sem normatív. A valóságos tudást és legmagasabb szintű tudományt elemzi, nemritkán történelmileg is, és interpretálja saját, hosszú évek alatt kimunkált fogalmi sémájával. Lépésről lépésre, egyre mélyebben hatolva az ismeretszerzés és a kutatás folyamatába, kimutatja, hogy az eredmény, miként már az eredményt közlő nyelv, sőt a legfejlettebb tudományok esetén az axiómarendszerek is személyes jellegűek.

Elgondolását legkönnyebben talán központi fogalmának felidézésével érthetjük meg. A központi fogalom: a hallgatóságos összetevő (tacit component). Polányi szerint ugyanis minden tudásunkhoz járul egy explikálhatatlan, lényegi okokból nem leírható komponens. A tudás egy bizonyos, igencsak közzismert fajtája a jártasság, készség (skill), amilyen pl. a biciklizés vagy úszás, csak kis mértékben foglalható szabályokba. Leírhatjuk, hogyan

kell, mondjuk mellúszást végezni, mit kell tennünk karunkkal, lábunkkal, ám akármilyen részletesen írjuk is le, csak könyvből vagy csak magyarázattól aligha tanulhatunk meg úszni. Van ugyanis az úszásnak egy szavakba nem foglalható, de megérezhető, elleshető, perceptuálisan felfogható dimenziója is, és csak ennek biztos ismeretében merészkedhetünk bátran a mélyvízbe. Ez az a bizonyos hallgatólagos, nem kimondható összetevő, mely mindenfajta ismeretben éppígy elengedhetetlen feltétel, pl. a műértésben (connoisseurship) vagy akár a tudományban. A tudomány műveléséhez is jártasságokat kell mozgósítanunk, mégpedig sokfélét, nemegyszer igen komplikáltakat, és ezért hiába is próbáljuk e tevékenységet pontosan leírni, elvileg bele kell ütköznünk a hallgatólagos komponensbe, mely nem tehető közzé, jöllehet határai változtathatóak, visszaszoríthatók.

A tudás személyekhez kötött karaktere a hallgatólagos komponensből kiindulva az »intellektuális szenvedély« fogalmán (mely Polányi szerint a kísérleti és logikai ellenőrzésnél gyakran lényegesebb szerepet játszik), a tudós közösségek hatásán (conviviality), az elkötelezettségek és hitek, netán babonás hitek hatásán keresztül bontakozik ki, és alkot végül konzisztens filozófiai rendszert. Talán nem is kell mondani, hogy a rendszer igen vonzó, tele briliáns gondolatmenettel, szellemes eszmefuttatással, de, mint minden hasonló elmélet, éppolyan vitatható is.

Ugyanez mondható tudományszociológiai nézeteiről, kivált az 1962-ben publikált »a tudomány köztársaságáról«, amely a tudományt immár alapvetően nem a megismerés, hanem bizonyos emberek együttműködése oldaláról vizsgálja. Az együttműködés »az egymástól független kezdeményezések spontán koordinációján« alapul, önkormányzati rendszer, Adam Smith liberális modelljét követi. Az egymástól független és csak bizonyos átfedést mutató kutatásokat a »láthatatlan kéz«, a mindenkori tudományos ideál, a metodológiai és tartalmi normák rendezik racionális folyamattá, amely a szigorú hagyományörzés és a lázadó eredetiség partjai között hömpölyög. Nem tűr semmiféle külső politikai irányítást, járja a maga útját az ismeretlen jövő felé, amelyről azt tartja, hogy elérhető, és érdemes elérni. Es hasonlóképpen működik a szabad társadalom általában is: valamilyen állandó önkorrekciós mechanizmussal halad a közösségi (public), tehát nem egyéni szabadság növekedése felé.

Nem kétséges, hogy Polányi gondolkodásától igencsak idegen a marxizmus és az ezen alapuló politikai, gazdasági gyakorlat (már 1935-ben könyvben bírálta a szovjet szisztémát: *USSR Economics*), ennek megfelelően ő is idegen a marxizmus számára. De a Ryle és Wittgenstein precíz nyelvi analízisen nevelkedett oxfordi tudós kollégák is némi ajkbiggyesztéssel fogadták a laboratóriumi levegőt árasztó filozófiát, az olyan homályos fogalmakkal, mint a hallgatólagos tudás, amelyre semmilyen világos definíciót nem lehet

adni, és ezért képtelenség a tudás egy fajtájáról eldönteni, hallgatólagos-e vagy nem, és persze sorolhatnánk a hasonló kifogásokat. Amerikában azonban, a tudományelméletre fogékonyabb, kevésbé rigorózus világban átütő sikert aratott. A *Personal Knowledge* – szögezzük le – a körülötte folyó viták ellenére ismeretelméleti és tudományelméleti alapl műnek számít, egyre növekvő méretű kommentár-irodalommal.”

Polányi Mihállyal nagyívű tudományos karrierje sem feledtette soha magyarságát. Hálásan gondolt vissza iskolájára, tanáira, ifjúkorának Magyarországra. 1929-ben egy pesti hetilap körkérdésére válaszolva többek közt így ír: „Visszatekintve, a mélységet látom, melyből engem, egyet a sok közül, szerencsés segítő kezek kimentettek. Visszatekintve, ott látok félúton megrekedve elveszni Polányi Mihályokat, jó barátaimban, akik visszamaradtak, ismeretlen szegény fiúkban, tucatszám olyanokat és különbeket mint én, kidobva az egyetemről, numerus claususok, más klikkek drót-sövénye alatt elterülve – rokkantak halmán.

Igen, elég egypár Ady-szó: Rokkantak halmán, – A Gare de l’Est-en, – Én nem vagyok magyar? – Ez kapcsol össze veletek, otthon maradt bajtársaim, Ady Endre szelleme. Reménye annak, hogy Ady nemzete nem rugaszkodhatott el örökre a Nyugattól, hogy támad ott még Széchenyi és Kazinczy, hogy az egyetemeken lesznek majd újra Tangl Ferenc és Pfeiffer Ignácok – nyitott kapuk, segítő kezek.”

1974-ben, két évvel a halála előtt interjút készítettem vele Oxfordban. Magyarul már törve beszélt, de nagy szeretettel emlékezett unokabátyjára és első tanítójára, Szabó Ervinre. Mikor kikísért, akkor pedig hibátlan magyarsággal idézte Ady Gare de l’Est-en című versét: „Holnapra én már messze futok . . .” Ekkor döbbsentem rá, hogy ennek a generációnak Ady volt az anyanyelve.

Nem szóltam külön az ötödik Polányi testvéréről, az 1866-ban született Zsófiáról, aki csak férje, Szécsi Egon és testvérei révén volt közéleti szereplő, mint a 19 utáni bécsi emigránsok segítője. 1942-ben a náciizmus áldozata lett fiával együtt. Lánya viszont, a nemrég elhunyt Maria Szécsi, kiváló közgazdász és az osztrák munkásmozgalom illegális harcosa, majd az osztrák szociáldemokrata párt népszerű funkcionáriusa volt.

A HARMADIK GENERÁCIÓ

Szilárd Leó mondta egyszer, hogy a Polányi család zsenialitásának génjei Striker Évában (Eva Zeisel szül. 1906), Polányi Laura lányában öröklődtek harmadízigen. És valóban, a kiváló kerámiaművész rászolgált erre a megállapításra.

Budapesten érettségizett. Egy budai fazekasműhelyben tanulta a fazekasmesterséget. A *Pesti Napló* képes mellékletében 1926. május 1-én gyönyörű fiatal lány képe alatt olvasható a felirat: Striker Éva, az első magyar női fazekasmester. A kispesti gránit-porcelán gyárban kezdte, majd Hamburgban, Berlinben és Moszkvában folytatta a művészi szintre emelt kerámiatervezést. 1938 óta az Egyesült Államokban él. Jelenleg a washingtoni Smithsonian Institution viszi körbe életmű kiállítását az egész világon, és talán már jövőre hozzánk is elkerül. Kiállítási katalógusában így jellemzik művészetét: „Eva Zeisel az egyszerű magyar paraszti fazekasság szeretetét ötvözte egybe a modern európai formatervezés iránti tiszteletével.”

Rendszeresen látogat haza. Két évvel ezelőtt, 78 évesen hat hétig dolgozott a pécsi Zsolnay gyárban, és tervezett a gyárnak szebbnél szebb porcelánokat, mert – úgymond – kiállítása magyar anyaggal kezdődik, azzal is fejeződjék be.

Polányi Laura legfiatalabb gyermeke, Striker György (sz. 1913) itthon él. Középiskoláit Budapesten, a műgyetemet Charlottenburgban és Bécsben végezte. Nagynénje, Duczynska Ilona irányítása alatt feleségével együtt ő is tagja volt a Schutzbund rádiós csoportjának. 1938-ban családjával az Egyesült Államokba emigrált, és a háború alatt különféle tervező mérnöki munkákat végzett Chicagóban. 1948-ban hazatért Magyarországra, ahol először az Orion gyárban dolgozott főmérökként, a Műgyetemen másfél évtizeden át oktatta az elektronikus műszertechnikát, végül pedig a KGM Mérés-technikai Központi Kutatólaboratóriumának igazgatójaként ment nyugdíjba. 1958 és 1985 között az általa alapított Nemzetközi Méréstechnikai Szövetség főtitkára, címzetes egyetemi tanár. Családjával együtt ő a szétosztott Polányi család hazai központja.

Polányi Adolf mindkét fia Budapesten született, de az USA-ban futott be kiemelkedő tudományos pályát. Az idősebbik dr. Michael L. Polányi (sz.: 1913) Rómában szerzett fizikus doktori diplomát. 1943-tól él Amerikában. Szakterülete az optikai orvosi műszertechnika. Jelentős eredmények és szabadalmak fűződnek nevéhez a glaucoma méréstechnikai meghatározása terén.

A fiatalabbik fiú, dr. Thomas G. Polányi (sz.: 1918) ugyancsak az USA-ban él, az American Optical Company keretében a lézertechnika sebészeti alkalmazása terén ért el kimagasló eredményeket.

Polányi Károly és Duczynska Ilona lánya, Kari Polányi-Levitt (sz. 1923) a montreali McGill egyetem közgazdaságtan professzora. Fő kutatási területe a harmadik világ országainak gazdasága és a multinacionális társaságok. E témakörökben száznál több előadást tartott és tanulmányt publikált. 1970-ben könyve jelent meg *Silent Surrender: The Multi-National Corporation in Canada* címmel. Ugyanez 1972-ben franciául is megjelent. Az utóbbi

években Polányi Károly munkásságával és irodalmi hagyatékának feldolgozásával is foglalkozik. Magyarul nem tud, de gyakran jár Magyarországon.

A külföldön élő Polányiak közül még sokat említhetnénk, akik a család hímevét tovább öregbítik, de Magyarországtól és a magyar nyelvtől, kultúrától már elszakadtak. Mégis említenünk kell még John C. Polányit, Polányi Mihály fiát.

John Polányi Berlinben született (1929), Angliában tanult, jelenleg a torontói egyetem vegyész professzora. Akárcsak édesapja, ő is a Royal Society tagja, a kanadai Pugwash csoport alapító elnöke, több mint 150 tudományos cikk szerzője, társszerzője egy 1979-ben megjelent könyvnek, melynek címe: *The Dangers of Nuclear War*.

*

A Polányi család oldalági rokonai közül nem említettük külön a két unokatestvért, Szabó Ervint és Seidler Ernőt, de az ő szerepük közismert. Ha azonban a házasságok révén a családhoz tartozókat is számba vesszük, úgy tetemesen megnövekszik a világhírű családtagok száma.

Rokoni szálak fűzték a Polányi családhoz Kernstok Károlyt, Szondi Lipótot, Szentpál Olgát és Mónikát, Rabinoszký Máriusz művészettörténészt, Vedres Márkot és fiát, Jean Vedres építészt, aki Párizsban több lakónegyedtervezett, lányát, a Rómában élő kiváló iparművészt, Vedres Évát, Alberto Carocci olasz baloldali képviselő és publicista feleségét, Radványi Lászlót, aki Johann-Lorenz Schmidt néven német közgazdász lett, feleségét, Anna Segherst, Emil Lederert, a heidelbergi, majd New York-i közgazdász professzort és Hans Zeiselt, a chicagói egyetem szociológia-professzorát. És akkor nem is törekedtünk teljességre.

De ez a szétágazó rokonság már nem annyira a Polányi családra jellemző, mint inkább a közép-európai értelmiségnek még a Monarchiában gyökerező szoros és sokrétű kapcsolatára és érintkezési lehetőségeire a század első felében.

*

A Polányi család irathagyatéka a következő helyeken található:
Polányi Laura hagyatéka (családi dokumentumokkal): Országos Széchenyi Könyvtár, Bp.

Polányi Károly és Duczynska Ilona magyar vonatkozású iratai: uo.

Polányi Károly idegen nyelvű levelezése és tanulmányai: Kari Polányi-Levitt tulajdonában, St. Anne de Bellevue, Canada.

Polányi Károly levelei Jászi Oszkárhoz és másokhoz: Butler Library, New York.

Polányi Mihály hagyatéka: The Univ. of Chicago Library, Chicago.

Polányi Mihály levelei Cecilhez, Laurához és Károlyhoz: OSZK.

A SZÖVEGKÖZLÉSRŐL

A szövegeket a családtagok szerint kronológiai sorrendben, hiánytalanul közöljük. A helyesírást modernizáltuk, az eredeti írásmódot csak ott hagytuk meg, ahol ennek stílus- vagy többlet-információs értéke van. A [ ] betoldás minden esetben szerkesztői beavatkozást jelöl. A szövegek eredeti jegyzetei közül a túlságosan szakmai érdekűeket, amelyek a szöveg megértéséhez nem feltétlenül szükségesek, és Magyarországon amúgy is hozzáférhetetlen forrásokra hivatkoznak, elhagytuk.

POLÁNYI CECIL

AZ OROSZ FORRADALOM ELŐTÖRTÉNETE

A „VORWÄRTS” MUNKÁSMUVELŐDÉSI EGYESÜLETBEN TARTOTT ELŐADÁS (1906)

Nagy elégtételemmre szolgál, hogy Önök előtt, igen tisztelt Elvtársak, az orosz forradalomról beszélhetek. Ezért tettem eleget olyan szívesen az Önök meghívásának. Manapság mindnyájunkat izgat ez a nagy kérdés, mely egész Európa képzeletét foglalkoztatja, mert éppen a proletariátus az, amely ebben az egész Oroszországot átjáró szülési fájdalomban joggal látja saját jövőjének megszületését. Az összes többi osztály részére az ottani átalakulás csupán Európa legnagyobb katonai hatalmának külpolitikai irányváltozását jelenti, és ugyanakkor nemzetközi kapcsolataink megzavarását, elsősorban gazdasági forradalmat. Csak másodsorban látják ebben azoknak az eszméknek a harcát és győzelmét, melyek annak idején egész Nyugat-Európában a burzsoázia osztályuralmát megteremtették. A proletariátus azt látja, hogy elvtársai kemény harcot folytatnak, azt a harcot, mely minden ország dolgozó osztályainak a harca, és amely világméretű harcban az a csata, melyet most Oroszországban vívnak, csak epizód lehet. De olyan epizód, mely fontosságban az ellenséges erőkkel való minden eddigi összeütközést felülmúl; mert ez a csata az első azon a hatalmas küzdőtéren, ahol a szolgatömegek elnyomóikkal harcolnak, és bizonyos értelemben a döntő csata is. Ha a proletariátus győz, akkor még a nehéz és véres próbák egész sora állhat előtte, — de ha elbukik, ha a fegyverek, melyeket a dolgozó osztályok szellemi vezetői évtizedek óta kovácsoltak és edzetek számára forradalmi harci tűzben, ha e fegyverek tompáknak bizonyulnak, képtelennek arra, hogy elnyomóik vaspáncélját szétzúzzák, és ha fegyveres kezük tehetetlenül hullik le; ha kiderülne, hogy minden anyagi és szellemi fegyver, melyet évtizedek óta buzgón gyakorolunk, haszontalan és erőtlen, ez mindnyájunk számára csapás lenne: az egész világ proletariátusának veresége. Vereség, mely egész múltunkat megsemmisíti, jelenünket megnehezíti, és jövőbeli reményeinket semmivé teszi.

Ezért, nagyon tisztelt Elvtársak, ismételjük, hogy az egész világ munkásai nemcsak büszke elégtétellel, hanem féltő gonddal tekintenek a távoli tűzlobbanás felé, mely a keleti égen világít. Tekintetük előtt feltárul ott egy színjáték, melyet a francia forradalom óta nem láttunk ilyen nagyszerűnek és megrázónak.

A hallatlan megtorlások politikája folyik az intellektuelek, a munkások,

a parasztok és mindenki ellen, aki Oroszországban gondolkodik és szenved. És ezt a politikát az alárendeltek, a rendőrök, a börtönőrök embertelen hordája hajtja végre, mely a politikai börtönökben a spanyol inkvizícióhoz méltó kínzásokat produkál, mely az örült kegyetlenséget, mellyel a politikai foglyokat megcsonkítják, szabályszerű intézménnyé emeli. Az a politika, mely a parasztok asszonyait és gyerekeit részeg kozákokkal gyaláztatja meg, mely keleti zsarnokságban felülmúlja a barbár népeket. Ennek a politikának minden eszköz megfelel, hogy a forradalom árját leküzdje. A birodalom nemzetiségei közötti gyűlöletet mesterségesen szítják, Finnország oroszosítását a legvégsőkéig feszítik, ennek a lojális és békés országnak a lelkierejét megtörik. Konok buzgalommal és hallatlan kegyetlenséggel, durva igazságtalansággal üldözik a lengyeleket, örményeket és zsidókat, és az utóbbiak ellen Kisinyovban és Gomelben valóságos Szent Bertalan éjszakáit rendezik, mikor a „feketeszázak” pálinkával, megvesztegetéssel becsületézésüktől megfosztva, a rendőrség által rablásra bűjtogatva, öregekkel, asszonyokkal, gyerekekkel kegyetlenkednek, akárcsak a rendőrök; egy Néró sem találhatna ki külön kegyetlenségeket. Az országot bűnös módon háborúba hajszolják; az utolsó háború vészterhes kalandja hidegvérrel nyeli el százezrek életét, akikre sürgős szükség lenne itthon, hogy családjukat eltartsák, gyerekeiket táplálják, szüleiket támogassák. Embereknek, akik arcuk verejtékével fáradtságosan tengetik életüket, milliárdokat kell áldozniok, hogy egy olyan rablóbandát, mint az orosz kormányzat és hadvezetőség, mérhetetlen gazdagsághoz juttassanak. A nép és a haza, a civilizáció és az emberiség elleni bűnök rendszeresek és napirenden vannak. Aki ellenáll, az elveszett. Örökre elnyelik a Péter-Pál erőd földalatti kőbörtönei, Schlüsselburg kazamatái, vagy pedig meggondolatlan tettéért a katorgában, Szibéria szörnyű ölömbányáiban, az orosz Cayenban — Szahalinban lakol. Vagy pedig a rövidebb utat választja a cárizmus: golyó és akasztófa — hűség szolgálói. Ilyen embertelenség ellen csak hősi harccal lehet lobogva tiltakozni, melyben az egyes ember a biztos halálnak néz elébe. Így született a terrorizmus a legszörnyűbb és legsúlyosabb bűnökből, a főhatalom megátalkodottságából és korrupciójából, az alárendelt szervek nyersességéből és tudatlanságából. A terrorizmus, melynek hősei a sötétségből csak azért merülnek fel, hogy egy gyilkos bomba fellobbanó lángjánál és detonációjánál egy pillanatra megmutassák nekünk magukat, és hogy örökre eltűnjenek az éjszaka sötétjében, a halál sötétjében.

Egy évszázada követeli ez a borzalmas harc a maga áldozatait Oroszország véráztatta földjén, és még sokkal messzebbre mennek vissza annak az ellentétnek a kezdetei, mely Oroszországban az önkényuralom és a nép között feszül, és amelynek csak ez a mostani forradalom hozza meg a gyümölcsseit.

Nagy Péter idejére kell visszamennünk, hogy ennek a szakadásnak a kezdetét megeljük, mely Oroszországban mindig jobban mélyülve szakadékhoz vezetett az uralkodó és a nép között. 1700 körül történt, hogy az uralkodó osztály Oroszországban, zseniális uralkodójának, Nagy Péternek vezetése alatt, európaizálódni kezdett. Addig teljesen ázsiai volt, nem sokkal jobb, mint a körülötte élő tatár népek. Nagy Péter azonban a civilizáció áldásaival egyidejűleg nyomasztó terhet is rakott a népre: a csaknem elviselhetetlen adóterhet, melybe az újonnan felállított állandó hadsereg, az óriási államigazgatás a népnek került. Csak hatalmas hadsereg segítségével remélhette Nagy Péter, hogy Európában nagyhatalmi rangra tehet szert. Ezeknek az adóknak a terhei mindig nyomasztóbbakká váltak, mivel Nagy Péternek és utódainak állandóan lépést kellett tartaniuk a nyugat-európai nemzetek katonai fejlődésével. De amíg ezek hadseregeik költségét a polgárság állandóan növekvő bevételeivel tudták fedezni, ezzel az orosz kormányzat nem számolhatott. Mert amilyen fontos volt, hogy egy hatalmas, állandó hadsereg védje az önkényuralmat, legalább olyan fontos kellett legyen neki, hogy az alsó néposztályt gazdaságilag semmiképpen se hagyja megerősödni, mert elkerülhetetlennek látszott, hogy egy gazdaságilag erős és ezáltal intelligensebb osztály politikai tekintetben is képviseli az érdekeit, ami az önkényuralom korlátozásához vezethet.

Jól értettük tehát. Míg egyrészt az önkényuralom állandóan növelte követeléseit a dolgozó osztályoktól, és ennek megfelelően az adóterhek növekedett – másrészt megakadályozta a tömegek gazdasági fejlődését, amely egyedül tette volna képessé őket a fizetési terhek elviselésére. Látjuk tehát, hogy az önkényuralom két vonalon politizál, de ez a két irányú politika diametrálisan ellentmond egymásnak. Olyan ez, mintha valaki a másiktól segítséget követel, de ugyanakkor megkötözi a kezét attól való félelmében, hogy *ellene* is felemelheti.

Így fejlődött a cárizmus ellentmondások megoldhatatlan hálójában. Megkísérelte a probléma megoldását megtalálni, de hiába, nem volt megoldás. Könnytengerek és vérfolyamok folytak, hogy ezt az öngyilkos politikát megmentse, de semmi sem segített. Végeredményben ennek az abszurd politikának a gordiuszi csomóját a forradalom kardja vágta ketté és oldotta meg. Ám ez ismét vérbe és emberéletbe került.

Ennek az ellentmondásnak a következtében kezdettől fogva világosan a forradalmi eseményeket igyekeznek meggátolni Oroszországban, mivel a cárizmus politikája az állandóan növekvő terheket egyidejűleg a nép elnyomásával, a tömegek tudatlanságával és szellemi szolgaságával köti össze. A reformátor és civilizátor cárok sora, mely Nagy Péterrel kezdődik és II. Katalin alatt fényesen kibontakozik, I. Sándor halálával hirtelen véget ér. Még ő is tele van a nyugat-európai kultúrával, és élete végéig, amikor félig

gyöngéelméjűen, beteges szenteskedésbe esik, sokban hozzájárul ahhoz, hogy Oroszország megnyissa kapuit Európa kulturális eszméinek. Csakhogy a cárizmus lényegében rejlik, amint azt előbb is hangsúlyoztuk, hogy mindez nem történhetett büntetlenül. Különösen a cár környezete volt az, mely már a francia enciklopédisták szellemében nőtt fel, mely a szabadelvűséget onnan vette át, és beleélte magát a szabadság és emberség megszállottságába. Sándor meghal, utódja, Konstantin lemond a trónról fivére, a hírhedt Miklós javára. Egy vérszomjas autokrata egy liberális és felvilágosult uralkodó helyén megérlelte az erjedést. A testőrtisztek egy vakmerő csoportja, melyet néhány ezred elégedetlenkedő maga mellé állított, vonakodott letenni az esküt Miklósnak. Szentpétervár palotaterén ment végbe az összecsapás Miklós cárhű csapatai és a felkelők között. Ugyanazon a helyen, ahol nyolcvan évvel később a mostani forradalom oly félelmetesen megkezdődött. A kezdet kezdete ugyanazon a helyen látta a forradalmi csapatok bukását a túlerő ágyúai előtt, ahol a vég kezdete a véres januári eseményeket lepergette. 1825. dec. 14-én leverték a felkelést, a dekabristák felkelését, ahogyan a történelem nevezi. A mozgalom vezetői vérpadon bűnhődtek hősiességükért; százakat Szibériába küldtek, számtalan embert bebörtönöztek. Emelt fővel mentek a halálba, és hangosan hirdették a vádlottak padjáról, hogy az önkényuralom csak látszatcivilizációt teremt, hogy a kultúra igazi szelleme nem a magas csapatlétszámban, hanem a nép intelligenciájában van, hogy mostantól kezdve a szakadás a cárizmus és a haladás között teljessé vált, és hogy minden, ami Oroszországban mozog és gondolkodik, az önkényuralom ellensége – ellensége annak az *abszolutizmusnak*, mely számára a gondolat élő veszedelmet és a szabad cselekedet a halált jelenti.

Miklós trónra lép. És ezzel elkövetkezik Oroszország számára a fanatikus korlátoltság és a borzalmas keménység korszaka. A rendőr- és katonauralom miatti kétségbeesés, minden társadalmi osztály néma szolgálalkúsége a téli-palota magas, hideg embere előtt, a szellemi élettől való elzárkózás, mely egész Európában megkönnyítette a szent szövetség elnyomó uralmát, egy olyan rendszer elkésérítő hatása, mely minden körzetvezetőt és minden ezredparancsnokot alárendeltjének abszolút urává tett, a nyomor, mely az eredménytelen kaukázusi háború következtében az emberek millióira nehezedett, – mindez Oroszországot a szellemi eltompultság és a példátlan elnyomás éjszakájába merítette, amelyben Oroszország volt. – A temető nyugalma volt ez!

A gyászos éjszakát csak néhány csillag világította meg, igaz, hogy hasonlíthatatlan fényerővel: Puskin, Gogol, Lermontov, Oroszország égének hármas csillaga. Puskin a szabadság költője, Lermontovban az elnyomottak tehetetlen dühe tompa elkeseredéssé ért, Gogol mesteri tollával Oroszország

betegségének képét rajzolta fel, hogy — Herzent idézve — az egész orosz világ elkialtsta a rémület, a szégyen kiáltását, mint mikor az elállatiasodott bűnöző megpillantja eltorzult vonásait egy tükörben. De hiába énekelte Puskin, hiába hangzottak el Lermontovnak a szolgaság pusztájába kiáltott panaszai, a velőtrázó sikoly, mely Gogol műveiből kihangzott, a sztyeppék pusztájába kiáltott szó volt.

Jaj a nemzetnek, mely költőit nem tiszteli, aki prófétáit megkövezi — az orosz nép költőinek egész sora mártírok vagy fegyencek serege.

Az udvari intrikák Puskin korai halálát okozták, Lermontov önként dobja el életét, melyet reménytelen száműzetésben tölt, Dosztojevszkij, Oroszország, talán az egész világ legnagyobb regényírója a Petrasevics összeküvés áldozata lett. Mialatt a negyvennyolcas idők egész Nyugat-Európában a szabadság éltető lehelletét lengették, Oroszországban a néhány elszánt ember, ügyvédek, orvosok, hivatalnokok szívében kelt visszhang felébreszti a vágyat a történelem szabadabb menete iránt. Titkos társaságukat felfedezik. Bátor kísérletük az áldozatok százait követeli. Ennek a kísérletnek a borzalmas elfojtását, mely egy szabadabb gondolkodásmódot kívánt elterjeszteni, az egész közvélemény súlyosan elítéli. Mindig jobban növekszik az értelmiség elégedetlensége. Növekszenek annak a jelei, hogy a nemeség sem hajlandó tovább tűrni a cárizmus határtalan önkényét. Mindenki követeli a jobbágyság eltörlését, mint az egyetlen kiutat a szorító gazdasági válságból. Az erősödő ipar követeli a jobbágyság eltörlését, mert szüksége van szabad munkaerőre, hogy üzemait kibővítsé. A kereskedelem állandóan növekvő árucsereszükségletével követeli a termékcseré szabadságát, azaz a földbirtok elidegeníthetőségét. A növekvő terhet, melyet a cárizmus az adóviselő osztályokra ró, az elszegényedett nép nem tudja viselni. A politikai szabadságot, mely egy magasabb gazdasági tevékenységhez szükséges, az önkényuralom nem akarja az alacsonyabb néposztályoknak megadni, és így megtagadja tőlük a lehetőséget, hogy a követelt áldozatot meg hozzák. Ez az az ok, mely az ország belső helyzetét elviselhetetlenné teszi, és a cárizmust olyan politikára kényszeríti, melyet a század folyamán háromszor is ismétlődni látunk. Ez az elterelések politikája, vagyis elterelni a figyelmet és az erőket a *belpolitikai* kérdésekről, hogy a *külpolitika* erőszakkal felvetett kérdéseire irányítsák. Így keletkeznek azok a bűnök, melyeket a háború jelent a nép számára. I. Miklós elkezdte a krími háborút, azt a háborút, mely keletkezésével és egész folyamatával annyira emlékeztet a japán háborúra. Ennek a kalandnak is megvolt a maga Port Arthurja: Szevasztopol volt ez, a két évig ostromolt erődtámasz, mely végül a szövetkezett törökök, angolok és franciák rohama következtében megadásra kényszerült. A háború kihatásaiban mérhetetlen vereséget jelentett. Nemcsak külpolitikájában veszítette el Oroszország a támaszát, hanem az

is kézzelfogható volt, hogy a cárizmus, mely hadseregére és flottájára számítva kiéhezteti az országot, rosszul számított, mert a hadsereg is megbízhatatlan volt, a flotta alkalmatlan, a kormányzat tehetetlen, és a nép, mely ellenségesen állt szemben a háborúval, semmilyen támaszt nem jelentett az uralkodónak. Mindenki előtt világos volt: Oroszországban mindennek meg kell változnia, mert a végcél, az erős szárazföldi és flottahatalom is veszélyeztetve volt.

Ezért megy végig egész Oroszországon a reformkorszak friss levegője Miklós halála után, aki veresége miatti dühében megölte magát. Megmozdult minden az összes sarkokban és a végeken. A fiatal II. Sándor cár egy jóindulatú, de eléggé tehetségtelen uralkodó felismeri a helyzetet. Csak a jobbágyság eltörlése segíthet az ország kétségbeejtő gazdasági helyzetén, csak az juttathatja új ellenállóképességhez.

A titkos kéziratok irodalom hatalmas elterjedése, mely a krími háború alatt létrejött, és ugyanígy a szigorúan ellenőrzött időszakai sajtó élettelen-sége, valamint az a szükséglet, hogy megismerjék a birodalom igazi helyzetét, nagymértékben felébresztette a nemzet kritikai szellemét. A kormányzatnak ezzel számot kellett vetnie. Hirtelen és erőszakkal utat tört magának a sokáig elfojtott követelés, hogy az orosz állami élet minden egyes intézményének valódi értékét tisztázzák. A tömeges utazások Németországba és Franciaországba, melyeket az útlevéltörvény eltörlése könnyített meg, a magasabb állású oroszok százezreit juttatta el Európába. Az angol-francia kultúra minden vonalon győztesnek bizonyult. A Nyugat liberális intézményei iránti lelkesedés bódulatba ejtette az eddig elszigetelten tartott oroszokat, és mindenütt túláradó lelkesedést látunk az új iránt, mely minden önmagát túlélte tekintély és tradíció elleni lebecsülés-sel párosul. A passzivitás, mellyel a kormányzat a népakarat kitörését szemlélte, sokban hozzájárult ahhoz, hogy merészségük fokozódott. Mikor a kormányzat végül megbánta engedékenységet és liberalizmusát, mellyel eddig eljár, már késő volt. A kormányzat egyetlen éjszaka elvesztette presztízsét, és a földből új hatalom nőtt ki: az időszakai sajtó megmutatta erejét, és hívására a kiszélesített szabadság hívei új vezérük, *Alekszandr Herzen* köré sereglettek. Így hívták az elégedetlen elemek méhében született szocialista iskola tulajdonképpen megalapítóját. Oroszországban nem hallották meg a hangját. Csak amikor Londonban „Kolokol” (A harang) című folyóiratát honfitársai számára megindította, keltette fel az általános figyelmet. Egy II. Sándorhoz annak trónralépése alkalmából intézett levél sose látott glóriával övezi nevét, lapja minden művelt ember kezében van, a császártól az utolsó konfliskocsig mindenki olvassa. Az a titokzatos tény, hogy ebből az Oroszországban szigorúan tiltott lapból csupán a Nyizsnij-Novgorod-i vásáron 100 000 példányt kobozott el a rendőrség,

döntő bizonyítéka a Kolokol elterjedtségének. Ez csupán az általános igényből magyarázható, amellyel az egész társadalom ezt a lapot várta. Rejtélyes lap volt, melyben államtitkokról ugyanúgy írtak, mint közismert tényekről; olyan pontossággal közölte az alacsonyabb és a legfelsőbb hatóságok leg-sötétebb bűneit, ami megfoghatatlansága folytán általános megdöbbenést keltett. Minden számban Herzen maga írta a vezércikket, mely világossá-gával és bátorságával minden eddigit felülmúlt, és amelyekben prófétai szen-vedéllyel követelte a jobbagyság eltörlését. Ezt a jelszót a szabadságharcosok egész sora ismételte: ez lett az ellenzéki pártok csatakiáltása. Az önkény-uralom, mely a krími háborúban megérte a régi rendszer összeomlását, kény-telen volt az egyesült pártok nyomása alatt megpuhulni. 1861. febr. 19-én jelent meg a manifesztum, mely a jobbagyságot örökre eltörli. De jellemző a módszerre, ahogy ez történt, az a tény, hogy a bizottságokban, melyek annak módját vitatták évek óta, hogy ez hogyan történjék, sem paraszti, sem pedig polgári elemek nem voltak képviselve, hanem csak a jobbagyság gazdasági ellenfelei, tehát a nemesség, és a felszabadítandók védőiként a kormányhivatalnokok működtek. Ez magyarázza meg, hogy ez a rend-szabály kivitelezésében miért érte el az ellenkező célt, mint amit eredetileg maga elé tűzött. A házicselédek semmilyen földet nem kaptak, a jobbagy-ból közvetlenül proletár lett. A kommunák, melyek kincstári birtokon voltak, nem kaptak erdő- és szántóföldet; de azok a kommunák, melyek-nek ilyen adtak, azok sem kapták ingyen, hanem akkora váltságdíjért, amelynek első részlete az egész évi jövedelmüket jelentősen túlhaladta.

Így a jobbagyság eltörlésével nemcsak a nyomor növekedett azonnal, hanem a paraszt is, aki eddig csak tengette valahogyan az életét, proletár-sorba került. Állandóan növekedett azoknak a száma, akik földmunkájuk-ból már nem tudtak megélni, és télen a városban kerestek munkát, ahol ipari proletárként adták el munkaerejüket. Mégis volt valami különbség, és pedig, hogy a paraszt, aki eddig gazdasági biztonságban érezte magát, és fogalma sem volt arról, hogy ő kizsákmányolt, egyszerre tudatára ébredt proletársorsának. Látja és elmeséli otthon a faluban, hogyan él-nek a gazdag emberek, hogyan kell embereknek éhbérért veszélyes és fel-őrli munkát végezniök, hogy a kapitalistáknak vagyont szerezzenek, hogy azok kielégíthessék féltelenségük minden kedvét. Lassan megéri a dol-gozó osztályok egységes tudata, fenyegető léptekkel közelednek a felébredt nép tömegei.

1862-ben számtalan láng lobbant az égen minden vidéken. Az elkese-redés mértéktelenné nőtt, a kormányzat közbelép: bevezeti a statáriumot a gyújtogatók ellen, és amikor a következő évben a szerencsétlen len-gyel felkelés a forradalmi mozgalmat erősen kompromittálja, felhasználja a kormányzat a kedvező alkalmat, hogy visszatérjen a régi útra. Csak-

hogy az idők közben megváltoztak. Már 1886-ban Karakozov merénylete figyelmezteti minden oroszok teljhatalmú cáriját, hogy nem minden orosz az alattvalója, és hogy a hatalma nem korlátlan.

Oroszország minden vidékéről és Szibériából özönlött az ifjúság Zürichbe, hogy orvostudományt és szocializmust tanuljon. Onnan visszatérve tele tettvágygal és önfeláldozással titkos társaságokat alapítanak, szövetkeznek, hogy tanuljanak és tanítsanak. Mesterüknek, Lavrovnak tanítására gondolnak, aki lángoló szavakkal kiáltotta nekik kötelességüket, és emlékeztette őket, hogy minden, amit tudásban, képzettségben, kultúrában, ideálokban megszereztek maguknak, nekik, a privilegizált osztály gyermekeinek csupán a dolgozó osztály munkájával, fáradságával és nélkülözésével volt lehetséges. Emlékezve a tételre, hogy szellemi kincseikért súlyos adósságokat vettek magukra, tekintsék tehát legszentebb kötelességüknek, hogy most, mikor a pillanat eljött, szellemi és anyagi fölöslegeikből mindent kamatos kamatokkal visszafizessenek, amit apáik évszázadokon keresztül kizsaroltak. Titkos társaságokat alapítottak, melyek tiltott könyvekkel kereskedtek, a nyugat-európai forradalmárok tanításait a nép minden rétegében elhintették. A legnagyobb ezek közül a szervezetek közül, a Csajkovecek titkos társasága lázas tevékenységet fejtett ki.

Fogalmat alkothatunk magunknak ezeknek az egyesületeknek a tevékenységéről, ha szem előtt tartjuk, hogy a spionok és feljelentők egész seregének üldözései ellenére egyetlen év alatt 20 000 rubel áru iratot hoztak forgalomba. Csajkovszkij, Natanson, Klatschko voltak a vezetői ennek a titkos társaságnak. Amikor azonban kapcsolataik olyan méreteket öltöttek, hogy lehetetlen volt tovább titkos társaságként működniök, új taktikát kezdtek. Nyecsajev kiadta a jelszót: V narod! Ami azt jelenti: A nép közé!

A hetvenes évek elején ezer meg ezer fiatal férfit és nőt láthatunk a legelőkelőbb családokból a nép közé vegyülni. 12–15 órákat dolgoznak naponta a műhelyekben, gyárakban, a földeken. Nem különbözteti meg őket sem szegényes és szánalmas ruházatuk, sem életvitelük fáradsága az igazi néptől, melyet eszméiknek meg akartak nyerni. Mégis nemsokára feltűntek a szocializmusnak ezek a mártírjai a végtelen orosz síkságokon is. A rendőrség megszimatolta őket, hajtóvadászatot indítanak ellenük, tömegletartóztatások következnek. — A kormányzat kénytelen ijedten konstatálni, hogy 37 kormányzóság az 50-ből meg van fertőzve a „szocialista ragálytól”, miként a kormányzósági hírnök mondta. Ezután jön az orosz forradalom egyik legfeketébb éve. Négyéves vizsgálat után, melyben a 193 vádlott közül nem kevesebb mint 75 esett öngyilkosság, megháborodás vagy halál áldozatául, tervbe vették a per nyilvános tárgyalását. Ez volt az első alkalom, hogy a nyomor és rabszolgaság mélységeit, melyben az orosz nép sínylődött, nyil-

vánosan tárgyalták, szégyenletes közszemlére tették ki. A vádlottak, a paraszt Miskin és Peter Alekszejev beszédei úgy hatottak, mint egy lobogó fáklya, mely a sötétség kísérteties bűnözőit munkájuk közben mutatta be. A büntetéseket ehhez mérten szabták ki. 10–15 év volt a rendes büntetés az igazság kimondásáért. A kormányzat a nemzet segélykiáltását belé akarta fojtani.

De mit használt, hogy a sötét poroszlok ezeket és ezeket tettek ártalmatlanná? Ha a tömegek mozgalma lehetetlenné válik, helyére az egyesek hősiessége lép. A cárizmus erőszakcselekményei és a bűnös könnyelműség, mellyel a nép figyelmét a belső ügyekről a hajánál fogva előráncigált török háborúra igyekezett irányítani, egy háborúra, mely kimondhatatlan szerencsétlenséget hozott egész Oroszországra – mit használt mindez? Az ellenzéki agitáció nagyobb buzgalommal folyt, mint azelőtt bármikor. Megtörtént az első tömegtüntetés a Kazány téren, Vera Zaszulics merénylete megsebesítette Pétervár rendőrfőnökét, Trepovot, annak a Trepovnak az apját, aki most egy éve a vérfürdőt rendezte, és Sztepanjak kése Mezen-covot holtan terítette a földre.

A közvélemény hangosan a terroristák mellé állt. 1878 márciusában Vera Zaszulicsot az esküdtek szabadon bocsátották. Az ítéletet általános örömujjongás üdvözölte. De mikor a kormányzat még mindig nem szánta rá magát a rendszerváltozásra, akkor a terroristák, éspedig a leghősiesebb csoportjuk, mely „a népakarat pártja” néven ismert, veszélyes harcmódorra tért át: magát a cárt ítelték halálra.

Az 1879-es szerencsétlenül sikerült merényletet négy további követte. Két vasúti merénylet, melyet kimondhatatlan elővigyázatossággal és áldozatkészséggel készítettek elő, nem sikerült, és nemcsak a vágyott reménysegeket, hanem nagy anyagi áldozatot is felemésztett, ami a harcot súlyosan megbénította. De a munka fáradhatatlanul folyt tovább. A téli palota elleni merénylet a rákövetkező évben, mely a jól őrzött cári kastélyt pokoli detonációval a levegőbe röpítette, figyelmeztette a szerencsésen megmenekült cárt annak az útnak a veszélyességére, melyre elhatározta magát. Mivel a cár ragaszkodott önkényuralmához, a mindenek felett való uralkodáshoz, megmutatta neki a forradalmi párt, hogy saját élete sincs bintonságban. 1881. márc. 1-én találta el Csaljabov halálos bombája, mely Szofja Petrovskaja jeladására a levegőbe röpítette. A halálos ítéletet végrehajtották. Milliók kimondhatatlan szenvedéseivel kellett megbűnhődni egyetlen ember haláláért. A harcnak ez a formája mégsem volt tehát célszerű. Túl sok áldozatot követelt, és keveset ért el vele.

Mindig világosabb lesz, hogy az egyén csak olyan ügyben áldozza fel magát, melyben tömegek állnak mögötte, hogy a rést, melyet az ellenfél táborában okoz, mint szükséges támadási felületet használja fel a győzelemhez.

Már 1872-ben megkezdődött Kropotkin agitációja Pétervár munkáskörében. A kormányzat gondoskodott, hogy ne hiányozzék ehhez az agitációs anyag. Az ipart a kormányzat úgyszólván a semmiből teremtette. Mindent megtettek, hogy védővámok, szubvenciók és kedvezmények segítségével kapitalista osztályt neveljenek. Mert megint kiderült, hogy egy nyereszkesdő osztály nélkül, mely termékei egy részét az államnak adja, nem lehet hadsereget fenntartani. Erre tanított az alig befejezett török háború hatalmas erővel. Így hozott létre a kormányzat egy osztályt, a gyárosok osztályát, és egy gazdasági formát, a nagyüzemet, mely további fennállása során az egyeduralom alapjait mélyen megrázta.

Elsősorban az ipar volt az, amely olyan biztonságot igényelt, amelyet csak egy alkotmányos állam nyújthat. A biztonságos üzleti forgalomnak, a stabil kereskedelmi életnek alapfeltételei a független bíróság és egy felelősségre vonható közigazgatás, mert ezek nélkül nincs hitel, amely a kapitalista országok alapfeltétele. Ezért kezdettől fogva világos volt, hogy a nagyüzemnek és az orosz kereskedelemnek életszükségei közé tartozik, hogy azokat a politikai intézményeket kiharcolja, melyek létének egyetlen alapját jelentik. De ezekkel az érdekekkel együtt, melyeknek a cári önkényuralom korlátozásához kellett vezetniök, megszülettek azok az emberek is, akik ezekkel az érdekekkel azonosultak és a fegyverek, melyeket nekik egy magasabbrendű kultúra fog nyújtani, hogy bátran a közös ellenség ellen fordíthassák. Ezek az emberek a proletárok, akiket a kapitalisták kiszipolyoztak, és megélhetésüket bizonytalanná tették, ezért az önkényuralom alatt duplán kell szenvedniök. Mert ha a kapitalistának a vámpolitika értelmetlen változásai és a belkereskedelmi kapcsolatok miatt súlyosan kell szenvednie, milyen is az a helyzet, melyben nyomorgó munkása van, akit a bizonytalanság duplán nyomaszt, akinek a munkájából akar a kapitalista váratlan veszteségeiért kárpótlást szerezni. Bizony, elejétől fogva világos, hogy a földbirtokosnak és alkalmazottainak, a gyárosnak és munkásainak annyiból közös az érdeke, hogy az önkényuralmat megdöntsék, a szabad kereskedelmi fejlődés államát megteremtsék, melyben a burzsoázia és a proletariátus nagy harca kifejlődhet. Az ipari proletariátus fellépésével egyszerre megváltozik a kép. Születik egy osztály, mely a sok elnyomott által a leginkább el van nyomva, a másik osztály összes felforgató törekvéseit a legnagyobb mértékben osztja, és egyidejűleg a mindennapi kenyérért folytatott harcban megacélozva és kipallérozva, méltónak bizonyul a kultúráért folytatott hatalmas harcot nyílt sisakkal megvívni.

A kormányzat túl későn veszi észre, milyen erőket idézett fel. Minden eszközzel megkísérli, hogy a tömegek fegyverének élet vegye. Munkásvédelmi törvényeket vezet be, gyakran megvédi a munkásokat a kapi-

talistákkal szemben, ugyanakkor minden sztrájkot forradalomnak, minden béremelési kérést lázadásnak minősít! De ez mit sem használ. A gazdasági helyzet a proletariátust mindjobban a forradalom útjára szorítja. A kózákok nagajkái ellenére szaporodnak a tüntetések, a nagy sztrájkok, és 1902-ben általános sztrájkra kerül sor. Már 1883-ban megalakult külföldön a nemzetközi munkáspárt, melynek vezetői és alapítói Plehanov, Akszelrod, Ignatov, Vera Zaszulics és Deutsch voltak. Nem sokkal később létrejön a szociáldemokrata párt, mely a merényletek taktikáját követi. Ezekhez csatlakozik a lengyel szocialista párt, mely az utóbbi öt évben olyan hősi küzdelmet folytatott a szabadságért. Litvánia és Lengyelország zsidó munkásszövetsége (Bund) a legerősebb Oroszországban. Mindezek a pártok, melyeket egészen kis ellentétek választanak csak el egymástól, egyöntetűen az önkényuralom ellen harcolnak.

A politikai merényletek új érája 1900-ban kezdődik, mikor is a forradalmi központi bizottság kivégzi Buligint, Sipjagint, Obolenszkij herceget, Bogoljepovot, Bobrikovot, majd minden kegyetlenek legkegyetlenebbikét, Plehvét. A legutolsó Szergiusz nagyherceg volt, akit Kalajev bombája a levegőbe röpített. A nagy nevek, melyek az orosz szabadság mártírjainak sorát díszítik, a világ proletárjainak a hősei is: Balmasev, Szoszonov, Kalajev — feledhetetlen nevek az emberi szabadság történetében.

És már csak egy lökés kellett, hogy a sok egyes egyetlen sokfejú lénné váljék, és az általános népfelkelést kirobbantsa. És az orosz kormány gondoskodott róla, hogy ez az utolsó lökés a lehető leggyorsabban megjöjjön, éspedig akkora erővel és lendülettel, amely az egész nemzetet egyetlen rántással hanyatt-homlok taszította a forradalom forgatagába. A hatalom harmadik elterelési kísérlete, bűnösen könnyelmű módon kirobbantotta a japán háborút. Lefolyása azonban közismert. Éppen úgy, mint ötven évvel ezelőtt a krími háború és Szevasztopol eleste mérőöldkövé lett a szabadságharcban, úgy esett el Port Arthurral a mostani cár utolsó védbástyája, legyőzhetetlenségének hite. A milliók nyomora, a szüntelenül szaporodó rémhírek óriásira növelték az erjedést, az égő lávatömeg egyre inkább kitöréssel fenyegetett — végre ki is tört tűzfénnyel és mennydörgéssel.

Amit a *tömegek* tettek, az ezrek és ezrek, az osztálytudatos munkások milliói, a méreteiben olyan nagyszerű harc folyamatában olyan elragadó, hogy megérdemelné, hogy egész estét szenteljünk neki. Tömeggyilkosságok, melyek során a proletárok százait és ezreit terítették le, ágyútüzek védtelen asszonyokra és gyermekekre, példátlan erőszakselekmények egész falvak ellen, ez volt a cárizmus harcmódora. De a golyózápor, az ágyúdörgés és a kancsuka csapásai alatt és Schlüsselburg földalatti börtöneiben — a névtelen hősök mindenütt hűek maradtak ügyükhöz. Barrikádharcok Oroszország minden városában, felkelések és lázadások mindenfelé és végül a

szabadság vérről írt manifestuma, melyet az orosz nép 1905. január 22-én örök időkre aláírt.

A januári napok a vég kezdete volt. Aki még reménykedni tudott abban, hogy a cárizmustól békés úton többet lehet kicsikarni, fel kellett hagynia a reménnyel. Ugyanaz a cárizmus, mely isten nevében huligánokat heccelt fel a békés zsidók ellen, és isten nevében az inkvizíció minden kegyetlenségét szabadította rá Oroszországra, az a cárizmus világosan és egyértelműen megmutatta, hogy isten neve csak álarc, mely alatt büntetlenül tarthatja szolgaságban a népet. Mert mikor január 22-én a hívők százezrei lobogó templomi zászlókkal és ájtatos énekekkel isten földi helytartója, az atyuska elé vonultak, mikor könnyörögve emelték fel kezüket, hogy gyerekeiknek kenyeret, maguknak munkát kolduljanak, mikor ilyen hittel telve könnyörögve emelték fel kezüket — akkor a cárizmus olyan mérhetetlen gaztettet, olyan történelmi büntetést követett el ellenük, amely még az orosz nép szenvedéseiről szóló annalesekben is példátlan. Olyan tömegmészárlás következett, hogy az egész birodalom jankajáltásoktól visszhangzott, egész Oroszország a könnyek és a vér tengerébe merült.

Ezzel minden eldőlt. A cárizmus kimondta az utolsó szót. Az ő sajátos módján mondta ki: gyilkossággal és bűnnel. És erre nem volt más válasz, mint az életre-halálra menő harc. Éjjel és nappal, otthon és az utcán, a gyárakban és a képviselői szervezetekben tombolt a harc. A közigazgatást dezorganizálták, a katonaság megtagadta az engedelmességet, a vasutasokat és távírárszokat sztrájkra mozgósították, az egész ország megbénult, a minisztériumot megrohanták és kieroszakolták az Októberi nyilatkozatot. De mindez csak látszateredmény volt. Míg a kormányzat fennállt, semmilyen papirostól sem lehetett az igazi szabadságot elvárni, bármilyen bizalomkeltő lett legyen is. Valójában Witte kormányzata ugyanolyan önkényesen viselkedett a sajtóval és a közvéleménnyel szemben, mint azt Trepov tette.

A liberálisok, elégedetten a tudattól, hogy a kormányzat most már rájuk fog támaszkodni, cserbenhagyták a munkásokat. Magárahagyva, érdekhajás szövetségeseitől elhagyatva nőtt csak a proletariátus az áldozatkészségnek, a tartós harcnak és a hősiességnek arra a magaslatára, melyet az egész világ csodálva figyel. A forradalom tüztengeréből kivilágítottak, mint egy égre lőtt lángoszlop, Moszkva nagy napjai.

Vörös az ég Keleten. Vörösén kél a nap Oroszország hőmezőin. És mi, az egész világ proletárjai örömmel és várakozással köszöntjük, mert ez a nap a szabadság napja.

Orosz elvtársaink emberfeletti harca a mi harcunk is, és ha látjuk a napot keleten világítva felkelni, kiáltjuk mindnyájan egyetlen hangon: Éljen az orosz forradalom!

(Németből fordította Vezér Erzsébet)

(Különlényomat az OSZK-ban)

HÁROM LEVÉL LUKÁCS GYÖRGYNEK

[1908]

Kedves Gyuri,

jól tudom persze, hogy a nyaralásból küldött levelek nem mások, mint a kötelező udvariaskodás-mennyiség kölcsönös biztosításai. Annál inkább nyomaszt, hogy nem feleltem Magának. Korántsem fair, ha az ember kicsalogatja a neki szóló bókokat, aztán eltűnik, mintha ott se lett volna. Nem is vagyok megátalkodott adós, csupán késlekedő törlesztő. Tudja mit? Engedje el nekem a Kassner-díjat*, úgyis csak játékszeton lenne, mely mögött nem áll az igazság és a biztonság semmiféle méltósága. Magyar beszédet hallgatni? Na igen; no de olvasni? Megérteni? Azt a bizonyos társasági hasbeszélést meg úgy utáljuk mind a ketten. . .

Fogadja újfent azt a néhány régi jó szót, melyeket a Maga „Hauptmann”-ja** után fogalmaztam meg. Maradjon meg nekem egyelőre még annak a sápadt, csúnya orrú, balra húzó szájú, lehunyt szemű fiatalembernek, aki mindazonáltal magasan áll, belebámul valami sötétségbe, és látomásokat lát. Látomásokat, melyek úgy beleborzonganak a hangba, a hang színebe, hogy megbűvölten követik Magát, a lába elé telepednek, megsímogatják a kezét, cirógatva próbálják felnyitni lehunyt szemeit. Aki itt biztos léptekkel felkapaszkodik a meredek sziklakápolnához, sok magányos és nagyszerű dolgot lát. Csak annyit kérdez: „St. Leonhard?”, és az emberek már tudnak mindent. Én is sokáig fogom Gyuri szavait mondogatni, s közben széles völgyekre és borzongató szakadékokra gondolok.

Itt jól megy sorom. Adolf meg én jó pajtások vagyunk, és Steinach igen szép hely. Társaság? Csak azt ne. Szép időben látni a bérceket, lehet pasziánszozni, rossz időben alszunk. „Jó agrárius családokról” beszélgetünk. Egyáltalán nem vagyunk zsidók. És ha az ember hozzászokik a tolakodó mindentudásuk átkos fűszeréhez, akár le is bírja nyelni a derék keresztények egészséges „Szivem, mi közöd hozzá”-levesét is. Komisz dolog, de így van.

Nincs meg a Kassner németül? Akár kéziratban? Kölcsönadná? Ír-e majd még nekem?

A Maga

P. C.-je

* Utalás Lukács *Rudolf Kassner* c. esszéjére (Nyugat, 1908. júl. 16.)

** Lukács: *Az új Hauptmann* (Jövendő, 1903. aug.)

Itt jártak Reinhardték. A berliniek üveggyöngyöt hoztak, és magyar guanóval távoztak. Persze, hogy ők csinálták a jobb üzletet — ez jellemző a kapitalista exportpolitikára. Van guanó, nagy a lelkesedés. A guanó pompás árucikk — tout bonnement közel 80 ezer márka. Soha ne nyúljatok bele a teljes emberi életbe.* Mert bárhol markoljátok is meg, mindig kényelmetlen.

Hogy mit tettek a *Kísértetekkel*? Manders (Winterstein) egy trotthi, aki belegabalyodik a saját lábába. Engstrand vicces fiú, Alvingné a Képes Családi Lapokból kilépő anya, aki — ah, édes istenkém — örökké oly keményen és áldozatosan dolgozott arra a komisz férjére, és ráadásul annyi baja volt a cselédekkel is. Ama olcsó, kemény ceruzával körülrajzolva, amilyet a gyerekeknek adunk, hogy pauszpapírra másoljanak. Az a fő, hogy most minden megnyugató és világos.

Ha dramatizálnák a *Félkegyelműt*, hát inkább megnézek egy Lehár-operettet, semhogy megérjem a belőle készült Reinhardt-féle irodalmi eseményt.

És mégis: mily hihetetlenül rafinált az egész. Előbb-utóbb mindenki ráharap az egérnek szánt szalonnára — engem a *Judith*** ragadott meg. Stilizált Józsueként Wegener tulajdonképpen giccses. Mindazonáltal csak bámultam és sóhajtoztam — arabul, arhaikusan, misztikusan... Szegény Hebbel!... A *Gavain**** azonban gyönyörű — se nem játék, se nem tingli-tangli; karácsony, halál, tisztaság, rímek: hát divatba jöttek megint?

Nem értem, miért írta Ottó^o a lányoknak, hogy ne menjenek el. — Valószínűleg azért, mert nincsenek benne bombaszerepek. Számomra olyan volt, mint a fürdő, lemosni benne a többi Reinhardt-féle szennyet.

Sokat voltam odafenn. Jászi, a Kovács Magda, Révész, M. Ilonka — Benedek Marci. A lány valóban kikoszarazta Riedl prof.-ot, alighanem Benedeket is hamarosan elzavarja. Minden alkalommal letörik róla egy-egy darab. Ilonkával senki nem csinál jó üzletet, egyik csődből a másikba tántorog. Holott bámulatosan szép, és úgy kokettált Benedekkel, mintha ő volna a Konstantin (az egyetlen elfogadható színésznő, aki itt járt) a *Gavainnal*, s úgy

* Parafrázis a *Faust* előjátékának egy sorára: „Csak nyúlj le az emberéletbe mélyen” (Jékely Zoltán ford.)

** Friedrich Hebbel tragédiája

*** A Reinhardt-társulat vendégszereplésének utolsó produkciója, Eduard Stucken misztériuma

o Mandl Ottó vegyész, Lukács barátja, Drezdában élt.

hiszem, Szűzmária is volt, és a halál jegyese. Iszonyatosan tragikus. Ferenczi Laci elbűvölő bugyogóban szavalta a Művészházban, hogy „Száll, száll fekete hold”, és Feleki* annyira hasonlított egy gilisztára, hogy félő volt: ha valaki hozzáér, azonnal osztódik, és egy második Feleki repül elének.

Balázs tárcákat ír a *Világba*, az utolsó – *Leporello halála* – nagyon jó volt. A többiek bifláznak és vizsgáznak: Edit és Böske. Magának most kéne a nagyszabású pletyka: Heini,** Karli, lányok, szerelem, tervek, elméletek, újabb csillagok – such is not life, such is not life.

Polányi Cecil

Tulajdonképpen fontosabb dolgokat kéne mondanom, Gyuri. Kérem, foglalkozzék tömegpszichológiával, amennyit csak lehet (Tarde stb.). Erről mindent el kellene olvasnia. A Pikler-féle igazságosság-elméleteket, Marx Osztályharcát, Fuchs tömeg-orgiasztikáját; mindezek utak azok felé a kapuk felé, melyek mögött Kékszakáll eltemetett asszonyai nyugszanak, akiket az egyetlen életben maradottnak kell feltámasztania. Az, hogy Reinhardt hős, gazember, isten, vállalkozó és művész, kitűnik abból, hogy milyen kapcsolata van a tömegekkel, a tömegek érzéseivel. Meg kell érteni a tömegek érzéseit. Mindent megérteni annyi, mint – nem megbocsájtani. Ez Reinhardt: biztos, hogy megbünteti az embert. Önnön mazochizmusunk teszi őt nagygyá. Tömegmazochizmus és csatolt részei – az ott eltemetett kutyákat Magának kell kihantolnia, Gyuri!

Tegnap délelőtt a Mikszáth-ünnepségen. Baglyok nappali fényben – vakok és gyámoltalanok ezek a hivatalos nagyfejűek. Álltak ugrásra készen, mint a bolha, és meresztették a szemüket. Mit láttak meg? Nem tudom. Különben sem tudok sokat, nagy levertség lett úrrá rajtam, mindent elfed, mindent eltávolít, a körvonalak elmosódtak, ijesztőek és hátborzongatóak... Csak annak jó, aki, mint Maga, azt mondhatja: dolgozom. Lavoro ergo sum. Én vagyok. Van-e ennél nagyobb ujjongás, örvendezés, harsonázás? Én, én, én – vagyok, vagyok, vagyok. Magam által, magamnak, magamnál vagyok... Ti mind vendégek vagytok, ti emberek, kalandok, könyvek, élmények mind – fogadlak titeket, megvendégellek benneteket – a mellé-

* Feleki Géza, újságíró, esztéta

** Edit: Hajós Edit, Böske: Révész Böske, Hajós Edit barátnője, mindketten orvosanhallgatók; Heini: Herz Henrik papírgyáros, Lukács és Polányi Károly (Karli) ifjúkori barátja

kes kiadások sorában ti vagytok a plusz és a mínusz — elhanyagolható mennyiség a nagy kontó, a munka mellett. Ebből él az ember. Maga él. Én alig-alig. Túlságosan fáradt vagyok. Egy fáradt asszony üdvözlí Magát —

a Maga

Polányi Cecílie

[1912. III. 2.]

Gyuri,

jó, hogy így történt. Két hónapja vagyok itt, és se nem kerestem, se meg nem találtam egyetlen régi ismerősimet sem. Leányliceumot csinálók, segítők és új lehetőségeket keresek. Az analízis az én nagy, reménytelen szerelmem — a flörtölés ideje elmúlt. Rendben van. Egyetlen — mondom: egyetlen — ember sincs meg a régiek közül. Nem hívtam senkit, nem találkoztam senkivel. Tudattalanomban még inkább menekültem, mint tudatosan. Amikor azonban megtudtam: Gyuri itt van — akkor, mintha belérszúrt volna valami, azt gondoltam (?) magamban: ez az ember se nem „világ”, se nem „otthon”, ő valóban a régi élet egy darabja. Nyilván bünt követél el (mármint én), különben ma nem büntetné magadat ennyire szigorúan, és még ha nem tudod is, mi az a te bűnöd, biztosan elkövetted. Egészen biztosan. Mindazokkal szemben, akiket most látni sem akarsz, mindazokkal szemben, akik elől ma menekülsz. Egészen biztos, hogy elkövetted. De Gyurit látni akarod — itt tisztább a helyzet. Valószínűleg nem sokat rontottál rajta — Gyuri ellenállóképesebb volt. Az ember nem tarthat kezében egy életen át holmi zselatint vagy protoplazmát, vagy más efféle állagatlan holmit. Ő szilárd: örökéletű vas (megérzi-e a fals hangot a régi hízélgésben?), vagy kemény, önféjű fa; ő igazán a tiéd volt. Hívjad.

Megtettem. Maga nem jött. Közelebb állok a síráshoz, mint a dühhöz. (És most, bármennyire hízélgem is, nem hamis a hangvétel.) Ráborulhatnékam van az asztalra, hogy órákig sírjak. Nem azért, mert Gyuri nem jön. Nem. Azért, mert tudom: most már öreg vagyok. Gyerekekkel és magány-nyal kell öveznem magam. A felnőttek gondolkodnak, és elmennek. Magának tökéletesen igaza van. A levele pedig csupán felnőtt voltának bizonyítéka. Gyuri képes „ennyire” felnőtt lenni, és „így” válaszolni; tehát akkor, amikor nem „így” válaszolt, szüksége volt rád.

Nem állom meg, sírok tovább. De inkább meghatottan, még nagyobb fájdalommal, és még kevesebb bátorsággal, mint az előbb. És az ember sok mindent tisztábban lát a könnyein keresztül. Tudom, miért nem hívtam a többieket. Mert akkor rá kellene jönnöm: idejönnek, tehát még gyerekek. Vén gyerekek, nem szépek. Ezért hát: csak az unokák, és később

egy liceum, ahol újabb gyerekek sereglenek körém. Szükségem van rájuk. De most mégis sírnom kell, és már nem találok megfelelő vesszorokat és rímeket a helyzetre. Még pszichoanalitikusokat sem. Hiszen én Magát sohasse szerettem. Mármint nem úgy, mint Leót*, vagy Ottót. Igazában még barátok sem voltunk. És sokszor gyűlöltem is, mert Karliból „tudós” lesz, mert hallgatni fog öreg, gyöngé nőik hívására, mert soha nem fog felnőni – és mégis: miért kell most sírnom? Nem inkább dühből, mint bánatomban? Persze: düh és bánat végső soron ugyanaz. Az érzések olykor nagyon mélyen lakoznak. A gyermekkor kívánságai és vágyai; tombolnak, megkínoznak. Még engem is, öregasszony létemre? Nem tudok semmit, csak azt tudom, hogy sírnom kell, de most négy óra, mind átmennem a szobán, kérdéseket tennének fel, jobb, ha írok Gyurinak, úgyis utóljára írok neki, és különben sem írok, hanem sírok, hová lett Leó, hová lett Irma,** hová azok, akik élnek: Ottó, Karli, hová lettek mind, akiket elvesztettem. . . és most már tudom: nem Maga miatt sírok, és nem Maga kell nekem. Azért sírok, mert Halottak napján sírni szokás, és mert hazudik a naptár, és olyan évek jönnek, amikor sokszor lesz Halottak napja és pünkösöd sohasse. . . És egészen biztosan csak a düh az, ami végigfolytatja orcáimon a könnyeket. Az a düh, amely még jobban elcsúfítja az öregasszonyok lepusztult arcát. De mert én Magát sose szerettem, attól sem félek, hogy megcsúnyultan jelenjek meg Maga előtt. Innen a levél csúf lélekráncai.

Újra elolvastam búcsúsorait. Nem bántóak, nem sértőek. Felnőttek; s mivel ők felnőttek – én öreg vagyok. A kategóriák örökéletűek. Öregasszonyok könnyen elsírják magukat. Semmi baj, Gyuri, már nyugodt vagyok, szinte mosolygós, és ez az a pillanat, amire vártam. Felemelem a fejem, megértéssel, nem ostobán mosolygok, megrázom a Maga kezét és azt mondom, bizony, bizony, Gyuri, így van ez. Pá, viszontlátásra, isten vele. Hisz velem maradnak a könyvek. A Magái és másokéi. Pá, isten vele, érezze jól magát, adjon néha hírt magáról, egy újabb születésről, újabb könyvről, vagy küldjön csak egy üdvözlőlapot. Öregemberek, akik otthon csücsülnek, nagyon örülnek ilyesmiknek.

Szívélyes üdvözléssel a Maga

Polányi Cecília

(Németből fordította Meller V. Ágnes)

(Lukács Archivum és Könyvtár)

* Popper Leó esztéta, Lukács és Polányi Károly barátja, 1911-ben meghalt.

** Seidler Irma, Lukács ifjúkori szerelme. Ugyancsak 1911-ben halt meg.

MŰVÉSZET ÉS PSZICHOANALÍZIS

Egy gyermek rejtőzik az erős
férfiban, s játszani akar.

(Nietzsche)

Tételezzünk fel egy közép-európaít, aki menetrend nélkül utazgat – könnyen megeshet, hogy azt sem tudja, melyik az az állomás, ahol a vonat éppen vesztegel. Képzeljünk el egy hottentottát, aki ugyanabban a fülkében utazik, s biztosra vehető: nemcsak az állomás nevét nem ismeri, de arról sincs fogalma, mitől mozog a vonat, állatok, vagy emberek, netán ördögök mozgatják-e. . . Arról, hogy miben áll a művészet hatása, annyit tudunk, mint a vadember. Nemcsak az homályos előttünk, miért festenek, költenek, építenek, komponálnak a művészek *itt és most* éppen úgy, ahogyan teszik, de még e jelenség önmagában is csodálatos hajtóerejét sem tártuk fel, legalábbis nem egységesen. „Az a szép, ami tetszik, az a művészet, ami szép”, állítja a közismert vadember, és nyugodtan folytatja útját. Én azonban megkísérlem leírni a „művészi hatás” mibenlétét, ahogyan pszichanalitikus szemmel látom.

Mindannyian ismerjük az Ígéret földjéről szóló regét. Kánaánnak hívják; földje gazdag és dús, folyói tejjel és mézzel folyóak, s bármit kíván az ember, ott megkapja. Nem csoda, ha mindenki forrón szereti ezt a földet, ha örökre oda vágyik vissza. Ha idegenben éri a halál, úgy rendelkezik, hogy testét arccal Kelet felé, az Ígéret földje felé fordítva temessék el, hogy feltámadása pillanatában azonnal köszönthesse.

Valamennyien: fiatalok és öregek, szegények és gazdagok, okosak és ostobák, mind magunkban hordozzuk a vágyat a Kánaán után. Az Ígéret földje, a bőség, szépség és öröm földje után, ahol mind jártunk már valaha, s melyet kegyetlenül el kellett hagynunk. Ez a birodalom a gyermekkor: ahol édes és tápláló volt minden folyó, akár a tej és a méz, ahol szebben illatoztak a virágok, dúsabb volt a gyümölcs leve, ahol jobban ízlett a zöld alma, mint itt az ananász – ahol gondtalanul, dusan és gáttalanul éltünk és szerettünk. Még nem tudtuk, hogy ez tilos, s szerettük önmagunkat, apánkat, anyánkat, testvéreinket, barátainkat, mindent, ami szép, derűs, lágy és meleg, mindazt, ami örömet szerzett szemünknek, fülünknek, kezünknek, lábunknak, minden porcikánknek. Nagy időbe telt, mire sikerült adminisztrációs központunkat az igazgatás és az ellenőrzés kettős sziklájára felépítenünk: a szívünkre, hogy szeressünk, s agyunkra, hogy gondolkodjunk. Hajdan minden szeretés-gondolkodás egyben gondolkodás-szeretet volt. Egyetlen hajtóerő: a szexualitás járta át az emberiség gyermeki létét, mint ahogy a szeretés öröme hatja át a gyermeki létet. Figyeljük a gyermeket családja körében: milyen gyengéden, büszkén, örömmel nézik, meghall-

gatják, csókolgatják, karjukba szorítják: szeretik. A kisgyermek anyja mellén csüng, őrá szögezi szemét, megfigyeli a dolgokat és érzékeli: édesek, lágyak, melegek – örömhozóak. Ám bőmbölvé utasít vissza mindent, ami kemény, hideg és keserű, vagyis nem okoz örömet. A gyermek nem ismer más mércét, mint önnön örömét, önnön kéjét – öröm- és kéjvágyát. Ez veleszületett adottsága, iránytűje és vezetője a szülők, testvérek, játszótársak felé, mindahhoz, amit gyengédséggel élhet át, mindahhoz, amit szeretet. Ebből épül fel idővel lelki életének teljes érzelmi és kedélygazdagsága a lehető legmagasabbra. A szeretet energiája az a lelki erő, mely mindig azonos marad önmagával, bár formái szakadatlanul változnak. A kultúra további szakaszaiban más javakra kell becserélnünk szexualitásunkat: átváltjuk tudássá, képességgé, alkotássá, létrehozássá, s csak csekély maradványát őrizhetjük meg súlyos önkorlátozás árán. Egy asszony, akit fél évszázadnyi időtartamra vettünk feleségül, egy perditá, akin mindenkivel osztozunk, kinek orcáján vigyorgó bélyegként virul ki a betegség, egy szerető, akinek gyermeke, törvénytelen lévén, ki van téve az élet minden megaláztatásának: ez a legtöbb, amit szerelmi életünk ma nyújthat. Minden egyebet, káros szenvedély lévén, le kellett ráznunk magunkról a kultúrához való fejlődés útján. Nincs többé átjárás korunk szexuális nyomorúságának sívár földje és gyermekkorunk fantáziákban beteljesülő vágyélete között. Tilalmak gátjait hordtuk fel, illendőségi szabályok falait húztuk fel jó magasra – elzártuk magunk elől a gyermeki Kánaánt. Az egyetlen lényt, aki újból feltárhatja előttünk, művésznek nevezzük: festőnek, költőnek, muzsikusnak. Ha feltárja, tudatára ébredünk: még mindig megpróbáljuk kinyújtani a kezünket olyasmiról, ami sok méterre van tőlünk – akár csak kiskorunkban, amidőn mindent szépnek és nagyinak és erősnek láttunk, mindent azonnal meg akartunk kapni, s meg is kaptunk. Egyszerre kívántunk és élveztünk. Ahogy a gyermek, szeretete energiája révén, lelket lehell játékabájába, hogy az is „éljen”, úgy játszik a művész a világgal, melyet átlelkesít. A műélvező beszáll a játékba: gondoljai, lelki feszültségei oldódnak, kedélyét besugározza a nap. A művész megőrizte magában az örök gyermek üdeségét és közvetlenségét, a gyermekét, aki mindent oly intenzíven él át, mintha először látná, mintha örökre búcsút kellene vennie tőle. A művész mindenkire és minden alkalommal másképpen hat. Hisz mindenkinek megvannak a saját gyermeki vágyai, minden korban másfélék, tehát különböző módokon kell őket megvalósítani. A művészet hatása általában abban áll, hogy lassankint eltünteti a mindennapok valamennyi traumáját, s a műélvezőt elárasztja valami rajongó, kéjes, fantasztikus gyermeki öröm, és úrrá lesz valamennyi tagunkon: szemünkön, fülünkön, kezünkön, lábunkon, egész szervezetünkön. Vágyaink felidézője és szószólója tehát ugyane vágyaink beteljesítője. Oda visz bennünket, ahol nincs se meg-

engedett, se tiltott, se káros, se hasznos, ahol nincs más, csak kellemes és örömhöz. A gyermek, aki nem játszhatott kedvére, most folytatja a játékot – a tömeg lesi minden szavát, s közben megfélemledik napi munkájáról, foglalatosságairól, gondjairól. Anastasius Grün szavait – „az utolsó emberrel meghal az utolsó költő” – át kellene fogalmazni: „minden bölcső egy művészt ringat”, hisz a bölcső utáni vágy izzik a palettákon, zendül a billentyűkön, sóhajt a rímekben. Sokaknak megadatott ez a vágy, a megváltó forma csak keveseknek. Azoknak, „kiket egy isten tanított elmondani, mitől szenvednek”. Ez az isteni adomány a művészi forma – melyet meg kell találni, hogy végleg meg lehessen oldani a művészet egyenletét, hogy létrejöjjön a művészi hatás. A probléma kettős: két lelki funkció – az alkotó és a műélvező, a mester és a laikus – kölcsönhatásának problémája. Kasztáliában buzgott a mítosz szerint a művészet forrása, s ha majdan feltárják a kasztáliai forrásokat, napvilágra kerül egy híd váza is, egy dallamokból, rímekből, vonalakból és színekből, egyezésekből és kontrasztokból álló titokzatos szerkezet. Ez a híd vezet át a mindennapok korlátozott szükség-szerűségeiből a gyermeki fantázia feltétlen szeretetvágyának gazdag birodalmába, ahol még egymásra rímelt vágy és élvezet. A gyermek mindent a szájába vesz, mindent megtapogat, amit csak ér, addig követel mindent, amíg csak meg nem kapja: hízeleg, csábít, toporzékol, lökdös, sír, minden érzelmét felszabadítja, mert „akar” valamit. És meg is kapja. Birtokba is veszi, a kielégült öröm minden isméréssel. Ez az öröm a nyersanyag, melyből a leglégiesebb, legértékesebb kultúrtermék: a felnőtt ember lelki élete kialakul. A misztika, a mítosz, a monda, a mese és a betegség megmutatja: tudattalanunkban ott szunnyad mindvégig e félelmet nem ismerő gyermeki fantáziák feldolgozatlan maradványa, ott fejt ki továbbra is zavaró-romboló hatását. Az ideggyógyász a lélekelemzés segítségével igyekszik meggyógyítani az egyes beteget; a művész elvégzi az analízist az emberiség számára. Lereagálja elfojtott vágyait, s visszavezeti Árkádiába, ahol mindannyiunk bölcsője ringott valaha.

(Németből fordította Meller V. Ágnes)

(Eredeti megjelenési helyét nem ismerjük, másolat az OSZK-ban, Polányi hagyatéka)

KÉRVÉNY A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERNEK

A Vallás és Közoktatásügyi Miniszter úrnak,
Budapest

Miniszter Úr!

Alulírott azon tiszteletteljes kérelemmel járulok a Miniszter Úr elé, miszerint engem oly irányú megbízatással kegyeskedne megtisztelni, hogy a felsőbb leányoktatás terén szükségesnek látszó új irányú *gyakorlati szociális képzés* tananyagát és módszerét tanulmány tárgyává tegyem; az ilyen iskola tantervére és módszerére vonatkozólag indítványt tegyek:

- A női hivatások* egész sorát követeli meg társadalmunk mai állapota:
1. *A közéletmezés* (piacok és vásárok ellenőrzése, községi élelmiszerüzem, kertészet, árszabályozás, közös konyha),
  2. *a lakásügy* (lakáspolitikai ellenőrzés, rekvirálás stb., közerkölcsi és közegészségügyi szabályozás),
  3. *a betegek, rokkantak, vakok, süketek, süketnémák* ellátása (hadisebesültek ápolása, foglalkoztatása, tanítása stb.),
  4. *a csecsemő-, gyermek- és anyavédelem* nagyszámú közintézménye,
  5. *iskola* szociális ellenőrzése,
  6. *közegészségügy* minden vonatkozásban (népbetegségek elleni küzdelem, köztisztasági rendészet és hivatalok stb.).

E hivatásokra a nőket elméletileg és gyakorlatilag kiképezni kell külön e célból felállítandó intézetekben.

Szerénytelen kérelmem némi igazolására legyen szabad rámutatnom a Női Líceum 1912/3. és 1913/4. évi tanterveire, amely teljesen önállóan teremtetett intézmény továbbfejlődését kizárólag a háború kitörése okozta pánik akasztotta meg.

A gyakorlati szociális képzés meglevő tanintézetei mind külföldön vannak s így a tananyag és módszer tanulmányozása céljából azzal a kérelemmel járulok a magyar Minisztérium elé, hogy nekem ezek meglátogatására hivatalos *ajánlást és tanulmányi ösztöndíjat* juttatni kegyeskedjen.

Budapest, 1918. december 11.

Mély tisztelettel
Polányi Cecília

A magyar vallás- és közoktatásügyi minisztertől

Polányi Cecília úrhölgynek,
a „Női Líceum” vezetője,
Budapest

Beadványa kapcsán megbízom Önt a gyakorlati szociális képzés tananyagára és módszerére vonatkozó tanulmányok folytatásával, és tervezet bemutatásával.

E munka megkönnyítésére mellékelem a külföldi tanintézetek látogatására vonatkozó ajánlólevelet s egyúttal tanulmányi ösztöndíjat kilátásba helyezek.

Budapest, 1919. évi január hó 15.

A miniszter helyett:

Imre Sándor
államtitkár

(Polányi-hagyaték, OSZK)

LEVÉL POLÁNYI MIHÁLYNAK

1928. dec. 6.

Kedves Jóim és Kedveseim,
ez csak egy életjel. Minden rendben. A legszebb rendben. Egészség. Anyagiak. A legfontosabb dolgok. Szép, kitakarított szoba. Meleg fürdő. Rendszeres étkezés. Telefon. Levelek. Könyvek. Felhívnak telefonon. Bergsont olvasok. Egész nagy társaságom volt. Böske és Imre családja. Az idegenek közül? Mindenki. Karinty,* Kostolanyi, Sarközi, a két legfiatalabb nagyság: Josef Atila és Illés. Művészettörténet? Lehel Ferenc, Hevessy Iván, Rabinovsky (elfelejtettem Palaschovskyt és Füst Milant). Tánc: Madzsarné, Szentpál Olga, Kalmár Katzi. A te embereid közül:

* A neveket betűhíven közöljük

Beer, [olvashatatlan név], Baron, Schef, Kende, Holló és és — és vég nélkül. Feleky Géza, zene: Jemnitz, Waldbauer Imre. Vera, Eszti csinosak és finomak voltak. Stricker Misi mint házileány kellemes és jó volt. Mannheimék Heidelbergből még itt vannak. Az egész: piknik a legközelebbieknek. Minden jót, nagyon jót, a legjobbakat

Mama

(Német eredetiből fordította Vezér Erzsébet)

(The University of Chicago Library)

Pollacsek Mihály és Laura lánya

Cecil mama fiatal korában

A HUSZADIK SZÁZAD KÖNYVTÁRA

Építők és Rednerek barátságára
Maurinak
A néni

MUNKÁSMOZGALOM

1903-BAN

IRTA

SZABÓ ERVIN

KÜLÖNLÉNYOMAT A HUSZADIK SZÁZAD-BÓL.

BUDAPEST
POLITZER ZSIGMOND ÉS FIA KIADÁSA
1904.

Szabó Ervin dedikációja Polányi Laurának

Cecil mama szalonja a század elején. A képen jobbról az első Szabó Ervin, mellette Jászi Oszkár, az ülő nő mögött Lesznai Anna, oldalra dőlve középen Polányi Cecil, balról az első nő Polányi Laura.

Cecil mama a harmincas években

A szalon a harmincas évek elején. Az asztal jobb sarkánál Polányi Cecil, mellette balról Karinthyné Böhm Aranka, majd Mannheim Károly, mögöttük Bergman Teréz. Balszélen Karinthy Frigyes, jobboldalt Polányi Eszter és Vera, Adolf lányai.

Polányi Adolf

Polányi Károly

Polányi Mihály

Duczynska Ilona fiatalon

Duczynska Ilona és Polányi Károly az ötvenes években

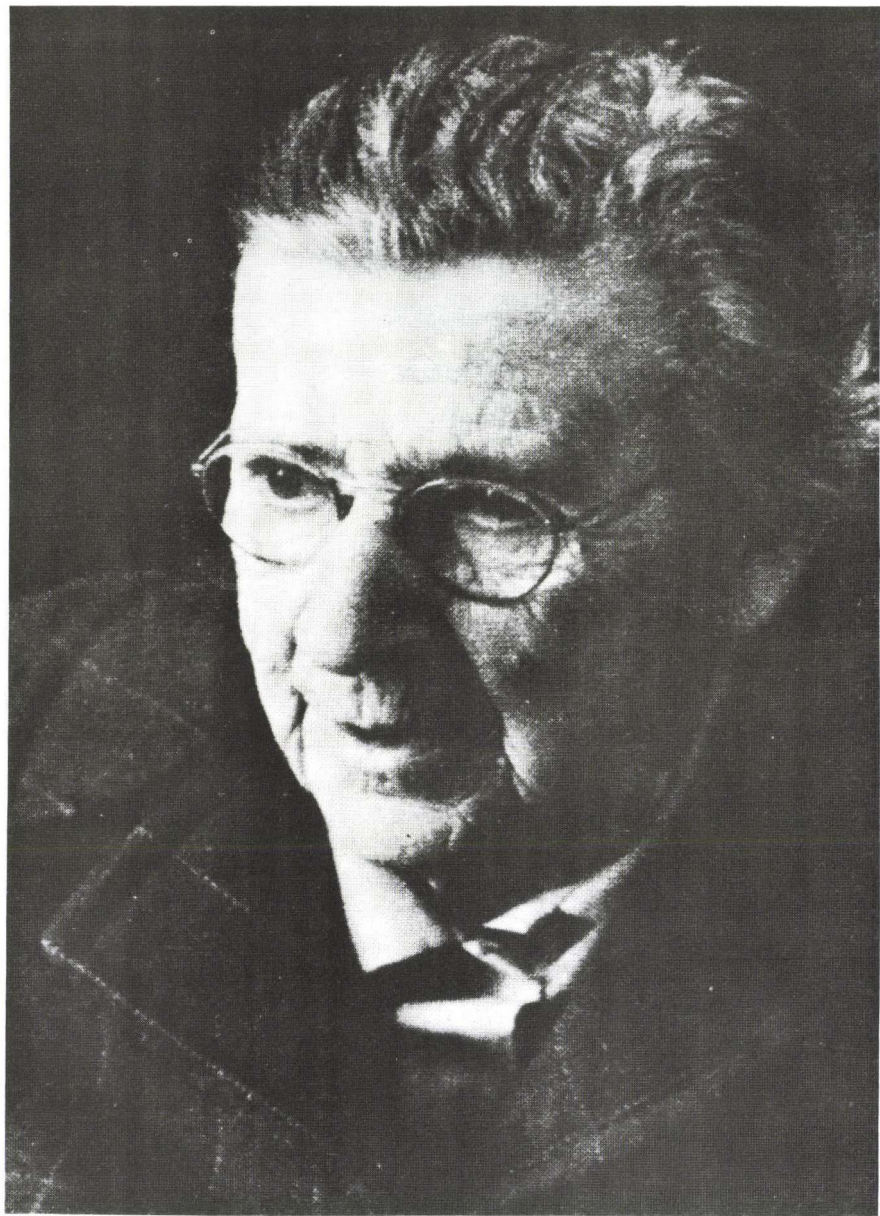
Polányi Laura

Polányi Mihály

A Polányi testvérek az ötvenes években

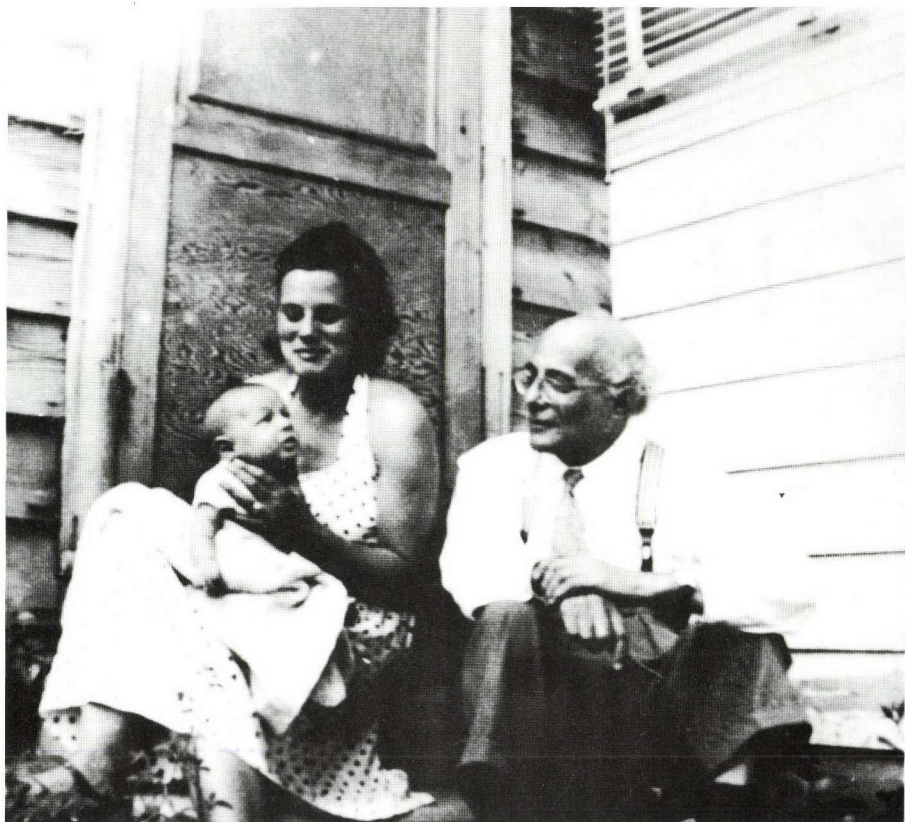

Duczynska Ilona idős korában

Éva Zeisel

Kari Polányi-Levitt Polányi Károlyval

POLÁNYI LAURA

NÉHÁNY SZÓ A NŐRŐL S NŐNEVELESRŐL

1905. december 5.

Azt szokták mondani, hogy a társadalmi élet elevebben lüktet, gazdagabban él, intenzívebben mozog most, mint eddig. Ez történelmi hazugság. A társadalom egy élő organizmus és egy organizmus mindig él, mindig lüktet, élete sohasem panghat, sohasem szünetelhet. Hanem igenis: mint ahogy a gyermek, amikor felcseperedik, mindig tudatosabban és tudatosabban éli életét, organikus életének egyes fázisait mindig jobban átérzi, jobban átgondolja, úgy az ember is, mint társadalmi lény, mindig tudatosabban eszmél kötelességei teljesítésére, jogainak élvezetére. Azt mondhatnók, hogy az emberiségnek nagy része ma már tudatosabban vesz részt a társadalom életében, ma intenzívebben érzi át, hogy melyek jogai s melyek kötelességei, mint eddig tette. De az emberiségnek egy nagy része, amely nem quantitíve négligeable már azért sem, mert az emberiségnek nagyobb fele, még egyáltalában nem részese ennek a hasznos, tudatos, önérzetes életnek. Ez a quantité nem négligeable a nők. A nők, a polgári nők nem érzik át szerepüket az emberiség életében; nincsenek jogaik tudatában és nem érzik át kötelességeik súlyát. Most már az a kérdés, hogy az emberiségnek e nagy részét hogy tehetjük tudatossá, hogyan érhető el, hogy jogaiknak érzésére ébresztjük és kötelességeik teljesítésére intjük őket. *Ez a kérdés, a nő jogainak és kötelességeinek kérdése volna a nőkérdés.*

A nőkérdés eddig igen nagy terjedelemmel és igen kevés eredménnyel foglalt helyet a társadalmi problémák között.

Pszichikai, fiziológiai, etikai és esztétikai szempontból vitatták e kérdést. Lélektaninak mondott alapon vitatták, hogy a nő nem képes nagyobb szellemi munkára, mint amelyet egy háztartás vezetése, kisded gyermekek testi ápolása ró rá; pszicho-fizikai mérésekkel bizonyították, hogy agyveleje a férfi munkáját végezni képtelen. Érzésvilágának szükségszerűleg korlátozott voltát bizonyították nem érdekeinek, anyai kötelességeinek intenzitásával, egyedül uralkodó voltaival. Fiziológiai alkatából magyarázták testi munkát nem bírását, kényességét, szóval „hölgy”-sorsra való termetségét. Az etika szent nevében követelték a nőnek a férfitól való anyagi s erkölcsi függését, s erkölcstörténeti adatokkal próbálták e követelménynek hagyománymúltat alkotni. S mit szólna a Kaulbachok, Sargentok, Lebrunok, Beneczuok s Reznicekek esztétikai iskolája, ha a nő nem volna könnyed termetű, kis lábú, keskeny kezű, áttetsző bőrű s merengő szemű?

A nőről beszél ez a pszichológia s nem látja a nőknek nagy tömegét, akik a legkomplikáltabb, a legnagyobb pontosságot, kombinációt és komoly-

ságot követelő ipari munkában kiveszik a részüket, nem látja a nőket, akik amellett, hogy egy háztartás gondjait, nehéz anyai gondokat vállalnak, még ugyanazt a szellemi, ugyanazt az erkölcsi munkát végzik, mint a velük egysorsú férfiak. Nem látja a nőket, akiknek nemcsak szellemi képességük egyenlő a férfiakéval, hanem érzelmi világuk is éppúgy felöleli a köz, az összesség, a szervezet érdekeit – a családnál felül – mint férfiaké. A nőről beszél ez a fiziológia – s nem látja a téglahordó, csolnakot vontató asszonyokat, anyákat. Nem látja a munkából hazatért asszonyt, aki mikor férje pihenni tér vagy a kocsmába fordul be, a gyermekei után néz, a nehéz házi munkáját látja el.

S az erkölcs a dolgozó feleség, a munkásanya, a közzel érző, szenvedő, munkálkodó ember láttára elfordul?

Nők-e a Millet s Meunier, Fényes s Kernstok erős izmú, széles vállú napsugárbarnította asszonyai?

Esztétikai érzékünkhöz szólnak-e a Steinlen s Rippl-Rónai mély gondú, szomorú szemű, elcsigázott női?

A nő-elnyomás és a nő-felmagasztosítás – s ez ugyanaz – mindig téved, amikor a *nőről* beszél. Nem a nő, csak a nők egy része az ő tudományának tárgya. S téved a nők kérdésben harcoló ellentábor is, amikor ugyancsak felkapja az elejtett fegyvereket, ugyanazokkal harcol „a nő rosszakaratú elnyomói” ellen, az „elnyomott nő önkéntes felszabadítása érdekében”. Agyvelő-számításokra agyvelő-számításokkal, erkölcsi érvekre új erkölcs-tanokkal felel.

A nő munkára való képessége, munkára való joga és kötelessége ellen s mellett harcolnak nagy tudományos apparátussal – csak látó szemek híján. Szerintem e kérdés vitatása éppoly skolasztika, mint bárminemű ártalmas, idegölő, lélekölő skolasztika. *Mert e kérdés megoldása nélkül 40 millió munkásnő dolgozik és ennek megoldása nélkül x millió polgári asszony nem dolgozik.* A 40 millió asszony nem várta meg azt, amíg a tudomány megszavazta nekik a jogot a dolgozásra, a képességet a kenyérkeresetre. A sok millió asszony nem várta meg, amíg a tudomány feloldotta kötelességei alól, míg képtelenné avatta a munkára. Nem. *Az asszonyok dolgoznak, mert gazdasági helyzetük arra kényszeríti őket, és az asszonyok nem dolgoznak, ha e gazdasági szükség nem forog fenn.* A nőkérdéssel, ezzel a kvázi tudományos kérdéssel, amellyel a Moebiusok, Perkins Gilmanok, Rosa Meyrederek stb. foglalkoznak, ezzel mi itt nem akarunk foglalkozni. Nem akarunk vele foglalkozni, mert e kérdést, mint látjuk, az élet tárgytalanná tette. De nemcsak azért nem foglalkozunk e kérdéssel, mert meddőnek tartjuk, nemcsak azért nem foglalkozunk vele, mert tudományos alapját vitatjuk, hanem azért sem, mert mint mindebből látjuk, praktikus nőkérdés tulajdonképpen nincs. Nőkérdés nincs, csak nőkérdések vannak. Ahány társa-

dalmi mozgalom, ahány szociális probléma, ahány gazdasági harc van, annyi a nőkérdés. Minden társadalmi kérdésnek, minden kultúrkérdésnek, minden haladási kérdésnek egyáltalán megvan a maga femininuma. És e kérdések más-más kérdések és e kérdésekre más-más a felelet. Mert a *munkásnő-kérdés és a polgári nőkérdés más-más kérdés*. A munkásnő-kérdés azt kérdezi, hogy a nő erejét hogy lehet gazdaságilag kevésbé kiszípolozni, a polgári nőkérdés azt kérdezi, hogy a nő erejét hogy lehet gazdaságilag jobban felhasználni. A munkásnő-kérdés azt kérdezi, hogy a nőt hogy lehet az otthon, a család, a gyermek, a férj számára újra meghódítani, a polgári nőkérdés azt kérdezi, hogy a gyáripar és a cselédipar által felszabadult munkaerőt hogy lehet újra felhasználni. *A munkásnő-kérdés a munka emberének asszonyi és anyai boldogságot akar adni, a polgári nőkérdés a feleségnek és anyának emberi munkaerőt, emberi önérzetet követel.* A munkásnő-kérdésben az a kérdés, hogy a nő hogy dolgozzon kevesebbet, a polgári nőkérdésben az a kérdés, hogy a nő hogy dolgozzon többet.

Számtalan nőkérdésért érdemes küzdeni, de a nőkérdésért nem. *A nő mindig szorosabb szövetségben van a gazdasági osztályához tartozó férfival, mint bármely más nővel.* És ezért helyesen tették, akik itt felvetették a kérdést, hogy *a polgári nő misszióját és e misszió teljesítésére való nevelést tették vitánk anyagává.* A vitaanyag e megszorítása folytán reméljük, hogy az eszmecsere nem lesz meddő. Ha a polgári nő missziója, mint a nő missziója általában az, hogy boldog ember, tökéletes anya és jó feleség legyen, az a kérdés már most, hogy a mai polgári társadalom gazdasági viszonyain alapuló mai polgári nő mily nevelésben részesüljön, hogy e feladatnak megfelelően, mily nevelés *célszerű* arra, hogy minden képessége, tehetsége és ereje e hármass feladathoz legtökéletesebben alkalmazkodjék, e hármass feladat szempontjából legtökéletesebben kihasználtsák. Boldog ember legyen, aki képességének, erejének, tehetségének teljes élvezetében, teljes gyakorlásában harmonikus munkát végez; tökéletes anya, aki a gyermekével való testi és lelki kötelességének szentségét, súlyát és szerepét átérzi és jó feleség, aki férjének értő, értékelni tudó, becsületes bajtársa. Ilyen boldog embert, tökéletes anyát, jó feleséget hogyan nevelhetünk?

Ha végignézzünk a nőnevelés történetén, azt látjuk, hogy sem a nő missziójáról való e nézetünk, sem a nőnevelés *célszerűségének követelése*, nem új gondolat. Hogy nevelték a polgári nőket régebben? Hogy nevelték őket még száz évvel ezelőtt? Tanították a leányt szőni, fonni, tanították a belterjes kisgazdaságnak minden munkájára, tanították vasalni és varmi, tanították mindazon gazdasági termelőtevékenységekre, amelyek nélkül akkor ház elképzelhető nem volt, amelyek mint gazdasági termelés oly nagy szerepet játszottak az akkori életben. E nélkül a produktív munka nélkül akkor a férfi meg nem lehetett, ez a munka nemcsak hasznos volt, hanem

nélkülözhetetlen is. E munkákra való teljes képzettséggel bírt a leány. Gazdasági produktivitásra képzett ember volt, aki érezte, hogy mindig szükség lesz becsületes munkájára. Schiller „Glocke”-jában festi a nőt: „Und mehret den Gewinn mit ordnendem Sinn und füllen mit Schätzen die duftenden Laden und drehet um die schnurrende Spindel den Faden und sammelt im reinlich geglätteten Schrein die schimmernde Wolle, den schneeigen Lein und füget zum Guten den Glanz und den Schimmer und ruhet nimmer.”*

És e nő, kinek képességét, kinek hasznosságát, kinek tevékenységét itt Schiller leírta, ez nem a ma is belterjes kisgazdasággal foglalkozó parasztnő, hanem ez az akkori polgári társadalom ideálja, az akkori polgári társadalomban szükséges és megbecsült nő. Ez a nő volt az, aki a nőnek a világtársadalomban pozíciót biztosított. Az „Ehret die Frauen” irodalom ekkor támadt, és az „Ehret die Frauen” irodalom meg is szűnt akkor, amikor a nőnek ez a gazdasági produktivitása megszűnt. Nézzük azt, hogy erkölcsi, anyagi és szellemi javakban mit köszönhetett a nő e helyzetének. Erkölcsileg önértetes ember volt, ember, aki tudta, hogy megbecsülik, és hogy azt megérdemli, ember a társadalommal és ember a férjével szemben. Ez a nő, aki dolgozni tudott, meg tudta becsülni férje munkáját, és munkára tudta nevelni gyermekeit. Ennek házassága teljes érdekközösség volt, és ha tekintetbe vesszük még azt is, *hogy akie a termelő eszköz, azé a tudás*, hogy a nőnek, akinek termelnie kellett, annak bírnia kellett a tudásnak mindazon részével, amelyek megadják a jogot a termelésre, akkor látjuk, hogy e nő és az akkori férfiú között tudás tekintetében sem volt nagy különbség. Látjuk tehát az önértetes embert, akinek megvan a társadalmi becsülete, látjuk a munkát megosztó, azt megbecsülő, a férjével érdekközösségben élő nőt, az anyát, aki a társadalmi munkára képes gyermekeket tud felnevelni, aki gyermekeit a munka becsületére, a munka élvezetére nevelte. E nő anyagilag önálló volt, mert munkájával jóval többet produkált, mint amennyit életében konzumált. E nő erkölcsileg magasan áll, mert dolgozni tud és mert átérzi emberi voltának tartalmát. E nő szellemileg harmonikus a környezetével, mert megosztja annak minden baját, minden örömét, minden tudását és minden szépségét.

A helyzet teljesen megváltozott. A nő anyagi, erkölcsi és társadalmi bajait panaszolja, az „Ehret die Frauen” irodalom a múlté. Miért e változás?

* „És gondosan így / Hasznot szaporít, / És tellik a láda a kincs gyarapodtán, / Orsója pereg, zümmög a rokkán, / S a tiszta fiókok mélyeiben / Igy gyűlik a golycs meg a hósínű len; / Megtoldja a jót ragyogással, dísszel, / S pinénést nem ismer.” (A *harang*, ford. Rónay György)

Feltalálták a gépeket. A szövöszéket, a rokkát a gyárba vitték, a kis házat és telket, melyből belterjes kisgazdasággal a nő a nyerterményeknek sokféle fajait állította elő, elhagyták, a családokat az anyagi érdek a gyárak köré tömörítette, megindult a 19-ik század nagy mozgalma: a gyáripár, a városodás. A polgári nőt feloldotta eddigi minden munkája alól, feloldotta azon szerep alól, amelyet a nyertermények előállítása körül végzett, és brutálisan, gyorsan, erőszakosan szakította el tőle a lehetőséget, hogy tőkésíthető vagyont termeljen. *Amikor a rokkát, a szövöszéket a házból a gyárba vitték, amikor a gépeket feltalálták, amikor gyárakat alapítottak, és megindult a városodás, akkor a háziiparilag termelő kisiparosból munkás lett, és a házi termelés terén produktív nőből konzumáló feleség lett.* Meg kell itt állani. Meg kell állanunk azért, mert rá kell mutatnunk arra, mennyire nem pszichikai, mennyire nem fizikai, mennyire nem etikai kérdések idézték elő a nő mai helyzetét, illetve mai helyzetét. A gyáripár előtt minden nő produktív munkát végzett. A gyáripár, mikor kiváltotta a polgárok és kisiparosok közül a tőkés- és munkásosztályokat, a nőket is differenciálta. *És e differenciálódás iránytűje nem volt sem pszichikai, sem fizikai, sem etikai. Matriális volt, mint minden egyéb történelmi differenciálódás irányzója.* A matriális viszonyok: az a tény, hogy a nő férje vagy apja a termelő eszközök birtokában volt-e vagy e birtokon kívül, az a kérdés, hogy tőkés volt-e vagy proletár, az döntött, „hogy dolgozni hivatott és egyenjogúságra érett nő”, vagy „munkára fizikailag gyenge, pszichikailag képtelen és az egyenjogósultság alatt és felett álló nő-e?” Marx történelmi materializmusát kevés példa világítja meg oly élesen, mint éppen a nő differenciálódásának e ténye. Számptalan a kérdés, mellyel ma e tényt magyarázni próbálják. A Moebius fiziológusainak „Schwachsinn der Frauen”-jaitól kezdve egészen a polgári törvénykönyv jogformulájáig mindenféle fiziológiai, biológiai, pszichikai, társadalmi, de etikai szempontból is szentesítik a mai nők helyzetét. Mind e szempontokból szentesítik és azt vitatják, hogy az így mondva csinált teleológia szentesíti, nemcsak szentesíti, hanem magyarázza is a helyzetet! Látjuk, hogy ha elfogulatlan szemmel nézzük a nő helyzetének történetét a 19-ik század folyamán, akkor kitűnik, hogy a nő társadalmi és családi helyzetének mai megvilágítása, hogy e helyzet differenciálódása tisztán gazdasági okokból ered. A 19-ik század közepén a gép új gazdasági viszonyokat teremtett, e gazdasági viszonyok alapján új társadalmi Überbau keletkezett, és e társadalmi Überbauban új helyzetei vannak a nőknek. Az új helyzet számára a társadalom új igazolást, új törvényeket szentesített. Látjuk, hogy erős és sokoldalú tudományos Überbauja van a gépek alkotta gazdasági helyzetnek és látjuk, hogy e teóriák mily messze állanak az igazságtól, mily idegen tőlük az igazság. Mai vitánkon mi a társadalomnak e kétfelé differenciált női ré-

szének csak egyik felével akarunk foglalkozni. Csak azzal a felével, amely oly férfiak osztályához tartozik, amely férfiakat a gépek alkotta gazdasági fellendülés feleség és család eltartására képesített. E nők a polgári feleségek. A munkásnő, mint látjuk, egy igában él, és egy rangban áll a férjével. Nézzük, hogy a polgári nőkre mily új gazdasági, erkölcsi és társadalmi helyzetet teremtett a gyáripár és városodás?

Hármas missziójában láttuk a gépipar előtti nőt, és e hármass missziójában veszít, gyengül, fajul el a polgári nő. Emberi értékétől, tehetségének, képességének, munkaerejének élvezetétől elesik; gazdaságilag függ és a gazdasági függés önérzetét, társadalmi becslését aláássa. Mint anya a dolgozó ember adott fizikumát átörökölni nem képes, annak lelki erejével, munkanevelte energiájával nevelni, vezetni az életbe lépő gyermekeinek szenzációit átérezni nem képes, mint feleség elfajult a házi és fizikai kényelem és jólézés eszközévé. Ez a nő férjének munkáját megbecsülni, férjének emberi voltát értékelni, férjének érdekeit megosztani sohasem tudja. Ha tekintetbe vesszük még azt is, hogy akié a termelő eszköz, annak magáévá kell tennie az emberi hatalom másik eszközét, a tudást is; hogy akié a termelő eszköz, annak kell értenie a termelő eszköz mechanikájához, az emberanyag ápolásához, a termelési viszonyokból származott jogviszonyokhoz, az emberi gondolkodás haladásának minden lehetőségéhez, akkor látjuk, hogy a termelő eszközök birtokában levő férfi-nem az emberi tudás minden ágát, a mechanikát, az orvosi tudományt, a jogtudományt és a filozófiai lehetőségek tanait csírájukban monopolizálta. Ha tekintetbe vesszük még azt is, hogy aki a termelő munkában részt nem vesz, aki a gazdasági harctól, aki a konkurrencia vetélkedésétől idegen, hogy az szükségképpen távol áll mindazon tényezőktől, amelyek e gazdasági harcot, a konkurrencia viszonyait befolyásolják, hogy az sem a politika, sem a gazdasági mozgalmak, sem a technika új vívmányai, sem a népesedés új mozgalmai iránt nem érdeklődik, *akkor látjuk, mily mélységes lelki szakadás van a mai dolgozó, gazdasági harcot vívó, tudományos szenzációkat élő ember és a termelő munkától már nemcsak feloldott, de már-már elzárt nő közt.*

A gyáripár teremtette visszás helyzet ma a félszázados fejlődés után még jobban eltorzult. Az új termelési lehetőségek megteremtették a szabad versenyt, a szabad verseny a liberalizmust, a liberalizmus az individualizmust. A szabad verseny megsokszorosította azoknak a számát, akik a konkurrenciában részt vesznek. Az individualizmus meghatványozta a kulturális igényeiket. A liberalizmus e versenynek és ez igényeknek kinyilatkozott vallása és jogcíme. A vetélkedés, amely által sokkal többen részesülnek a termelt javakban és az igények, amelyek arra ösztönöznek, hogy e biztosított javakat lehetőleg alaposan kiélvezzék, megtántorították még azt

a laza jog- és gazdasági alapot is, amelyből a polgári nők eddig éltek, hogy ne mondjuk, élösködtek. *Ma már a mai konkurenciában és a mai igények mellett nem vállalja és nem vállalhatja minden ember egy másik egyénnek, illetve egy családnak eltartását.* A statisztika ennek eleven bizonyítéka. Hogy mily bajok háruznak mindebből a nőre, az teoretice és praktice oly közel fekvő, hogy csak röviden akarunk rá utalni. A leány a gyáripár fejlődése után való első gazdasági stádiumhoz alkalmazkodva, oly irányban neveltetik, hogy produktív munkára nem képes, nehezen megy férjhez, akkor és ahhoz megy férjhez, aki elveszi, aminek súlyosan vétkes voltát az átöröklés, fajkiválasztás szempontjából eléggé hangsúlyozni nem tudjuk, a legjobb esetben is férjétől mindenkoron függő és így mindazon erényekre, mindazon szerepekre, amelyekre emberi önértetünk, az emberiség életével való szoros összefüggésünknek érzése, emberi erőnk érzése és büszkesége minket nevel, képtelen; mint feleség, a munka, a szellemi érdekközösségen kívül áll, és mint anya, testileg és lelkileg edzett generációt nevelni képtelen. Még a legideálisabb házasságban is sok felesleges szabad idővel rendelkezik és az emberi társadalom mozgalmain kívül állva, saját kis háztartásához analóg más kis háztartásoknak belső ügyeivel kénytelen foglalkozni és férjétől és felcseperedő dolgozó gyermekétől méltán kicsinylett pletyka-asszonyosság. A természetnek mily nagy energiatökéje vész itt kárba!

Mily nevelés volna tehát az, amely az itt vázolt gazdasági helyzetben célszerű volna arra, hogy a nőből újra boldog embert, tökéletes anyát és jó, meleg, derék feleséget neveljünk. A nő gazdasági elértéktelenedését kuruszolni kezdték a hozománynal, amely ha nincs, a mai gazdasági viszonyok között természetesen baj, de én szerintem még nagyobb baj, ha van. A hozomány oly élesen vág bele a fajkiválasztás tendenciájába, hogy úgy a házasságra, mint a jövő generációra súlyos bajokat rejt magában. A hozomány tehát ne legyen irányadó abban a kérdésben, hogy a leányt hogyan neveljék, képesítsék-e produktív munkára vagy sem. *Minden esetben és mindenkor, minden helyzetben elsődleges fontosságú legyen, hogy a leány, akár szellemi, akár kézi kenyérkereső pályára teljes képzettséggel bírjon.* De nem csak azt tekintem fontosnak, hogy meg legyen arra a képzettsége, hanem azt, hogy e pályán tényleg működjön. Nem biztosítási bárcának tekintem e képzettséget az esetre, ha netalán nem menne férjhez, vagy korán özvegyiségre jutna, hanem erkölcsi biztosítéknak tekintem arra, hogy mint önértetes ember azt fogja választani férjéül, akit gyermekei apjául legméltóbbnak tart, biztosíték arra, hogy e választásban nem játszik szerepet az, vajon a férfi őt egyáltalában eltartani vagy igényeihez képest eltartani képes-e, biztosíték legyen ez arra, hogy dolgozó férjével érdekközösségben, mellette önértetesen, de ha kell, ellene is önértetesen fogja élni lelki gazdagságának teljes virulását. Arra a kérdésre, hogy milyennek kívánjuk a mai

polgári társadalom leányainak nevelését, határozott és elsőrangú követelménynek állítjuk fel, hogy a mai, ún. házias nevelés helyébe, amely „mere humbug”, a komoly kenyérkereső pályákra való képesítést helyezzük. Hogy melyek e pályák, amelyek a nőknek alkalmaságok, arról szintén nem kellene vitatkoznunk. Mert minden pályának nyitva kellene állania a nők előtt; majd megmutatja a gyakorlat, hogy a konkurrencia kemény harcában melyikben állják meg helyüket. Hogy mely pályák első sorban kivándók, melyek volnának a nőknek legalkalmasabbak, legszimpatikusabbak, legkönnyebben elérhetőek, arra itt nem terjeszkedhetünk ki.

A mai házias nevelés mellett áll a mai par excellence nyelvekkel, rossz zenével és francia tanítással foglalkozó szellemi nevelés. Amikor a mai praktikus nevelés helyett a kenyérkereső pályára való képesítést kívánjuk, a tudományos műveltség is nagy reformra szorul, ha azt akarjuk, hogy mint ember, anya és feleség a legnagyobb értéket érzük el.

Miután kimutattuk, hogy a nő mai helyzeteit és az ennek megfelelőleg szervezett eddigi nőnevelést csak materiális viszonyok irányították, és hogy ezeknek a nő fizikai és pszichikai lényében semmiféle gyökerük nincs, természetes, hogy a nőt ugyanazon tudományos kiképeztetésre tartjuk képesnek és hivatottnak, mint a férfit. *A férfi és a nő tudományos kiképeztetése egy nivójú legyen, azzal a különbséggel, hogy a nők fiziológiai korábban-érettségéhez mérten már serdülő korban intenzívebben kell foglalkoznia mindazon tudománykörökkel, amelyek sajátlagos női hivatásában rá nézve fontosak.* Követelményünk, mely szerint a leány- és fiúgyermek tanítása a pályaválasztásig azonos és együttes legyen, a mai viszonyok között kétes értékű célokhoz vezetne. A középiskolai fiúnevelés ugyanis annyira nem felel meg a természettudományi érzéstől, a mechanikai érdekektől és a szociális közösségi érzéstől áthatott modern igényeinknek, hogy csak igen lanya a lelkesedés, mellyel a már-már megvalósult tényről üdvözlünk, hogy a mai fiú-középiskolákkal egyenértékű leányiskolák vállalják a serdülő leányok szellemi kiképeztetését. Követeljük igenis, hogy a leányok és fiúk nevelése a pályaválasztásig azonos és együttes legyen, de nem látunk nagy haladást abban, hogy a női iskolák terén is létesüljenek a társadalom felvilágosult elemeitől már-már megtagadott fiúiskolák pendantjai. De e kérdést, a női tudományos középiskola kivívását, a jövő középiskoláinak előharcosaitól várjuk. Mi csak rá akarunk mutatni arra, hogy a nő azonkívül, hogy a saját társadalmi osztályához tartozó fiúnemzedékkel lehetőleg együttesen, az Angliában annyira helyesnek bizonyult coeducationális rendszer szerint egy nivójú és egy tárgykörű, lehetőleg racionális természettudományi, szociális és praktikus nézetektől áthatott középiskolában taníttassék, még speciális női hivatásának megfelelőleg *oly tudomány-ágakkal foglalkozzék, amelyek legcélszerűbbek arra, hogy mint anya, feleség és ember mindazon*

tudományos igazságoknak hasznát vegye, amelyek az emberi nem fejlődésére nézve leghasznosabb, legüdösebb és legegészségesebb működésre tanítják. E hármass feladat szempontjából három tudomány-ágban találunk oly elemeket, amelyek minden emberre nézve érdekes igazságok, de a nőre nézve a legszükségesebb, a legvilágosabb és a legkategorikusabb parancsokat tartalmazták.

Beláthatatlan korok óta él és lüktet a természet. Kiszámíthatatlan idők óta működik és dolgozik. E nagy energetikai csodának, az egész természeti élet működésének, munkálkodásának terméke, vívmánya és dicsősége egy ma született csecsemő. A protoplazmától, az első sejt kettéválásától, az első növényélet kicsírázásától az első állati mozgásig és a primitív élő állat művétől a mai emberi lény fejlődéséig nagy, meg nem szakított szent munkát végzett a természet. E nagy munka eredménye az a szent, gyenge és tehetetlen lény, amelyet az anya hosszú időközön keresztül a maga fizikai lényének minden pórusával táplál, a maga pszichikai Énjének minden rezgésével impregnál. Ez a szent Senki, ez a szent Jövő, az anya testének, az anya apaválasztásának, az anya fizikai és pszichikai értékének eredménye vagy áldozata. Ma, amikor Ellen Key jelszava: „Respekt vor der Generation”, oly mélyen belénk gyökeredzett, amikor Nietzsche szava: „Ehe: so heisse ich den Willen zu zweien, das Eine zu schaffen, das mehr ist, als die es schufen. Ehrfurcht vor einander, nenne ich Ehe als vor den Wollenden eines solchen Willens”^{*} mindnyájunk alfája és omegája, nem tarthatunk semmit sem fontosabbnak az emberi nem jövőjére, fizikai erősödésére, pszichikai harmóniájára, mint azt, hogy minden leány át legyen hatva a természettudomány nagy igazságaitól, a természet kérlelhetetlen igazságosságától. A leány, akinek fizikai edzettsége, akinek apaválasztása és életmódja oly egyedül álló, nagy és életbe vágó fontosságú a jövő generációra, a leány ne legyen áthatva attól az érzéstől, attól a biztos tudástól, hogy minden gondolatunk, minden érzésünk, minden energetikai működésünk átöröklődik gyermekeinkre? Ne érezze azt, hogy minden küzdelem, melyet önmagával szemben kiküzdött, hogy minden munka, melyre lelkét és testét rábírja, hogy minden erő, amelyet egészséges, helyes és józan irányban kifejtett, hogy minden küzdelem, amelyet előítéletekkel, konvenciókkal, saját fájának és lényének elpuhultságával szemben kivívott, egy nagy reális energetikai örökségként száll gyermekeinkre? Igenis, a leánynak fel lehet ismernie és fel kell ismernie azt a szerepet, amelyet ő a természeti fejlődés láncolatán végezni képes,

* Házasság: így hívom azt a kettős akaratot, mely olyan egyet hoz létre, ami több, mint akik alkották. Egymás tisztelete mint egy ilyen akarat akarióé – ezt nevezem házasságnak.

végezni köteles és végezni jogosult. Tudnia kell azt, mily nagy, mily beláthatatlan haladást végzett már a természet és mily nagy, mily beláthatatlan jövő előtt állunk. És éreznie kell azt, hogy ő ennek a fejlődésnek aktív részese, mert a szülők testi és lelki fejlettsége determinálja a jövő generáció helyét a haladásban. *Lényegesen és kétszeresen fontos tehát éppen a nőre, éppen a leányra nézve a természettudományi igazságok ismerete és a természettudomány-adta etikai világnézet.* Egy új és komoly etikát olvashatunk ki a leszármazástan és ontológia száraz könyvéből éppen mi nők. E helyütt nem térhetünk ki ennek részletére, csak rámutathatunk arra, hogy a leány testi edzésének, etikai felelősség-tudatának, férjhezmenésének a természettudományban felismert igazságok adják majd meg a helyes, a komoly irányt. Az így nevelt nő, amikor elébe néz az anyaságnak és amikor a tehetetlen csecsemőt ápolja, át lesz hatva felelősségteljes feladatának fenségétől. A csecsemő, a mai nem természettudományi alapon nevelt anyák szemében esztétikai játék, szentimentális jelenség, egy oly bimbó, melynek korán fakadása büszkeséggel és örömmel tölti el őket. Az igazi anyának át kell éreznie, hogy a csecsemő a természet útmutatásai szerint éli pszichikai felfedező életét, dolgozik és tanul és e nagy ismeretlen törvényektől irányított munkájában megzavarni vétek. A gyermeket csak az az anya nem fogja dresszírozni, nem fogja produkciókra nevelni, aki át van hatva a természetnek, a csecsemő fiziológiai és pszichikai fejlődésében megnyilatkozó céltudatosságnak áhítatos csodálatától. És nemcsak az ily anya lesz értékesebb a gyermekeinek, a családjának, az emberiségnek, ha át van hatva a természet ismeretétől és szeretetétől, hanem *a leánynak is becsebb lesz az élet, amelyről érzi, hogy ily nagy feladatokat, ily komoly szerepeket tartogat számára.* A leány tudatlanságának kívánsága, melynek még talán ma is van néhány franciás neveltségű híve, én szerintem természetesen teljesen hibás. Küzdeni azonban nem küzdök ellene, mert hisz úgy sincsen sehol és senki, akinek ezen kívánság ártott volna, mert hiszen példátlan, hogy neki bárhogy is megfeleljen a leánynak tényleges szellemi állapota. *Tehát nem a tudatlanság helyébe kívánjuk az élesen látást, hanem a rosszhiszemű, korcs és egészségtelen, fojtó claire obscure helyébe a fényes, meleg, józan, egészséges, termékeny napsugarat.*

A komoly és lelkes anyaságra a természettudomány nevelje leányainkat. A természettudomány körén belül a gyermeknevelés szempontjából is igen fontos a komoly és tudományos *empirikus lélektan.* De ha nem tévesztjük szem elől a nő kötelességei mellett a nő jogát is, ha nem felejtjük el, hogy elsődleges célunk a boldogság, a harmónia környezetünkkel és önmagunkkal, akkor azt fogjuk látni, hogy a nőnek, mint feleségnek, szintén helyes útmutatást ad a pszicho-fizikai tanok elsajátítása. A nő, aki tudja, hogy a

fizikai kimerültség mily befolyással van pszichikai lényünkre, sokkal értőbb és helyesebben méltányoló lesz fáradt férjének esetleges türelmetlen hangulatával szemben, mint az, aki e hangulatokat karakterbeli vagy érzésközpontú motívumoknak tulajdonítja. Vallom és hiszem, hogy ma, amikor a Herrenmoral jelszavai oly alaposan elköptak, hogy ma új Griseldiseket nem nevelhetünk, sőt talán nem is akarunk nevelni, a megalázkodás, az önmegtagadás, énmegsemmisítés ócska, szürke és gyáva tanaival, de igenis *minden okos asszony Griseldis lesz a maga módján, ha lélektani ismeretei alapján megért, átért és megbocsát*. Természetes, hogy épp úgy, mint ahogy a lélektan nagy fontosságú az anyára nézve, épp úgy a természeti ismeretek felölélése sem közömbös a feleség-nevelésre.

Ha a természeti igazságok felderítették előttünk kötelességeink és lehetőségeink verőfényes jövőjét, ha a pszichológia megadta nekünk a lehetőséget, harmóniában élni környezetünkkel és megbecsülni Önünket, akkor már nagy lépéssel haladunk azon az úton, amely az emberesedés felé visz. De ahhoz, hogy a társadalomnak igazán tudós, hasznos és érző tagjai lehessünk, még egy nagy ismeretkörrel, egy nagy érzéskörrel kell meggazdagodnunk. És ez az ismeretkör a *szociális tudomány*, ez az érzéskör az egész emberiséggel, minden osztállyal való közös emberi voltunknak érzése és saját osztályunkkal való közös érdekeinknek felismerése. A szociális érzés a mai polgári nőre nézve kétszeresen fontos. Kétszeresen fontos azért, mert a nő a maga társadalmán kívül és korlátolt egységeken belül való életében még kevésbé igazságos, még kevésbé képes egy nagy, egyenletes fényben látni a különböző emberek különböző hazában és különböző indító motívumokban fakadó cselekedeteit. Ezt az egyenletes fényt, ezt a helyes megítélést, ezt az igazságosság-érzetet csak helyes szociális nevelés adhatja meg. *A nőknek tehát kétszeresen fontos, hogy a szociális tudományok felé forduljanak.* Ha azonban a dolgoknak élesen a szemébe nézünk és meggondoljuk mindazt, amivel fejtegetéseinket bevezettük, akkor azt látjuk, hogy nem kétszeresen, hanem háromszorosan fontos a nőre nézve a társadalmi viszonyoknak, a múlt és jelen gazdasági harcainak tanulmányozása. Háromszorosan fontos azért, mert csak ezen tanulmányok alapján, csak ezen tapasztalatok segítségével juthat saját helyzetének felismerésére és találhat módot e helyzet javítására.

Látjuk, hogy amilyen lényegesen karakterbeli, lelki és tapasztalati izmosodást, műveltséget remélünk és várunk el a komoly önálló produktív munkára való neveltetéstől, épp oly célszerű és praktikus módot és útmutatást találunk boldogulásunkra, sajátlagos nemi és általános emberi kötelességeinknek és jogainknak teljesülésére a természettudományok, lélektan és szociális tudományok tanulmányában.

A gazdasági történet világosan látása, a természetben való szerepünk átérzése és az Énünk boldogságvágyainak jogosultsága, azt hiszem, mai fejlettségünknek eredményei. Marx és Engels; Darwin, Weissmann, Bölsche, Nietzsche s a nagy misztikusok nem maradhattak nyom nélkül rajtunk, nőkön sem. Kötelességérzetünknek, lelkiismeretünknek és jogkövetelésünknek egyaránt ők adják meg az új tartalmat, a jövő energiáját.

(Brosúra az Országgyűlési Könyvtárban)

VILÁGI ERKÖLCSTANÍTÁS

Igazi asszony reformator ily (nevelési) intézményekben látja legfőképp a nemzetek reorganizációját, minthogy mindent logice kell elrendelni és ekképp mivel az ember földi pályáját kivétel nélkül mint gyermek kezdi, ugyyszólván a csöcsnél kell kezdeni a dolgot.
Széchenyi: *Önismeret*.

„Nemzetünk reorganizációját”, a produktív osztályok küzdelmét az improduktív osztályokkal bizony ma sem segíthetjük elő hathatósabban, mint ha felszabadítjuk az improduktív osztályok nevelése alól. Az improduktív osztályok erejét mi sem támogatja jobban, mint az, hogy az elnyomható osztályok tudatlanságából erkölcsi kánont csinált. Ezekre a megkötő, elszigetelő erkölcsi parancsokra neveli kisdéd koruktól kezdve a produktív és elnyomható osztályok gyermekeit, így keltve bennök a babonának, rab-szolgalelkűségnek, társadalomnélkülválóságnak kényszerképzeteit.

Kényszerképzetekről beszélünk, mert aminek erejére őket az évezredes gyakorlat tanította, annak félelmetes hatalmát ma nap nap után bizonyítják a Breuer–Freud-féle pszichológiai iskola kísérletei, s ez az, „hogy nincs oly okoskodás, oly meggyőzés, oly erő, mely kisdéd korunk első behatását kiiríthatná”.*

Az improduktív osztályoknak e legveszedelmesebb fegyverével, a „vál-láserkölcsi” neveléssel szemben kell tehát felvennünk a harcot. Küzdenünk

* Széchenyi: *Hitel*

kell az új emberek gondolkodási és cselekvési lehetőségeinek megkötése ellen, és ki kell vívunk a produktív osztályok egyedül termékeny erkölcsi nevelését: a mai társadalmi életben való eligazodást a mai tudomány adta fegyverekkel. A megismeréseknek, kötelességeknek és a megnyugvásnak ez a rendszere: a laikus, a világi erkölcs.

A tanulatlan látó, tudatos, intenzív gazdasági és energiaéletet élni akarók szabad és szociális Magyarországot csak úgy teremthetjük meg, ha ennek a világi erkölcsnek magjait hintjük el a „reorganizátorok” lelkébe.

A világi erkölcs nem jár járatlan utakon – ahol a produktív osztályok kivívták az évezredek küzdelmet, Franciaországban már 1882 óta kötelező a vallás nélkül való erkölcsitanítás az óvodától a legfelsőbb tanintézetekig. Harminc évi múlt már megteremtette ennek a tudományos és erőteljes rendszernek elméletét és gyakorlatát.

Az igazságok, melyekből emberi jogaink és emberi kötelességeink fakadnak, *a fejlődés tan, a kísérleti lélektan és a társadalomgazdasági megfigyelések*, Darwin, Spencer és Marx nélkül kő nem lehetne kövön a világi erkölcsben.

A fejlődés tanból megtanuljuk, hogy mily messze alulról jövünk, milyen sivár, rossz dolguk volt ősünknek, kik áztak, fáztak, rettegtek, egyedül, társ nélkül pusztultak el a természet, testi-lelki alacsonyosságuk s társaik nyomorult bábjaként.

Milyen tudatos, büszke erőt ad a jobb jövőért való küzdelemben az a tény, hogy eddig is ennyire fel tudtuk magunkat szabadítani a természetnek, az állat-ember indulatainak, gondolkozása megkötöttségének, az embertársaink jogfosztásainak rabsága alól.

A villámhárító, a villamosság felhasználása, az orvosi találmányok stb., mindmegannyi fegyverünk a természettel szemben; legjobbaink lelki élete s a magunk hatékony erőlködése, hogy falánkságunknak, lustaságunknak, irigységünknek, haragosságunknak ne legyünk rabjai, mindmegannyi élmény, mely utat jelöl belső felszabadulásunkra.

Minden erőfeszítésünk, mellyel egy-egy babonát, előítéletet legyőzünk, tovább visz egy lépéssel gondolkodásunk felszabadításában. Ma már nem rettegünk minden levélzöreire, nem sejtünk kiismerhetetlen veszedelmet – istent – a természeti s emberi lét minden zavarában. Ismereteink felszabadítását gondolkodásunkat a tudatlanság rabságából, elszigeteltségéből.

Politikai megkötöttségünk súlyos rettegései a rabszolgaság, a jobbágy-ság, a pallosjog, a gettó a múlté – a mai állapot nagy munka eredménye s nagy munka kötelességeit rója ránk.

A fejlődés útja: az emberi nem haladása a belső és külső felszabadulás felé, tanulsága pedig, hogy küzdő ősöknek vagyunk boldog örökösei, s minden akarásunkkal hatványoznunk kell örökségünket még boldogabb utódaink számára.

Ez az út, amelynek megtett részét jól kell ismernünk, hogy bízhassunk további irányában, s hogy betölthessük a fejlődés adta helyünket az emberiség életében.

A kísérleti lélektan és a társadalomtudományi meglátások tanítanak meg arra, hogy milyen erők vitték és viszik az emberiséget előre ezen az úton. Energiánk és tudatosságunk adják meg a fejlődés lehetőségeit, a társadalomtudományi tervezők határozzák meg irányát.

Úgy kell tehát tanítanunk, hogy a gyermek megismerje az erkölcsi erők eddigi fejlődését és eredményeit, s úgy kell nevelnünk, hogy testileg-lelkiileg egészséges energiával és tudatossággal vállalja a kötelességeknek érzetét, melyet az ismeretek benne felkeltének.

Ezek a világi erkölctanítás súlyos s szigorú parancsai, melyekből nem folyik szkepticizmus, nembánomság és anarchia, hanem a gyermek komoly törekvése, hogy lelki erőinek tudatos nevelése által azon az úton haladjon, mely fajtát felszabadítja.

Az erély és tudatosság fejlesztésének módjaira természetesen Spencer lélekneveléstana és Ostwald útmutatásai a döntő fontosságúak, de természetesen minden, ami az emberi akarás erejét helyezi fölébe minden más hatalomnak.

A világi erkölcs nem a paradicsomból kilökött emberiség nagy szomorúságában neveli gyermekeit, hanem meleg örömben, hiszi, hogy ma minden jobban van, mint volt. Nem sülyyedünk — fejlődünk. A világi erkölcs nem gyűlöletet és undort kelt bennünk őseink iránt, kik léha örömkérésükkel eljátszották virágzó életjussukat, hanem meleg szimpátiát kelt az élet minden sivárságai és veszedelmei között utat kereső s számunkra a kultúra ezer áldását kiküzdött elődeink iránt.

A világi erkölcs nem tanít lemondásra és megalázkodásra, az erély s tudatosság erényeit akarja fejleszteni.

A világi erkölcs, amikor megtalálja a szintézist, az összekapcsolót az emberek között, akkor nem a közös hitben találja ezt, hanem a közös munkában.

A közös, társas munka, a kooperáció tette lehetővé az emberiség fejlődését.

Boldog a kis iskolásgyermek, kinek ez a szó oly ismerős, mint nálunk az oltári szentségek nevei. Mennyivel termékenyebb, életigénylőbb az ő szókincse. Kooperáció, társas munka, ezt tanulják a produktív osztályok teremtetten nevelés minden lapján. Együtt dolgozva haladtunk, haladhattunk csak. Nem enyhébb az erkölcs vallása, mint volt a vallás erkölcse.

Rövid ez az áttekintés, de talán mégis kiütközik belőle az út, melyet a világi erkölcs a mai társadalomgazdaságban jelöl, az élet erős lüktetése, melynek lehetőségét adja s a tudományos igazság, mely ezt bevilágítja.

A világi erkölcsstanítás nem köti le az erőket, mint a valláserkölcsei nevelés, hanem egyszerűen társadalomgazdasági erőkké fejleszti őket és éppen ezért oly fontos a produktív osztályok küzdelmében az improduktív osztályokkal szemben.

A jövő Magyarországaért küzdünk, de ne feledjük, hogy a jövő legaktuálisabb formája a gyermek. Nyomjuk „lágy velejébe eltörülhetetlen nyomdokát”^{*} a fejlődésbe vetett hitnek, neveljünk benne egészséges erélyt, tudatos öntudatot, a társas munka áldásainak biztonságát – s ő majd megteremti a magához méltó Magyarországot.

(Szabadgondolat, 1911. 43–45. l.)

MILYEN SZEREPET JÁTSZOTT MAGYARORSZÁG JOHN SMITH KAPITÁNY ÉLETÉBEN?

Magyarországnak kivételes szerepe van az Egyesült Államokban éppen folyó évfordulós ünnepségek eseménysorozatában. Amerika 350. születésnapját ünnepli, annak azonban több, mint 350 éve, hogy az a férfi, aki később olyan fontos és úttörő részt vállalt e nagy nemzet születésének viszontagságos és vajúdással terhes időszakában, magyar csaták hőstettein, magyarországi és erdélyi kalandokban edződött.

John Smith kapitányban ma azt a férfit tiszteljük, aki az USA bölcsőjénél, az egykori Angol Kolónia védelmében jeleskedett. Igazából azonban nem a virginiai, hanem a korábbi magyarországi tapasztalatok és sikerek megpróbáltatásai alakították Smith kapitányt olyanná, amilyennek ismerjük. Ő volt az, aki szinte teljesen a maga erejéből építette fel Virginiát, s egyben meg is erősítette Amerika eme első jelentős erődítményét, melynek élélmezéséről, ellenséggel, éhséggel, viszálykodással és árulással szembeni védelméről is gondoskodott.

* Széchenyi: *Httel*

A virginiai vállalkozásnak Grosnold kapitány — aki korábban járt már Amerikában —, valamint Hackluyt, a híres földrajz- és térképtudós nyerte meg Smith kapitányt. Smith pénztelen bérlők fiaként, közemberként forgott a 17. századi Anglia gazdag arisztokrata köreibben, s ebben a társadalomban mindenki nagyon is tisztában volt azzal, hogy a rang és a vagyon mit jelent. Milyen érdemei folytán nevezte hát ki Jakab király Smith kapitányt a jövődő gyarmat egyik első követévé?

A válasz: Smith magyarországi tapasztalatai miatt. Smith, a szegény farmer fia fiatalkorában a dunántúli csatamezőkön vívta ki magának a John Smith kapitány nevet.

Utazásainak igaz történetében feljegyzí, hogy hogyan sikerült fortélyosan elhelyezett jelzőfáklyákkal és máglyákkal elterelnie az ellenséget az ostromlott Ober-Limbach (Felső-Lendva) erődítménye alól. Az erőd felszabadult, s az ottani tüzérségi generális, akiről a stájerországi archívumokban végzett kutatásaink kiderítették, hogy Khissl generálisnak hívták, s Ferdinánd főherceg állította a nyugat-magyarországi hadműveletek élére, Smith-t a körmendi főhadiszálláson állomásozó 250 fős lovasság kapitánvá tette.

A stájerországi és pápai seregtől elvágva — amelyben mellesleg nem harcolhatott protestáns vallású — Smith kapitány Volda magyarországi protestáns tiszti sorsában osztozott. Volda 1601-ben a Habsburg katolikus császári seregben harcolt a magyarok ellen. Miután Smith kapitány Székesfehérvárnál hősiességét aratott és zseniális tüzérszerkezeti bravúrokat hajtott végre, felettesével, Voldával együtt elhagyta a császári sereget. A protestáns magyar tiszti azért szánta el magát erre a lépésre, mert a császári seregben nem kapta meg azt a megbecsülést, amit érzése szerint megérdemelt volna, s maga Smith is egyre elviselhetetlenebbnek tartotta a németek bizalmatlanságát felettesével szemben. Ezt követően tehát Rudolf császár ellenfele, somlyói Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem oldalára álltak.

John Smith kapitány felettese, jöllehet Rudolf uralkodásának első, toleránsabb időszakában húsz évet szolgált a császári seregben, csak azt tette, amit egy feltehetően erdélyi származású protestáns magyar tiszttől ebben a helyzetben várni lehetett: 1601 decemberében elhagyta a császári sereget és felajánlotta szolgálatait az erdélyi fejedelemnek. Ez két hónappal az előtt a pozsonyi országgyűlés előtt történt, ahol Rudolf azzal vádolta a magyarokat, hogy nem harcoltak elég bátran Székesfehérvárnál, s ahol a magyar rendek keserűen kifakadtak, hogy csak idegen és katolikus generálisok és tisztek kapnak kinevezést, míg magyar tiszteket nem léptetnek elő.

Volda hűséges követőjével, John Smith kapitánnyal, a fiatal angol zsoldoskatonával együtt 1602 februárjában beállt Báthori seregébe. Ebben az

időben a császári parancsnak megfelelően Basta császári generálisnál kellett volna jelentkezniük, hogy az erdélyi fejedelem ellen harcoljanak. A Smith *Utazásainak igaz történetét* elemzők mindeddig nem tudták tisztázni azt a kérdést, hogy mi volt Smith feladata és ki ellen harcolt Báthori seregében. Az erre az időszakra vonatkozó minden későbbi kutatást ismert történelmi tények nehezítették: február 13-án (közvetlenül azelőtt, hogy Volda és Smith megérkeztek Báthorihoz) Báthori és Basta már fegyverszünetet kötöttek, s a fejedelem — ezúttal a török császár segítségével és olalma alatt — visszatért Erdélybe. Úgy tűnt, hogy harcokról, s kiváltképp a török elleni harcokról nem lehetett szó, mivel Basta generális békét kötött a fejedelemmel, aki egyben a törökök szövetségese is volt.

Pulszky Ferenc, a kitűnő történész Palfrey *New England története* című munkájához fűzött megjegyzéseiben úgy vélte, hogy az, amiről Smith *Utazásainak igaz történetében* beszámol, lényegében megfelel a valóságos történelmi helyzetnek. Ám ő is észrevette, hogy Smith „zavarba ejtő módon” azt állítja, hogy Báthori seregében a török ellen harcolt. Az ilyen „zavarba ejtő” tényeket azonban Pulszky szerint alaposabb vizsgálódással tisztázni lehet. A kevésbé óvatos és megfontolt magyar kutató, Lewis L. Kropf rövidebb úton intézi el a kérdést. Szerinte a felületes és elfogult vizsgálódásnak köszönhető, hogy Smith *Utazásainak igaz története* alaptalan hazugságaira nem találtak bizonyítékot. Ugyanakkor azokban a forrásmunkákban, melyekre Kropf megsemmisítő dörgedelmeit alapozta, világosan kirajzolódik John Smith kapitány erdélyi megbízatásának és kalandjainak története. Kropf dörgedelmes érvelésében Bethlen Farkas *Historia Rerum Transylvanicarum* című munkájából idéz. Ugyanitt olvashatjuk azt is, hogy az 1603. február 13-i Báthori–Basta békekötéssel végződött beszercei csata után:

Basta az erdélyi harcokban szerzett minden javait magával vivén Szatmárra visszavonult, katonáit Szilágy megyében téli szállásokra küldte, a hajdúknak azonban megparancsolta, hogy Erdélyben szíjjelszóródjanak, kik is ott élván a vidéket gyalázatosan és durván feldúlták. Midőn a bűneiket felhánytorgató panaszkok Báthori Zsigmond fülébe jutottak, a fejedelem, nem akarván tovább tűrni a mértéktelen gyaláztatot, leveleket küldött Bastának, melyekben sürgette, hogy a fosztogatókat távolítsa el Erdélyből. Basta készségesnek mutatkozott, de azt válaszolta, hogy mivel a hajdúk őt vezérükként nem eléggé tisztelik, magának a fejedelemnek kellene seregével megfékeznie őket. Egyben afelől is biztosította a fejedelmet, hogy ezt nem fogja az 1602. február 13-i békeszerződés megszegésének tekinteni. Ennek értelmében a fejedelem útnak indította hadvezérét Csákyt zsoldos seregével, akik az Aranyos folyó melletti Egerbegy falu közelében vereséget mértek a hajdúkra, s kiűzték őket Erdélyből.

Bethlen Farkas így folytatja:

Minthogy oly sok szó esik azokról, kiket a bizonytalan eredetű hajdú néven emlegetnek, úgy gondoltuk nem fölösleges ide lejegyezni, hogy mások miként vélekednek róluk.

Szamosközy *Erdély története* című munkájában ilyen leírást adott azoknak az időknél a hajdúiról:

A hajdúk nem mások, mint a magyarokkal, trákokkal, vlachokkal, szerbekkel és más leigázott népekkel keveredett török és tatár törzsek.

Láthatjuk, hogy Bethlen Farkas az ő Erdély-történetében zsoldoskatonaként jelöli meg Smith szerepét Báthori seregében, s azt is világosan leírja, hogy miféle ellenséggel kellett harcolnia:

Alighogy a föld ismét zöld ruhát öltött (1602. március), Smith-t harcba küldték: harcolt a törökökkel, tatárokkal, de többségben banditák, szakadárok s más efféle népség ellen.

Nyilván a hajdúkról van szó, akiknek az országból való kiűzésére Báthori szerződött. Az időpont, a hajdúk származásának leírása, s az ezzel kapcsolatos erkölcsi és politikai utalások helyesek, míg a háborúság tényei ezen túl még valamennyi korabeli szerző leírásával is egybevágóak. Amikor Smith később azt írja, hogy ennél az ostromnál, valamint a későbbi csaták során is Székely Mózes volt a generális — ez ugyancsak történelmi tény.

Smith állítása szerint három tiszttel is párbajt vívott az ostromlott seregből, amit aligha van okunk hihetetlennek tartani. Smith a vívást és a lovagi torna szabályait Seignior Theadora Polalogától Henry Earle of Lincolne-tól, a kitűnő lovastól és úriembertől tanulta, valamint azoktól az itáliai nemesektől, akik a Tattersall-ban, a lovaglás, a vívás és valamennyi nemesemberhez méltó testgyakorlás legkiválóbb otthonában megfordultak. Smith tehát bizonyára nem szalasztotta volna el az alkalmat, hogy vívóerényeit az ostromlott sereg bajnokaival szemben megcsillogtathassa. A három párbaj, melyek során Smith állítása szerint ellenfelei közül háromnak a fejét levágta, ugyancsak jól beilleszthető az adott időszak eseményeinek színhelyébe, ahol Smith Báthori seregével a hajdúk elleni akcióban részt vett. (1602. március–június.) Az egyes összecsapásokat követő eseményeket John Smith kapitány lényegében ugyanúgy beszéli el, ahogy a kortárs magyar történetíró, Szamosközy.

Szamosközy ezt írja:

Zsigmond sátrához küldtek, hogy megkérdezzék őt a foglyok sorsa felől. . . Zsigmond ajándékot ad nekik és elbocsátja őket. . .

Smith ezt írja:

Serege megtekintésére jöven, Zsigmond elébe vitték a foglyokat . . . a győzelmek dicsőségére hálát ada a Mindenható Istennek, s az ő

tudomására hozták, milyen szolgálatot vitt véghez Smith Olumpagh-nál, Stowle-Wesenburg-nál és Regall-nál, amiért is a mi urunk Báthori Zsigmond megengedte neki, hogy pecsétjébe belenyomassa a három török fejét, akiket egyetlen küzdelemben legyőze, s büntetésül fejüket bevé Erdélyországban.

Ez Smith „pecsétlevelének” története, azé a pecsété, amit Smith pontosan ebben a formában használt, amint az a londoni címerhivatalnak (Office of Arms) 1624-ben benyújtott íráson is látható. Smith ezt a pecsétet használta valamennyi térképén, az 1612-ben készített Virginia-térképén éppúgy, mint a későbbi New England-térképén, valamint minden egyéb írott munkáján is. Büszke volt rá, hogy a magyarok elismerték magyarországi hőstetteit, a korában rendkívül modernnek számító pirotechnikai találmányait, illetve az Ober-Limbach-nál és Stuhlweissenburgnál (Székesfehérvár) bevett stratégiai fortélyait épp úgy, mint a hajdúk elleni akciók idején tanúsított romantikus lovagi fellépését. Smith magyarországi pályafutása jellemzővé nagytíja a kapitány alakjának leglényegesebb vonásait: a középkor végi lovagét, és a 17. század táguló világában elsőként megjelenő gyakorlatias technikai szakemberét.

Nem teszünk említést most későbbi katonai kalandjairól, melyek során az erdélyi határok mögött, a Havasalföldön harcolt a törökök és a tatárok ellen, vereséget szenvedett, fogságba esett, a rabszolgapiacról egyenest a török hárembe majd tatár szolgásgába jutott, s végül a körülmények úgy hozták, hogy némiképp erőszakkal kellett kiszabadítania magát ahhoz, hogy Dél-Oroszországon keresztül vándorolva visszajusson Nagyszebenbe, majd onnan Felső-Magyarországon át Bohémiába Báthori fejedelemhez, aki menlevelét ismét a három török fejet ábrázoló pecséttel látta el, azzal, amit az előző évi hajdúk elleni felkelés idején már neki adományozott. Nem követjük ugyan részletesen Smith kapitányt ezen a kalandos utazásán, mégsem szeretnénk azonban átugrani azt a tényt, hogy a kapitány a bátor hazafi unitárius Székely Mózes vezetése alatt részt vett abban a szerencsétlenül döntő kimenetelűvé vált ütközetben, amit az erdélyi hazafiak 1603. július 3-án Tövisnél vívtak meg Basta császári generális ellen, s ami az azt követő néhány évre véget vetett Erdély függetlenségének.

A tövisi csata csupán néhány órát tartott, s egyik oldalon sem harcoltak számottevő erőkkel, mégis jelentős következményekkel járt Erdély történelmére nézve. Itt dőlt el, hogy Erdély – egészen Bocskai 1605-ös bátor felkeléséig – a Habsburg birodalom része lett. John Smith beszámolója a tövisi csatáról teljes egészében megfelel a történelmi tényeknek. Tény, hogy Báthori ekkor már lemondott a fejedelemségről a császár javára, s mégis várta, hogy a csata „győzelmet hoz-e neki”, azaz Székely Mózes „tesz-e valamit inkább, mint hogy megadja magát a németeknek”. Majd

amikor az ütközet elveszett, Zsigmond azt monda Bastának, hogy „fogalma sem volt tisztje ballépéséről, aki mindezt az ő tudta és utasítása nélkül tette”. Mindezt Smith kapitány is feljegyezte.

Még figyelemre méltóbb a hasonlóság a csata leírásában. Smith szerint a csatát „a lejtős oldalon vívták, felfelé igyekezvén a lándzsákkal”. Szamosközy szórványos feljegyzései között szerepel Bastának egy részletesen kidolgozott kis értekezése a lándzsásokról, amihez Szamosközy hozzáfűzi, hogy „ezért Basta felment a dombra a bitófa közelébe (anno 1602 mense julio) és onnan tüzelt rájuk. A lándzsa ellen ugyanis csak egy orvosság van: a magaslát, minthogy dombnak felfelé nem lehet lándzsával harcolni, míg az ágyúkkal felfelé és lefelé is lehet löni.” A csata helyszínének leírását Mikó is megerősíti, aki megjegyzi, hogy Székely Mózes csapatai a Maros hídjá körül, míg Bastáéi a bitófa közelében a dombon helyezkedtek el. Smith kapitány jelenlétét az is valószínűvé teszi, hogy Zsigmond előzetesen zsoldosokkal látta el Székelyt.

Kropf Smith részvételét illető kételyeit arra alapozza, hogy a Smith által említett harcolók nevei ismeretlenek számára. Valójában olyan főnemesekről és földesurakról van szó, akiknek nevét a de Bry-féle térképen megtalálható környékbeli helynevekből ismerhetjük: Zarvara, Nidrspolt, Veltuz, Budntorf.

A magyar történeti kutatás és értékelés nemcsak azzal büszkélkedhet, hogy feltárta Magyarország és Erdély szerepét a fiatal John Smith fejlődésében, hanem azzal is, hogy kötelességének érezte jóvátenni mindazt, amit az elfogult és felületes magyar történeti kutatás John Smith hírnevét csorbított. Miután Pulszky Ferenc pozitívan értékelte Smith *Utazásainak igaz történetét*, Lewis L. Kropf magyar történész arra törekedett, hogy hiteles korabeli forrásokra támaszkodva bizonyítsa, John Smith története csupán kitalált elbeszélés, s Smith soha nem is járt Kelet-Európában.

Az amerikai történetírás nem kifogásolhatta a látszólag kimerítő magyar történeti kutatások eredményeit, s így Kropf lesújtó ítélete lett a John Smith kapitány szavahihetőségéről és jelleméről vallott hivatalos álláspont alapja. A Kropf felületességéből és elfogultságából fakadó igazságtalanság jóvátételéhez a magyar történetírásnak újra ellenőriznie kellett a rendelkezésére álló forrásokat, s elemeznie kellett a harmincéves háború elejének magyarországi hangulatát, valamint a hajdúk pusztításainak történeti időszakát Erdélyben. Elmélyültebb vizsgálatot igényeltek azok a szerzők, akik Kropf figyelmét elkerülték, továbbá a később publikált források, levelek és kéziratok is.

Ugyancsak alapos elemzésnek kellett alávetni azokat a korabeli metszeteket és térképeket, amelyek nemrégiben kerültek elő Dr. Andrew T. Udvary New York-i magángyűjteményéből. Ebből az anyagból született

az a meglepő eredmény, hogy „bármennyire hihetetlennek tűnek is John Smith kapitány ifjúkori kalandjai, elbeszélése igaz”. Mindezek nyomán John Smith hősi és romantikus alakja ma már nagyszerűbb fényben áll előttünk, mint valaha is.

(Angolból fordította Melis Ildikó)

(True Hungary, 1957/2–3.)

POLÁNYI ADOLF

A JAPÁN KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE

I.

Amikor 1854-ben aláírták az első szerződést, amely Japán néhány kikötőjét megnyitotta az amerikai kereskedelemnek, az ország társadalmi szervezete a hűbériség volt. A hűbériség annak minden jellemző attribútumával; teljes decentralizáció a közigazgatásban, jobbagység a munkaalkotmányban, rideg kasztszerű berendezkedés az osztályrétegződésben, a politikai jogok teljes ismeretlensége, a lovagerény mint legfőbb törvény stb. stb.

Az ország elismert uralkodója a mikádó volt, aki Kyotóban tartotta székhelyét. Emberi szem az ő szent személyét nem láthatta; árnyékuralkodó volt, aki a kormányzat minden jogát és kötelességét a shogunnak volt kénytelen átengedni. Ez volt a legegyszerűbb megoldása annak a fogas kérdésnek, hogy lehet az uralkodót szent glóriával körülvenni és személyét semmibe venni. A Sogun Tokyóban tartott udvart — odajártak évenként hódoló látogatásra a Daymiók, a hűbérés fejedelmek. Ebből a látogatásból állott az egész kapcsolat központi kormányzat és helyi kormányzatok között. Különben a daymiók teljesen függetlenek és önállóak voltak, és ki-kí tet-szése szerint szedett adót, veretett pénzt és bocsátott ki fedezet nélküli papírpénzt.

A forgalomról alig lehet szó. Minden eszközt fölhasználtak a megakadályozására.

E látszólag csöndes tenger fenekén mégis forrongott az átalakulás.

A japán nemesség egyik sajátága, hogy úgyszólván kivétel nélkül urbanizált nemesség volt. Sombart Werner kimutatta a nemesség urbanizációjának eléggé nem mérlegelhető jelentőségét a tökevényon keletkezésében, és bár az itteni példa nem mindenben igazolja az ő felfogását, kétségtelen, hogy a kisajátított földjáradék akkumulációja és monetarizációja az urbanizációval szorosan összefügg, és hogy a polgárság megerősödéséhez az urbanizált nemesség útján kiosztott járadékmenyiségek nem kis mértékben járultak hozzá. A városokban magukban a céhrendszer a legmesszebbmenőleg kifejlődött.

Minthogy a Jokugawa-család megalapítójának, a „bölcös” Iyejaszu-nak sikerült békét teremteni az országban, a feudális nemesség vagyonát egymás kárára nem növelhette, és így a családok szaporodtával egyre szegényebb

lett, a városi polgárság pedig egyre vagyonosabb és erőteljesebb. Észrevétlenül, öntudatlanul, megindult e két osztály harca az érvényesülésért.

Ilyen volt a helyzet, amikor az amerikai ágyúk megdördültek Tokyó előtt. Az amerikaiak igen „jól viselkedtek”, és miután a Sogunatus aláírta a kereskedelmi szerződést, eltávoztak. Ha a hermetikusan elzárt országban már megindult a polgárság osztályharca – a megváltozott viszonyok még jobban sietteték annak a fejlődését.

Míg azelőtt a nemzeti eszme teljesen ismeretlen fogalom volt, most egyszerre országszerte hangzott a centrális államhatalmat képviselő mikádói uralom újra fölélesztése, a Sogunatus és a partikularisztikus hűbérfejedelemségek megszüntetésének a kívánsága. Arról, hogy mi történt 1854 és 1867 között, a japán krónikák mélységesen hallgatnak. Csak elejtett szavakból, egy-egy megjegyzésből vehető ki, hogy ebben az időszakban igen véres és elkeseredett forradalom játszódott le, amely 1867-ben az osakai kastély elfoglalásával nyert befejezést. A centrális párt teljes diadalt aratott a Sogun és hűbéresei fölött, és a diadalmas „forradalmárok” kikiáltották a mikádót uralkodónak. Innét datálódik, amit Médzsinek hívnak, az új japán időszámítás, és innét fogunk igyekezni a kapitalisztikus koncentráció folyamatát vázolni. A restauráció tényével még ipso facto nem történt meg a centralizáció. A restauráció kormánya forradalmi kormány volt, a szó legszorosabb értelmében. Azaz pro hic et hunc kormány volt, semmi hatalommal azok fölött az országrészek fölött, amelyeket még fegyveres kézzel meg nem hódított, és mi fő, voltaképpen minden jövedelem nélkül.

A fentebbiekben igyekeztünk rámutatni azokra a belső, ellentmondás-szerű hajtóokokra, amelyek a feudalizmust két évszázados békés korszak folyamán voltaképpen *disused organ*-ná süllyesztették és a jobbágyoktól kicsikart járadékjövödelmet az inurbanimento folyamán a városokban akkumulálták.

Minthogy Japánban sem a nagyfokú aranybehozatalnak nyomát nem láthatjuk, amelynek a mi közgazdaságunk a tőke keletkezésének a történetében oly – szerintünk jogosulatlanul – nagy jelentőséget tulajdonít, sem fölfedezések és hódítások nem játszottak közre, kénytelenek vagyunk a polgári rend keletkezésére más magyarázatot keresni. És ez nem nehéz. A nemesség pacifikálása és urbanizálása, ennek következtében a feudális járadékösszegeknek a városokban való egybehordása, a békés nemesség fényűző életmódja, amely egyrészt emelte a polgári kézmű terjedelmét és minőségét, szervezte a kézművességet, és gyakran adósává tette a nemest a polgárnak. Nézetünk szerint ezek a strukturális változások a feudális társadalomszövetben magában teljesen elegendő magyarázatául szolgálnak

a nemes-polgári ellentét tudatosává válásának, azaz polgári osztályharc megindulásának. Hogy hová fejlődött volna ez az osztályharc a modern gépek, fegyverek és – ha tetszik – eszmék nélkül, arra nehéz volna felelni. De azt hisszük, hogy nem nagyon messze járunk a valóságtól, ha a teljesen demokratikus és industrializált kínai társadalomban keressük a képét, a termelési technika fejlődése híján, a polgári rendet következetesen keresztülvívó stagnálás tipikus képét.

Ilyen viszonyok között találta az amerikai kereskedelmi szerződés Japánt. És bár részünkről elismerjük, hogy az amerikai ágyúk okozta félelemnek igen fontos szerep jutott a centrális hatalom helyreállítására való törekvés megerősödésében, nem mulaszthatjuk el, hogy rá ne mutassunk arra, hogy talán még sokkal jelentékenyebb volt az ország kereskedelmi megnyitása, a polgárság fajsúlyának növekvése egyrészt és másrészt a feudális *military gentlemen* tehetetlenségének ad oculos demonstrálása. Kétkedéssel fogadjuk azt a felfogást, hogy a hűbéres fejedelmek zsarnok és a jobbágyokat kizsákmányoló kormányzása elegendő ok lett volna a centralizáció tisztán polgári kívánságának. A történelem tanulságai azt mutatják, hogy a kifosztottak és földhöz görnyesztettek ott voltak ugyan minden forradalomban, várva a *grand peut-être*-t, föláldozva magukat, mert nem volt úgyse veszíteni valójuk; de a forradalmak céljait, irányát azok határozták meg és gyümölcseit azok élvezték, akik mint jelentőségükben megnövekedett, hatalmas osztályok léptek a történelem színpadjára. Nemcsak azért, mert bár a forradalmak automatikusak, a hatalom mégis azé, aki definiálni tudja, hanem azért is, mert az éhínséglázadásokat épp az különbözteti meg a forradalmaktól, hogy azok a társadalmi struktúrában keletkező eltolódások kiegyenlítésére törekcsenek, és nem önkényes vagy akár kétségbeesési harcok. A forradalom mindig a tényleg erősebbek harca a látszólag erősebbek ellen. Éhség- és kétségbeesés-lázadásoknak soha sincs programja és rendszere, semmi esetre sem olyan precíz és nagyjelentőségű, mint a partikularisztikus elnyomásnak centrális elnyomással való felcserélése.

1867-ben, mint mondtunk, a fentebb leírt társadalomerőtani hatások megteremtették az egységes, centrális japán államhatalmat. 1869–70. években a centrális hatalom megerősödött, és még 1870-ben megszűnt a hűbériség.

II.

Az előzőekben rámutattunk a kapitalisztikus koncentráció fő forrására: a nemesség pacifikálására és inurbanimentójára — ennek két következményével: a jobbágyságtól beszedett járadékvagyon akkumulációjára és a közép-nemesség eladósodására.

A hűbériség megszűntének gazdasági jelentősége 1873-ban válik gyakorlativá. Ekkor ugyanis a jellegefosztott szamurájságnak kijelölt örökös nyugdíjat, amely rizsben volt fizetendő, kapitalizálták, és átruházható kamatozó kötvényeket bocsátottak ki a helyükbe. Ezzel egyszerre föl-szabadult az az egész járadékjövedelem, amelyet a nemesség a földből húzott, és a kapitalisztikus koncentráció hatalmas lendületet kapott. A járadék-jövedelem mobilizálódott, és szabad kapitalisztikus akkumulációra nem volt gátja.

Gombamód termettek és buktak a bankok. 1873-ban 3 200 000 yen volt a banküzletekbe befektetett nyugdíjmegváltási kötvények tőkeértéke; 1895-ben 49 056 100 yen; ha már most meggondoljuk, hogy az egész tőke-összeg egyrészt 6% kamatot élvezett az adókból, másodszor papírpénz alakjában kölcsönképp forgott a szegény nép kezén — az átlagos kamatlábat pro tempore 15%-ra téve —, elképzelhetjük, hogy ezen a csatornán át milyen óriási része folyt az ország jövedelmének — helyesebben az ország összes munkatermékeinek — a tőkekoncentráció gyűjtőcsatornáiba.

Ezekben a Nemzeti Bankokban kell látnunk a modern japán kapitalizmus első céltudatos megnyilvánulását.

Ezeket a bankokat azért hívták életre, mert tőkét akartak teremteni. Ők ugyanis azt hitték, hogy ha a bankok papírpénzt bocsátanak ki, az tőke. Nos hát, ezt elérték. Nem a kibocsátott papírpénzzel, hanem a járadékból fizetett nyugdíjak mobilizációjával és akkumulációjával. Természetesen ez csak a kezdet. A tőke ott kerül saját lételemébe, ahol ipari tőkévé alakul át.

Ugyanazok a körülmények, amelyek a tőke keletkezését elősegítik, távolról sem alkalmasak annak a kifejlesztésére. A tőkés társadalom rendesen forradalmi, harcias világban születik, de élete csendes és nyugodalmas. Még Médzsi elején igen demokratikus és szabadságlángoló volt a japán polgárság, amint elérte, amit akart, belenyugodott a porosz mintára szabott alkotmányba, a csak rosszul lepezett zsarnokságba, átengedte a politikai tért a régi, fölöslegessé vált szamurájoknak, nem volt ellenvetése a legvégsőkig menő militarisztiko-policiális közigazgatás ellen. Nyugalmat akart. Politikájának utolsó kvintessentiája a Mill-féle utilitarianizmus és a Rousseau-féle zsarnoki monarchiával ölelkező extrém individualizmus. Csodálatosan talál itt Ferri megjegyzése a keletkező polgári társadalmak „mesterkelt politikájáról”.

III.

A tőkekoncentráció folyamata minden országban okozati összefüggésben van a városi lakosság aránytalan szaporodásával. Az 1870-es évek előtti időben ennek nem volt módja adva. Amint a „szabadabb” felfogás a kikötők megnyitásával általánossá vált, a városi és mezei lakosság számarányaiban csakhamar megindul az eltolódás.

Míg az előzőekben a kapitalizmus koncentrációját előmozdító és attól reciprociter befolyásolt jelenségekre (nevezzük Sombarttal a „homogén” jelenségekre) fordítottuk figyelmünket, másrészt figyelmünk nem fordulhat el a kapitalizmus fejlődését gátló, azzal „heterogén” jelenségcsoportoktól.

Az előzőkből levonjuk a következtetést: a japán tőke, aranybehozatal, pñmér foglalás, kalózkodás és külföldi cserekereskedelem híján lényegében akkumulált járadék, a jobbágyságtól kicsikart, a partikularisztikus kormányzat által állami, azaz közösségi célokra csak kis mértékben igénybevett, magánosok által lefoglalt és a városokban akkumulált járadék. Ennek a járadéknak a mobilizálására az önértékkel bíró pénz föltétlen nagy könnyítő befolyással van. Japánban épp ez hiányzott. A pénz legnagyobb része egyszerűen értéktelen papírosszelet volt. Szinte nehéz elkerülni a kísértést, hogy e helyen ne hasonlítsuk össze a szeletkéket egyszerű fizetési meghagyásokkal, amelyeket az egyik (a dologtalan) osztály a dolgozó jobbágyság terhére kibocsátott. Ez a járadék fölszívására ugyan alkalmas, de annak mobilizálására teljesen alkalmatlan. Egy nagy úrnak nem kellett a másik pénze, mert azt maga is csinálhatott. Mikor 1870-ben az új éra beköszöntött, ez a nagyfokú készpénzhiány vezetett ahhoz a papírpénz-politikához, amelyről kimutattuk, hogy mennyire hozzájárult a fölszíváshoz, de teljesen alkalmatlan volt a fölszívott mennyiségek monetarizációjára. Ez azonban csak, mondjuk, technikai heterogenitás. Volt azonban két sokkal lényegesebb is: a túlnépesség — és az a körülmény, hogy az ország lakosságának tekintélyes része halból él. Miért heterogén a túlnépesség a kapitalisztikus fejlődéssel? Mert a föld termésének legnagyobb része a föld művelőinek eltartására megy és csak kevés vagy aránylag kevés marad járadéokra. Miért volt az, hogy Angliában a 15. és 16. században a „juhok oly kegyetlenek és falánkak, hogy még az embert is megtámadják, elűzik a mezőről, kunyhójából és faluiból!” (Morus: *Utópia*.) Miért kergette el a magyar földbirtokos a XVIII. században a parasztok egész hadait a saját földjeiről, miért űzte ki a liberális Anglia tízezzrel az ír parasztot Amerikába? Mert a kapitalizmus fejlődése és a földtulajdon egyenlőtlensége interdependensek. Egyik a másik nélkül elgondolhatatlan. Japánban a túlnépesség következtében a föld rendkívül apró kis telkekre oszlik.

A kapitalisztikus fejlődés ez akadályának jelentőségét már igen korán átérzte az új rendet inauguráló polgári osztály. Ezért találkozunk az imperialisztikus eszmével egyidejűleg a hűbériség eltörlésével. Ez természetesen nem ösztön és bevallottan törekedett arra a célra, amelyre itt rámutattunk, hanem az újdonsült nemzeti tudat köpenyébe burkolózott. Már 1880-ban erős imperialista párt van az országban, míg a liberális polgári párt teljesen elismerte az expanzió politikáját, csak előbb bizonyos belső reformok keresztülvitelét sürgette.

Teljesen egyetértettek az összes pártok a Hokkaido telepítésében. A Hokkaido Japán északi szigetei, amelyek 1880 előtt szinte lakatlanok voltak. Ezeknek a betelepítése volt az új rend első gondja. A kivándorlást minden lehető eszközzel elősegítették. 1880 és 1886 közötti hat évben a kivándorlás a Hokkaidóra 86 000 lélek volt. 1896 és 1901 közötti öt évben 144 902 család, tehát átlagban, öt főt számítva egy családra, körülbelül 625 000 lélek. De másfelé is előmozdították a kivándorlást. Így kivándorlási szerződést kötöttek Hawai állammal, azóta Formozába valami 42 000-en felül vándoroltak ki; tekintélyes a kivándorlás Koreába is – de erről, sajnos, nem bírtunk adatokat szerezni. Ez a túlnépesség vezetett a kínai háborúhoz, ez a túlnépesség az oka a mostan dúló irtózatos háborúnak, Koreáért. A másik „heterogén” tényező, amelyre utaltunk, a haltáplálék nagy elterjedtsége. Ma is ezren és ezren állanak naphosszat az osakai számolhatatlan hidon, a csatornák és folyók mentén – halásznak. A társadalmi osztályok ellentéteinek hatására ez a körülmény gátlólag folyik be, mert a bérmunka emancipál olyanokat, akik más országban már régen az éhség-korbács rabszolgahadában volnának. Továbbá a halászat oly népelelmezési forma, amely a kapitalisztikus appropriációnak legerősebben tud ellenállani. De ezen a téren is megvannak a kapitalizmusnak a maga „eredményei” – uzsoratóke alakjában a halászatban alkalmazott tőkék legnagyobb része már kölcsöntőke, és így az idegen munkatermék appropriációja a termelési eszköz közvetlen tulajdonjogának révén már itt is fölülmúlja a dézsmálatlan jövedelmet. Az arány körülbelül 1 : 1 1/4 a kapitalisztikus eredetű javára. Az exorbitáns kamatláb folytán az üzlet egyáltalán veszteséggel szokott záródni – azaz: a tér nyitva áll a kapitalisztikus nagyvállalat számára.

Az említettük két „heterogén tényező”, mint látjuk, már megtalálta a maga ellenszerét és a kapitalisztikus fejlődésnek nyílt tere van.

IV.

Mindaz, amivel eddig — sokkal rövidebben, mint a tárgy érdeme kívánja — foglalkoztunk, csak arra az egy kérdéscsoportra vonatkozott, honnét keletkezett tisztán gazdasági, erőtani úton, e valósággal „izolált államban” a feudális társadalom keretén belül bizonyos tőke, hogyan roncsoolta szét ez a tőke — külső segítséggel — a feudalisztikus kereteket, és hogyan, milyen körülmények között nyert gazdasági uralmat.

De nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy mindez csakis és kizárólag kereskedelmi és uzsoratóke, ipari tőkéről még nem szóltunk. Némi „poétikus-sággal” nevezhetnők ezt potenciális tőkének is, amely a maga kinetikai képességeit csak akkor fejt ki teljesen, amikor az industrializáció zónájába lép.

A feudális korból áthozott ipari szervezet a kézmű- és céhrendszer. Ez még ma is praevalens igen sok iparágban. A kézműipar természetesen éppoly hiánytalanul kapitalisztikus, mint a gyáripár, ha nemcsak megrendelésre és kölcsöntőkével dolgozik. Mind a két ismerv az újabb ipari fejlődésben kétséget kizárólag kimutatható, bár az önálló iparos még meg lehetősen nagyszámú.

Ne kövessünk kategóriákat, ha nem tartjuk túlságosan fontosnak azokat. Tekintsük a földműveseket egyszerűen iparosoknak, és kezdjük meg velük a körütekintést. Ismételjük: kapitalisztikusnak fogunk minden olyan alakulatot nevezni — ahol tisztán, vagy főképpen tulajdonjog címén idegen munkából levonás történik.

A *földművelés*. Az önálló gazdák számaránya a bérelt föld megmunkálóiéhoz = 1 : 2. Tekintetbe veendő a földműves nép eladósodása is. 1897-ben alakult a Japán Földhitel-Bank, és ennek a kölcsönei 1 376 012 yent tettek ki. 1902-ben a Japán Földhitel-Bank, 46 helyi kisebb földhitel-intézet és a Hokkaidó Bank földhitelkötvényei 49 897 893 yenre rúgtak. Ha más formáit a földműves munka-hozadék appropriációjának nem is vesszük figyelembe — a kapitalizmus fejlődése a földművelés terén ebből is eléggé szembeszökő.

Természetesen jelentékeny lendület vár az agrárkapitalizmusra a jelenlegi háború következtében. A koreai kivándorló terület megnyílása után számos család fog oda kivándorolni, földjét eladja és abszontista nagybirtok keletkezik. Ennek nyomán esetleg géptermelés, ennek nyomán megszáporodik a földműves proletártartalék, a bérek látszólagos emelkedése mellett. Erről a kérdésről a gyáripárnál bővebben szólnunk. Nézzük a szorosan vett *ipari* kapitalizmust; milyen viszonyok között fejlődött.

Bár a feudalizmus eltörlésekor a szélső individualizmus és ökonómiai liberalizmus követelése általános volt, komolyan senki sem ragaszkodott

hozzá. Valóban rendkívül hasonlított az egész akkori okoskodás az 1840–70-es évek angol radikális individualistái jelszavaihoz, mint „a legjobb kormány, amely a legkevesebbet kormányoz”, azaz „ahol egy szállító számára »meleg helyecskét« készíthetünk, tegyük”. De ez nem volt a viszonyoknak megfelelő társadalompolitikai irányzat. Gyáripár nélkül individualizmusnak nincsen értelme. Japánban is csak a szőlők világában élt, és ott is csak rövid ideig. Ito márki, „Japán újjáalakítója”, a japánoknak 38 esztendő óta korlátlan és abszolút kényura, nem Angliában tanult. Bismarck volt az ő „ideálja”. A japán „alkotmány”, amely Ito kizárólagos „műve”, a porosz „alkotmány” szó szerinti másolata, megtoldva a császár isteni eredetét hirdető zagyvalékkal. És egy, a porosz *Assessoren- und Junker-Landtag*nál is komikusabb képvisleti rendszerparódiával. Ennek a különös „*Zwiespalt der Natur*”-nak nem nehéz az okát megtalálni. Mindenkinél, aki a viszonyokkal ismerős volt, tudnia kellett, hogy a japán ipar (gyáripár) új formáinak megindítása és első kifejtése legjobban az állam kezén mehet végbe. Kellott nekik az erős, mindenható osztálykormányzott kormányzat, a védvámadó, szubvenciónyújtó, katonai szállításfogyasztó mindenható kormány, amely gyárakat létesít közpénzen, és miután az első évek súlyos veszteségeit közpénzből fedezte, magánosoknak átenged, a kormányzat, amely hadihajókra kidobott milliókból – a nép millióiból, a „kontraktoroknak” oly busás jövedelmeket ad.

Az általános politikai helyzet, azaz a felvilágosodott autokrácia az első kezdet számára kedvezőnek mondható. De hisz ez csak igen másodrangú külső körülmény, ha nem hozzuk összeköttetésbe a gazdaság dinamikai okozatláncával. A kapitalisztikus fejlődést általánosságban hátráltató igényhiányról már megemlékeztünk. A gyáripari fejlődést különösen hátráltató körülménynek kell tekintenünk a munkabér aránytalanul alacsony voltát. A magánvállalkozásnak nem érdemes drága gépekbe befektetnie a különben jól kamatozó tőkéit, amikor a munkaerő olcsósága azokat nem teszi indokolttá. Ma még átlag 40–50 japán munkást kaphatni egy amerikai bányász béréért. Világos, hogy a masinizmus fejlesztésére csak azokban az iparágakban van kellő motiváció, ahol a masinizmus jelentékeny munkamegtakarítással jár. Ez az igazság mindenütt par excellence a fonó-szövőipar. Japánban is ez az iparág az első, amely a gyáros-kapitalizmus terén fellép. Ez iparágban is kitűnően a fonóipar fölötté alkalmas a kapitalisztikus művelésre a szó szorosabb értelmében. A gépfonás már 1862-ben, még a feudális korban honosodott meg. Jelentékenyebb fejlődésének azonban a nemsokára bekövetkező forrongások és, ami fő, az új érával beköszöntő papírpénz és bankház állották útját. Ekkor ugyanis oly vad spekulációnyavalya tört ki, hogy senki sem gondolt a pénzének más, mint spekulatív kumulálására. Megtörtént, hogy az ércpénz aránya egy ízben 59 nap alatt

39%-kal tolódott el. Csak mikor a japán pénzpiac megszilárdult és a kamatláb leszállt, a kormány kezdte bevonni a beválthatatlan papírpénzt és 5%-os kötvényeket bocsátott ki a helyébe; a tőkések nem elégedtek meg ezzel a befektetéssel, hanem jövedelmezőbb befektetés után néztek. Különösen a gyapotfonást találták kedvezőnek. Ez utóbbi a nemrég életbelépett szubvenció-törvény behatása alatt tekintélyesen emelkedett. 1881-ről 1882-re a fonómalmok száma 7-ről 13-ra, az orsók száma 16 ezerrel 28 ezerre ugrott. A termelt fonál 1886-ban 6 486 942 font, 1896-ban 167 339 375 font volt. 1900-ban 256 867 000 font, míg a gyárak száma 1886-tól 1900-ig 3,6-szorta lett több, a termelés 24,1-szerre növekedett meg; a kapitalisztikus koncentráció aránya tehát itt 3,6 : 24,1. A pamutfonal kivitele 1890-től 1902-ig 2 ezer yenről 21 millió yenre emelkedett. A fonógyárak száma 1901-ben 58 volt, 41 millió yen tőkével. A kézműtermelésnek e téren ma már nyoma nincsen.

Sokkal csekélyebb a fejlődés a gyapotfonás terén. Itt ugyanis a gépek hatékonysága (*efficiency*) nem oly nagy, mint a fonóiparban. Ez az ág (szigorúan) kapitalisztikus formában 1887-ben jelentkezik először, 200 szövőszékkel. 1900-ban a fonóipar túltermelése a fonóiparban befektetett tőkék egyrészt a szövőiparba vezette át. Ma 4239 szövőszék dolgozik. Ez a szám igen csekély (egy nagy angol vagy amerikai gyárban több van). A többi iparágakkal – mármint amennyire a masinizmus van érdekelve – röviden bánhatunk el. Hiszen nem írunk „pénzügyi kompasz”-t. A többi iparág közül kiemelendők: cementgyártás, gyufagyártás, hajóépítés stb. Mindezekben a fejlődésnek nem volt más expedienst, mint a gyáripar, minthogy a termények más úton elő nem állíthatók. Itt a rendes folyamat észlelhető. A bérek lehetetlen alacsonyysága, a bérek emelkedésének az élet fönntartására szükséges cikkek árernelkedésével való arányának teljes hiánya, a lehető legrosszabb gyárviszonyok, az egyesülés teljes eltiltása, a tanulatlan munkások számának gyarapodása, gyermekmunka, munkásvédelem terén a teljes individualizmus és szélső liberalizmus, a munkások szervezkedése terén a legpatriarchálisabb beavatkozási politika.

Egyéb, szoros értelemben kapitalisztikus formájú iparágakban ugyanaz a jelenség tapasztalható: rohamos, de összességében nem nagyon jelentékeny térfogatú térfoglalása az újabb termelési formáknak.

Sokkal érdekesebb a nem kapitalisztikus appropriáció nem gépekkel dolgozó formáinak gazdag változata.

Jokohama, Kobe, Osaka, Kyotóban jelentékeny az asztalosipar. Egyes kismesterek, egy-két segéddel, apró műhelyeikben egy hónapban két vagy három faragott széket, két-három hónap alatt 1–2 faragott asztalt, szekrényt csinálnak. Ezt aztán elviszik a néhány nagy Curio kereskedőhöz, aki vagy megveszi tőlük, vagy a felét fizeti ki a kialakított árnak, a másik felét

eladáskor. Ez utóbbi forma természetesen jóval ritkább, mivel ezek a mesterek oly szegények, hogy nemigen várhatnak a pénzre. Tisztábban kapitalisztikusak a faragóipar más ágai: ezüst-, csont-, bronzfaragás. Itt ugyanis az illető kereskedők „kiadják” az anyagot a mestereknek, és csakis egy bizonyos munkadíjat fizetnek. Míg az előbbi a berlini bútoripar bizonyos jelentkezési formáihoz hasonlít, az utóbbi tisztán a *sitz*-rendszer mutatis mutandis.

A porcelán-, agyag- és bronzöntő-ipar gyáripari szervezetű – de gépek nélkül. A munkahely, munkaanyag, munkaeszköz a telep tulajdonosáé.

A selyemtenyésztés sehol sem alkalmas nagyobbstílusú kapitalisztikus fejlődésre. A kapitalista itt csak az értékesítés stádiumában lép fel. Ügynökei bejárják az országot és jóelőre összevásárolják a termést, amely azután rendes kereskedelmi tárgy. Azzal e helyen bővebben foglalkoznunk indokolatlanul látszik.

A kelet két specialitása a kuli-munka és a dzsinrikisah ipar.

A kuli-munka szervezete Japánban figyelmet érdemel.

A vállalkozó irodát nyit. Elvállal minden néven nevezendő munkát, de munkásai nincsenek. A kuli, sok száz, helyenkint sok ezer, naponkint elmegy a vállalkozó udvarába és vár. A vállalkozó azután kiküldi az embereket, kit terhet hordani, kit követ tömni, kit utcát tisztogatni, kit ide, kit oda. Egy helyre 5-öt, más helyre 20-at, 100-at, ahogy a munka megkívánja. A munka végeztével a vállalkozó számlát küld – pl. 10 kuli – 3 napra a 1 yen = 30 yen. Ebből, ki hogy (Osakában pl. 25%), a kuliknak kifizeti a számlaösszeg egy részét – a másikat zsebrevágja. Ez úgynevezett „tisztá üzlet”, amely a legrafináltabb formában egyesíti a rabszolga és szabadembermunka összes előnyeit és hátrányait. A vállalkozónak nem kell drága rabszolgaanyagba „befektetnie”, nem kell fenntartásról gondoskodnia, a drága portékával járó rizikót viselnie; a kuli nem „élvezi” a rabszolga létbiztonságát, teljesen függ a munkaadó jóindulatától, nem állapíthatja meg a saját árát.

Ez, mint munkahűbériség, igen érdekes gazdasági jelenség.

A dzsinrikisah szervezete ez: A kapitalista vesz egy sereg kocsit. A kuli reggel bejön az „istállóba”, kiviszi a kocsit az istálló elé. Mármint jön a munkás-bérlő, a kuli elviszi ahová akarja. A bérlő ad egy nyomtatott blankettát, amit a vállalkozótól vagy annak helyettesétől kap, megjelöli a helyet, ahová kocsizott, és ezt odaadja a kulinak. A hónap végén a vállalkozó számlát küld. A számlaösszegeből a kuli először fizet naponkint egy meghatározott összeget ételmezésért és bizonyos (Osakában 30) százalékot a kocsis használatáért; a többi az övé. Osakában, Tokyóban, egyéb nagy városokban sok száz ilyen kulis láthatni a vasúti állomásnál, és az állomásban vagy mellette egy kis irodában négy-öt hivatalnok osztogatja a jegyeket.

Minthogy csakis a japán kapitalizmus fejlődésének dinamikus kérdésére ígértünk feleletet, nem mehetünk bele ehelyűtt a japán kapitalizmus statikus leírásába.

Az aktualitás felszólít arra is, hogy a jelenlegi háború jelentőségét kérdésünk nézőpontjából is megfigyeljük.

Az előadottak elég világosan mutatnak rá a háború okaira, amennyiben azt a fejlődés gazdaságilag determinálja. Természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a fejlődés a háborút kívánja – hanem csak azt, hogy Korea megszerzése a japán kapitalizmus fejlődésének nagyfontosságú föltétele. Természetes, hogy Korea Oroszországgal mint határral és Mandzsuriával, mint a japán gazdasági élettől elzárt területtel virtualiter értéktelen. A kapitalizmus mai stádiuma megköveteli az osztálykülönbségek kiélesítését, a kisbirtokosság pusztulását. Ennek pedig a túlnépeség legfőbb akadályja. Korea földadata a japán túlnépeséget megszüntetni, nagybirtokok keletkezését lehetővé tenni, birtoktalan és kivándorlásra túl szegény proletárfölösleget teremteni. Ne gondoljuk, hogy a japán kormány proletariátusát szándékozik Koreába szállítani; távolról sem; a törpebirtokosság fölöslege számára levezető csatornául, a nagy tőke számára fölszívó csatornául kell a koreai gyarmat. Annyit már megállapíthatunk, hogy Korea annektálása eldöntött tény. Az utóbbi hetek története, Korea „hadseregének” fölloszlatása, a koreai külügyminisztérium és pénzügyminisztérium japán felügyelet alá helyezése, a *Corean waste Land* kérdés fölvetése, a Koreában folyó anti-japán mozgalom vasszigorral való elnyomása, újabb és újabb japán vállalatok alakulása.

Ami Formozában nem sikerült, azt most Koreában kísérlik meg. A primer eredmény tehát a földbirtokviszonyok megváltozásával az osztályellentétek pregnánsabbá válása lesz. De ez nem minden. Közvetlen is forrása a háború a „nemzeti vagyon” kevesebbek kezére való jutásának. Utalunk az államadósságokra. Amerika Astorjai és Vanderbiltjei milliókat, sok milliót appropriáltak a „nemzeti jövedelem”-ből a Dél–Észak-elleni háborúk folyamán tisztán kölcsönök jegyzésével. A nemzeti kölcsönöket nem idealizmusból jegyzi a finánckapacitás, hanem mert ezek, míg egyrészt a tőkegyarapodást szolgáló célokra használnak, másrészt jövedelmező és nagyon jövedelmező befektetések. A kapitalizmus ezeknél beszedi a vámon, amit már egyszer behajtott a réven.

Ezzel még nagyobb lesz az „értékesítésre” váró tőkék nyomása, másrészt valószínű, hogy a bérekben bekövetkezik az a viszonylagos emelkedés, amely a gépek magasabb beszerzési költségét motiválja, a nemzetközi forgalom még nagyobb erőt ad majd a kapitalisztikus termelési rendszer egyik fő momentumának, a divatnak, amely valójában a szükségletnek négyzetesítése; politikai téren a gyarmatosítás a nemes ifjaknak jövedelmet nyújt a

meggyarapodott közigazgatás terén, amivel a pozícióját féltő bürokrácia nyomása befelé előreláthatólag csökkenni fog, és e régi osztálytöredék nem áll útjában az uralkodó polgári osztály szabad fejlődésének.

Végigsiettünk a japán kapitalizmus fejlődésének főbb fázisain. Úgy találtuk, hogy aranybehozatal, gépipar, külkereskedelem, hódítások nélkül keletkezett tisztán az egész társadalom dinamikájából, a társadalmi munka terményeinek bizonyos úton való akkumulációja folytán; megállapítottuk, hogy a fényűző, de hódításra tért nem találó pacifikált feudális nemesség lassankint függésbe került a városi polgársággal szemben, amely az említett járadékot abszorbeálta. Ennek következtében, ezzel kapcsolatosan interdependens jelenséggént lép föl a polgárság kritikája a fönnállott jogrenddel; – a kritika – osztályellentét és osztályküzdelem. Utóbb, amint a fölfelé törekvő osztály specifikus gazdasági erejének kifejlődését külső körülmények még siettetették, a gazdasági alapjait vesztett társadalmi struktúra összedőlt – és a polgárság fölülkerekedett. De láttuk, mint folytatódott ez a folyamat a nemesi nyugdíjak kapitalizálódásával és mint vezet az egész társadalmi gazdaság kapitalisztikus átalakítása felé.

De amint a feudalizmus függésbe került a polgársággal szemben, éppúgy kerül a polgárság függésbe a munkássággal szemben. Ennek a függőségi viszonynak a fölismerése a munkásságban, az új rend e legerősebb, ez eseményerejű kritikája, a munkásság osztálytudatának a felébredése – az új osztályharc –, amelynek létezésénél mi sem bizonyítja világosabban a japán kapitalizmus fejlettségét.

Osaka, 1904. szeptember

(Huszadik Század, 1905. X. 225. l.)

POLÁNYI KÁROLY

VIGADÓI BESZÉD
1913. NOVEMBER HÓ 2-ÁN

Tisztelt népgyűlés!

A Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete, valamint az abban tömörült főiskolai diákság nevében van szerencsém tiltakozásunkat tolmácsolni a kormány részéről a sajtó ellen intézett kétfrendbeli merénylet ellen.

Mi, akik már az esküdtszéki reform ellen felemeltük tiltakozó szavunkat, mert az a sajtószabadság hóhér javaslata, kell hogy a gondolat- és a lelkiismereti szabadság nevében kettőzött eréllyel felemeljük szavunkat a sajtójog címén beterjesztett második javaslat ellen, amely már az agy méhében öli meg a gondolatot, amely a szellemi magzatelhajtás jogát akarja törvénybe iktatni. (Nagy taps.)

Panamisták üldözési mániája teremhet csak ilyen szörnyszülöttet. Mert a panamistának rossz álmai vannak. Megjelenik neki a sóbálvány, elátkozott margitszigeti szüzek, rendőri felügyelet alatt álló kísértetek rémítik és tolakodó lipserék . . . (Nagy 'derűtség.) Mire a miniszter reggelre felébred, érzi, hogy valami rosszul van ezen a sajtószabadságos világon. Dél van. Megy a minisztertanácsba. Az utcán a rikkancsok kiabálnak. Vajon mit kiabálhatnak? De a miniszter nem mer odahallgatni. „Talán az a másik tanú került elő, akinek Tisza István tanácsot adott? Vagy a Bogdanovics hulla foszlányai szólaltak meg?!” . . . Fehér újságlapok kísértetiesen lobognak . . . de a miniszter nem meri megvenni . . . Fél ettől a fehér lepeltől, mely ha lehull, olyan kép tárulhat fel, amelynek a láttára a bátrak ereiben is megdermed a vér, amelyből vigyorog a mocskok és az iszonyat: a Tisza István Magyarországnak az arcképe, ennek a magyar Dorian Graynek, aki a becsület és a felelősség lovagjának álarcában tetszeleg a színen, amikor a köztudatban élő igazi képét már a közéleti bűn és az erkölcsi mótely ékteleltetik el . . .

Igy érkezik panamistánk a minisztertanácsba. És ott összeülnek, félőrdülten a félelemtől és a bűntudattól, és intézkednek . . . Szétmennek a poroszlók és bíróság elé állítják az igazi szerzőt, – nem a strohmannt többé, – de nem igazi bírák elé, hanem tizenkét strohmann elé (Óriási tetszés) . . . akik azért, amit a szíve vérével írt, Shylock módjára, az élő, eleven testből kitépett párolgó, meleg szíve vérével fizettetik meg. Az ököljogot viszik be a szellem porondjára. „Szemet szemért, fogat fogért”, de kegyetlenebbül a barbár mózesi törvénnél, röpködnek az őrgönggő parancsok: „Vágjátok le

a kezét, amely új utak felé mutat, toljátok ki a szemet, amely a jövőbe lát! . . .”

És az ország, amelynek nincsen sajtója, hogy lásson, az üres padok előtt, amelyen szabad polgárok helyett szalmabábok ülnek, — mint a megvakított Lear király, aki szalmazsákos üres székeket tesz meg bírának maga fölé, — a vak sötétből majd belesírja panaszait a süket sötétbe . . .

A félelem és a hatalom iszonyú keverék. Mire keresztrefeszítik a gondolatot, az már megtette megváltó útját . . . „Csak ma ne jelenjen meg újság, és minden meg van mentve . . .” Heródes parancsok mennek szét: „kolportázs-elvonás éhhalálába mindennel, ami gyanús, kaució-hurokra minden sajtó-újszülöttel széles ez országban . . . Háttha valahol megszületett a Megváltó! . . .”

De nézem Önöket, az Önök beláthatatlan sokaságát, és érzem, tudom, hogy hiába minden erőszak: üres már a sajtó-jászol, megtörtént az egyiptomi futás, a szabadság lángoló szeretete, amely minden áldozatra kész; a Megváltó itt van, az Önök sűrű soraiban, Önökben, biztonságban!

Elkéstek a pandúrok. A Megváltó pedig fel fogja emelni szavát és lesújt a szabadság hóhérait! (Szünni nem akaró taps. A szónokot számosan üdvözik.)

(Kézirat, Polányi-hagyaték, OSZK)

LEVÉL POLÁNYI MIHÁLYNAK

[1913. nov. 2.]

Kedves Misikém,

Születésnap: vasárnap este.

A házi állapot egy néhány kínos nap után ma teljesen sikereim hatása alatt áll. Kérlek, az egész estrade felkelt, s Károlyival meg Vázsonyival az élén gratulált nekem . . . Mi kell több sikerimádó keblemnek?

Tegnap az ügyvédjelölt szövetségben, szombaton valami egyetemi gyűlésen beszéltem — mindenütt megérdemelt sikerrel.

A vasárnapi beszéd igen gondosan készült és kizárólag az improvizálás mímelése maradt az elmondásra. Tartalmilag és formailag egészen elütött a

többi [olvashatatlan szó] szónoklattól, mégis jobban mulattak és jobban lekesedtek rajta, mint azokon. „Egy második Prohászka Ottokár” – mondták a konzervatív tribünön. A sajtóm meglepően jó volt. Baracs Marcellt pl. –, aki az Ügyv. Kamara nevében beszélt, csak említette a „Pol.Hír.”, míg engem kidicsértek. És ezt adta le az összes újság. – Barátaimnak jó napjuk volt.

Jásziék konsternálva voltak. Károlyi és Bakonyi újra meg újra odajöttek hozzám és gratuláltak. Valaki megölelt. „Végre egy szónok!” – és volt benne valami. Holnapra már meghívtak a Reform Klub fölött dönteni hivatott igazgatósági ülésbe.

A „Sz[abadgondolato]-t” megkaptad már mostanára. Az is sokat tesz.

Hogy beszélhettem a gyűlésen, annak hosszú története van. Három ízben töröltek és háromszor újra rákerültem a szónokok listájára. De nem a Reform Klub jóvoltából, azok még szinte ignoráltak, hanem Bródy, Zigány, Blauner és Székely Aladár által. Főleg Blauner, de legfőképp Bródy a végeletekig exponálták magukat értem. És Vámos úr, aki ott volt, hallgatott, sőt elhallgatott . . .

A beszéd után másképp volt. A gyűlésen ti. csak a politikai pártok (függetl. alkotm.; néppárt, radikális Jászi, feministák) és a közvetl. érdekelt 1. Ügyvédi Kamara, 2. Újságíró Egylet beszélt. Én nagyon erőszakoltan kerültem oda „Ifjúság” címén, de nem hagytam magamat és mindjárt azzal kezdtem beszédemet, hogy „a Szabadg. M. E. nevében” . . .

Misikém, ki vagy írva a táblára, h. jelentkezz a dékánátusban. [Holló] Gyula elment megnézni, hogy mi az. Különben ma szül.szemből pedig majdnem megbukott, kézügyessége mián. De azért átengedték. Gyula jelenti, hogy kész van. Szombaton avatják.

Most búcsúszom.

Ölel Karlid

A többiekről máskor.

(The University of Chicago Library)

SZÓZAT A GALILEI KÖR IFJÚSÁGAHOZ BESZÉD AZ ADY ENDRE EMLÉKÉRE TARTOTT GYÁSZÜNNEPEN

Tíz év előtt volt, hogy egy új diákkör egy ismeretlen költő ünneplésének szentelte az ő márciusi ünnepét. A költőnek és a körnek is kevesen ismerték

a nevét és akik ismerték, a gúny és a rágalom szólamait hallották csak felőlük. A költő a nagyközönség számára érthetetlen nyelven új hitet hirdetett, új mártíromságra vállalkozott. Amit idehaza hazának neveztek, azt megtagadta és elátkozta, s a hazátlanok hazáját vallotta otthonának. Ennek a költőnek szentelt márciusi ünneppel indult útnak most tíz éve a magyar értelmiségnek az a töredéke, akit ifjúsága avatott a költő hivatott közönségévé.

A becsmérelt és megbélyegzett diákcsoport a Galilei Kör volt. A ki-nevetett, kigúnyolt és üldözött költő neve: Ady Endre.

Az idegenbe szakadt költőnek jól esett ez az első visszhangja szavának. Erőt adott neki és bátorítást, mint mondotta, és mindég hálával emlékezett meg róla.

De a Galilei Kör történetében is döntő maradt ez az esemény. Nem véletlen volt, hogy nem irodalmi vagy költői társaság, hanem az ifjúság volt az, aki elsőnek állt melléje. Mert Ady nem új irányt hozott, hanem új kort. Irányok közönségét hajlamok és vérmérsékletek szabják meg, új korszak költőjét csak új nemzedék fogadhatja be. A világforradalom előhangját Ady írta meg, a nemzedék, amelyhez szólott, forradalmak kiválasztott nemzedéke volt.

Öt évig kísérte a költő dalával az ifjúság harcait. Öt éven át ment az ifjúság, dalának janicsárjai, rohamról rohamra. Ekkor eljött, már betegen az ifjúság márciusi ünnepére, mint régi barát, és ekképpen búcsúzott el tőle:

„És most szívemnek ifjú testvérei, bocsássátok meg régi örökös embe-
reteknek, hogy ma nem tud többet szólni – hiszen a több se volna szere-
tőbb és több – és bocsássátok el őt békével. Ifjú szíveknek öreg testvére most
fiatalon dobog, s azt akarja, hogy ne szakadjon el soha tőletek, a fiatal-
ságtól, az igazságtól, a forradalomtól.”

Ady Endre valóban a forradalom költője volt. Az emberi lét megold-
hatatlan diszharmoniai ellen kétféleképpen védekezik az emberi kedély.
Zsongatni és felejtetni a lét diszharmoniait a szépség dalaival – azt teszik a
nagy Altatók. Az Enekek éneke, Homéros, Goethe vagy Arany János. De
vannak, akiknek az a hivatásuk, hogy fokozzák a lét tűrhetetlenségének a
tudatosságát, hogy a régi formák izzó abroncsait szétvetve kevésbé kínzó
pántokba és béklyókba zárják a kedélyt. Ezek a nagy Tudatosítók, az
emberiség Ébresztői. Az ébresztő költőkből táplálkoznak a forradalmak:
példák rá: Jezsiás és Tyrtaios, Jézus, Byron, Puskin és Petőfi. A kortársak,
ezt félreértve, hatásukat szűk történelmi rekeszbe börtönzik be, és azt
hiszik, hogy kimerültek az ő céljaik azokban a forradalmakban, amelyek ő
belőlük merítették céljaikat. Ám Tyrtaios dala minden előharcost az embe-
riség legjobbjává avat, nemcsak a hazáét, akit énekelt, hanem a hazátlan-
ságét is. Jézus szavai pedig: „nem békét, hanem harcot jöttem hirdetni, és

harc lesz apa és fia, anya és leánya között” – minden eszmei igazság örök kérlelhetetlenségét hirdetik, nem a tetrarcha elleni lázadást, amelyért kivégezték. Ady Endre is az örök Ébresztők közül való, akik magának az életnek a forradalmát teszik meg a lélek életévé. És így túlélik a forradalmakat, mivel hogy ők a forradalom maga.

Ám a félreértés is örök: a kortársak a költő lelkének feszültségéből ki-pattant villámokat aszerint értelmezik, hogy mely történelmi esemény villámhárítója vezeti le azokat. És miután a villám lecsapott, elmerülnek ismét a most már éberségnek nevezett álmukba. De a legtragikusabb a félre-értés költő és kora között akkor, ha – mint ma van – a költő hitetlen korban születik, oly korban, amelyik a lélek, az eszme és a szellem valóságát tagadja.

Ady nem azzal akarta korát szolgálni, hogy parancsokat kért tőle, hanem azzal, hogy parancsokat osztogatott neki. Így írt:

Zsinatokat doboltam, hogyha tetszett,
S parancsoltam élükre seregeknek
Hangos Dózsát s szapora Jacques Bonhomme-ot.

Ez az örök Ébresztők szava.

Nekünk ugyebár, e kor embereinek, ezzel szemben a hitünk, hogy nem az egyes emberek csinálják a történelmet. Egyéni vélemény, egyéni vágy és óhaj nem számítanak, csak a közös sors terem valóságot. Az el-szigetelt lélek sóvárgása és panasza számunkra nincsen, mi csak a társadalom valóságában hiszünk, csak a személytelen tényekben. Hisszük, hogy van tőke, hisszük, hogy van munka, háború, válság és osztályharc. És hisszük, hogy ezek és csak ezek az emberiség élete.

De testvéreim, íme itt vagyunk mégis, hogy gyászoljunk egy furcsa embert, egy felelőtlen rímkovácsot, aki azt álmodta, hogy mi vagyunk a zsinat, akit ő összedobolt, és hogy ő küldte a Dózsáit Magyarországnak. És íme, mi valóban gyászoljuk őt, és gyászszinatot tartunk az ő parancsára, az ő emlékének a tiszteletére. Vezérünk ő.

Mert hisszük csak, hogy hisszük, hogy csak a társadalom valódi, az egyén nem. A költő vágyai, óhaja és panaszai egyéniek, olyan egyéniek, hogy csak a rím szárnyán száguldó képzelete a kedélynek vihet el oda, ahol az ilyen vágyat megérteni lehet és mégis: ő a lelkek vezére.

És azt hisszük ugyebár mi, a kor emberei, hogy a társadalmi valóság dönti el az emberi lélek sorsát, a költő lelkéét is. Hogy a megszámlálható és meg-mérhető tényei a kívüllátnak a társadalomnak az az alapja, amely minden lelki élet tervrajzát megadja, amelyen annak az épülete felépül. A társadalom fejlődésének a menetétől függ a gondolatok sorsa, a gazdasági haladás irá-

nyától az ábrándok jelentősége. Hisszük, hogy a vezető fáklyája csak a felcsillámló visszfénye a tömegekben lappangó forradalmi tűznek és, hogy a költő harci riadója pusztá visszhangja a társadalmi földrengés morájának. Hisszük, hogy nem az érzéseink indítják meg a világot, hanem a világ indítja meg bennünk az érzelmeket, hisszük, hogy nem eszméink képeire alkotjuk meg a való életet, hanem hogy a való élet pusztá tükrözése az eszméletünk.

De íme, hisszük csak, hogy hisszük ezeket, tisztelt gyülekezet. Mert a társadalmi valóság és a költő eszmélete közötti hősies és fenséges küzdelem nem lehet látszat, hiszen nincsen ami annál létezőbb volna. Mert ez a küzdelem fájdalom és erőlködés, teremtmő akarat, eleven látomás. E küzdelem megrendít bennünket, és ez a megrendülés itt van, jelen van. Vagy csak a könny volna igazi, amelyet a fájdalom kicsordít, de ez a mi fájdalomunk, amely annál előbb volt, és mélyebben él, csupán látszat volna? De mi értelme van látszatról beszélni, ha nincsen valóság, és mi a valóság, ha nem a költő lelkének viaskodásai és a mi megilletődött gyászunk, amellyel a hőst elsiratjuk?

És hiszünk ugyebár abban, hogy az emberiségnek alkalmazkodnia kell a társadalmi valósághoz, hogy a külső dolgok a valódi dolgok és, hogy a tudomány az útmutató bennük. Hisszük, hogy nem az emberek csinálták a háborút, hanem a viszonyok, hogy nem mi emberek vagyunk felelősek érte és bűnösök benne, hanem a viszonyok és, hogy ezért nem magunknak kell megváltoznunk, hanem a viszonyoknak. A mi korunknak az a hite, hogy nincsen szabad akarata, a mi korunknak az a hite, hogy az emberi lét önmagában jelentés nélkül való, a mai emberiségnek az a hite, hogy ő valójában nincsen is. Mert mi hiszünk abban, megrögzött és eltökélt hittel, hogy hitetlenek vagyunk, hogy mi vagyunk a hitelenség kiválasztott nemzedéke, akik meg fogjuk találni a hitelenség ígéretföldjét: a tökéletes intézmények és berendezések világát. Ez a hitetlenek hite: csak így kell szólnia mindenkinek, csak erre vagy arra kell szavaznia mindenkinek, ezt vagy azt kell lelőnöd, és minden jó és tökéletes lesz, anélkül, hogy meg kellene változnunk. A hívő pedig így szól: megváltozom, és minden megváltozott. Ha csak egy kicsit változtam meg, már megváltozott a világom, és ha a többiek is megváltoznak, megváltozott az egész világ. A cselekvést pedig azon mérem, mennyire szolgálja a megváltozást.

De íme, hisszük csak, hogy hitetlenek vagyunk, tisztelt gyülekezet, mert miközben a hitelenséget hirdetjük, íme meghajtjuk gyászlobogónkat a hit hőse előtt, és magunk is az önfeláldozás útján igyekszünk követni a példáját. Titokban magunk is megváltozunk, mert titokban mindannyian hiszünk.

Semmiféle tudomány nem változtathatja meg, csak megerősítheti azt az igazságot, hogy a madár nem a nehézségi törvény folytán, hanem annak

ellenére repül, hogy a fa nem a gazdaságosság elve, hanem a teremtmő bőség elve szerint fakasztja levelét, hogy a társadalom nem az anyagi érdek folytán, hanem annak ellenére emelkedik mind magasabb eszmei fokra és hogy az emberi hit, erő és önfeláldozás nem az anyagi érdekek lefelé húzó nehézségi ereje, hanem a vele szembeszegülő szellem szent törvénye szerint vezetnek bennünket felfelé!

Ady írta *A kényszerűség fáját*.

Nem tudtam, mi vagyok,
Vád akartam lenni,
Vád, nem: ijedelem
S mint szép példaadás
Virágzik, gyümölcslík
Szegény, szelíd fejem,

Oh, én kényszerű Rend,
Tagadás fejfája,
Latorból szent szülő,
Oh, én, szegény, szegény,
Pártütőből pártos,
Uzsorás zendülő.

Ady Endre, visszaadtad a hitet egy hitetlen nemzedéknek, utat mutattál az eltévedetteknek.

Itt van az idő, amelyet a gyermeknek szemében olvastál:

Szemetekben rejtőzik a titok:
Mi lesz a Tisza–Duna táján majdan,
Ha mi könnyes jajban,
Jajban és könnyben hunytuk le szemünk
S a Föld megindul s háborogni fog.

A Föld megindult és háborog. De amíg magyar van és lesz, és magyar ifjúság, mi, a nagy forradalom magyar barbárjai lelkünk sötétjében feléd fogunk tekinteni és így fogunk szólni: „nekünk nem hiába daloltál”.

(Kézirat, Polányi-hagyaték, OSZK)

A MAGYAR DEMOKRÁCIA CÉLKITÜZÉSEIRŐL (LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ)

Veletek együtt sokan aggódnak ma világszerte a demokrácia sorsa fölött. Az európai–amerikai civilizációnak ez ma a létkérdése. És még sokkal fájóbb kérdése azoknak az országoknak, amelyekben a demokrácia ma már csak emlék.

Igazatok van: a demokráciában hinni mindenekfölött és mindenekelőtt: erre szükség van.

De ma ez nem elégséges.

Tanuljatok a reakciótól, amely mindig halad a korral. Ha a demokrácia igaz – és igaz –, ne féljetek a kritikától. A múlt hibáit kíméletlenül fel kell tárni. És ha a fő hibája a valóságtól eltávolodó felhőkben-járás volt – neki a valóságnak.

A demokrácia azért mondott csődöt a társadalmi realitás problémáival szemben, mert ezt a realitást soha magába fel nem vette, az évezredek és az embermilliókat átölelő gesztusa egyetlen ponton sem ragadta meg a valóságot egészen.

A demokrácia *eszméjének* feláldoztuk a demokrácia *valóságát*.

Vajon hányan voltak köztünk, akik átértették, hogy egy parasztországból a demokrácia csak parasztdemokrácia lehet? Hogy a paraszti maradiság, a paraszti „reakció” a paraszti város- és értelmiségellenes ösztön szabad és életerős megnyilvánulásán keresztül visz az út nálunk a demokrácia realitása felé? Hogyan is láthattuk volna meg ezt, amikor absztrakciókba áradó lelkesedésünk olcsó vágyképei a kultúrát, a civilizációt – lehetőleg ezeknek is világvárosias formáit – egyszerűen azonosították a demokráciával? A Sátán Potemkin-falvai megtévesztettek bennünket! Gyávák voltunk meglátni, hogy aki a demokráciát akarja, annak elszántan le kell mondani a kultúra és a civilizáció minden egyéb értékének *közvetlen* megvalósításáról.

És vajon hányan voltak köztünk, akik meglátták, hogy egy vallásosságban nevelkedett nép körében a demokráciának és a szabadgondolatnak a győzelmét *egyszerre* siettetni lehetetlenség?

A demokrácia olyan elvont eszméje, amely az osztálytagozódás, a vallás, a háború, az erőszak valóságai mellett fölényesen elment, megérdemelte, hogy a valóságok napirendre térjenek fölötte.

A fasizmus nem elvont képlet: konkrét valóság, amelyet csak egy hozzá hasonlóan életközeli, sorrendet tartó, a tényeket értelmező, várni, de dönteni is kész demokrácia győzhet le.

Bécs, 1927. március

(*A Láthatár*, 1927. V. 2. sz.)

LEVÉL POLÁNYI MIHÁLYNAK

8. IX. 39.

Édes Misikém, megkaptam a szomorú hírt. Szegény mama nyugovóra tért. Az irgalmas sors megkímélte az utolsó tusától, amelytől annyira félt.

Az én életem nem tudott megnőni az ő árnyékában. Felélt engem. — Évek óta vágytam rá, hogy benső viszonyban legyünk újra, de mindig visszarántott a félelem, hogy vesztetemre válik a meghittség.

Téged szeretett édesanyánk legjobban gyermekei közül (pedig mindet szeretett). Szerencsétlenségedre, te anyagilag nagy támasza voltál. Ezért drágán kellett fizetned.

Emlékszel a Ferenciek teri időkre, amikor édesanyánk féltucatszor is leküldött téged a negyedik emeleti lakásunkból, és te mindig egyenlő szívesen, készséggel, egy kis bari kedvességével sietnél kedvére járni? És később, a zombori együttlétetekre, a diftériádra, amikor irántad való szeretete egész erejével tört ki?

Otromba gránitdarab alatt alszik édesapám, akit mindenkinél e földön jobban szerettem. Az ő drága kedvéért viseltem, amiket később viseltem. Amíg tőle tellett, anyám virágos kertben töltötte napjait bámulói körében. Amikor nem tellett, tűrte egyedülletét és egy igazi férfi túlerejével tette semmivé anyám társaságát, amelyet észre sem vett igazán.

Mennyi szeretetet tékozt az én életemben is anyám. Voltak évek, amikor én voltam a mindene, amikor nagylelkűségből és hiúságból szőtt szenvedélyes szeretete majdnem megfojtotta fejlődésemet. Én határtalan lovagiassággal szerettem őt édes apám halála után, amíg csak hirtelenül ellenem nem fordult, mert reményeiben csalatkozott volt. Utoljára öt év előtt esett abba az illúzióba, hogy tüneményes pályafutásom végre megkezdődött! Egy egész életen át várt rá hiába. De ha megjött volna, te tudod, hogyan reagált volna rá. Édes, jó mama.

Ha Irmától* bármit hallasz, kérlek tudasd velem. Nem ígértél nekem egy olajfestményt anyámról és magamról? Hol vagy? Édes öcsém, édes Misim, talán még emlékszel rám.

Most együtt fekszenek.

a te Karlid

(The University of Chicago Library)

* Nagynénjük, Pollacsek Károlyné

A KERESKEDELEM, A PÉNZ ÉS A PIACI INTÉZMÉNYEK KORAI FEJLŐDÉSE [Kutatási beszámoló]

E kutatás a kereskedelem, a pénz és a piaci intézmények eredetét vizsgálta azzal a szándékkal, hogy meghatározza a gazdaság változó helyét a különféle társadalmakban. A pénzre vonatkozó kutatások az Amerikai Filozófiai Társaság anyagi támogatásával 1958–1960-ban zajlottak.

Egykor Max Weber nemzedéke vizsgálta a gazdaság társadalmi keretét, jöllehet az ő kutatásuk nem korlátozódott a kereskedelem, a pénz és a piacok kulturális vonásaira. A reménynek, hogy túljuthatunk azokon a mér-földköveken, amelyeket akkor fölállítottak, az adott tápot, hogy időközben nemcsak a gazdaságra vonatkozó tudásunk gyarapodott a primitív gazdaság kibontakozó tudománya jóvoltából, hanem az is, hogy egyre inkább tudatosult bennünk, mennyire egyedülálló helyet tölt be a piaci rendszer a nyugati közgazdasági gondolkodásban. Mindkét szempontból tanácsosnak tűnt olyan fogalmaknak a kidolgozása, amelyek egyetemesen alkalmazhatók mind a piaci, mind a nem-piaci jellegű gazdaságokra. Ezért szükséges a gazdaság fogalmának tisztázása, majd ennek nyomán a kereskedelem, a pénz és a piaci intézmények fogalmi általánosítása, hogy különböző változataik összekapcsolhatók legyenek a történelemből ismert gazdaságokkal. Végző soron pontosabb képet kell kapjunk arról, egyáltalán mi a helye a gazdasági rendszernek az egyes társadalmak egészében.

A „gazdasági” két – formális, illetve szubsztantív – jelentése közül célunk szempontjából csak az utóbbi használható. A formális jelentés – „elégletes eszközök allokációja alternatív használati módok között” – nem számol a gazdaság szervezetével s ezért nem teszi lehetővé, hogy az egyes gazdaságok között intézményi struktúrájuk alapján különbséget tegyünk. A gazdaság szubsztantív meghatározása viszont „intézményesült folyamatot” jelöl, amelynek eredménye az anyagi eszközök folyamatos előteremtése. Maga a folyamat a helyüket vagy tulajdonosukat változtató dolgokból áll, amelyek tehát vagy más dolgokhoz, vagy személyekhez, vagy mindkettőhöz képest mozdulnak el. Lényeges a folyamat „intézményesültsége”. Hiszen egysége és tartóssága – vagyis integrációja – olyan mozgásokból fakad, amelyeket az emberek a meghatározott intézmények által létrehozott tipikus helyzetekben idéznek elő. Az el-sajátító mozgások többsége az alábbi formák egyikét mutatja: reciprok, redisztributív vagy katallaktikus (cseréből fakadó). Míg a reciprok forma szimmetrikus társadalmi struktúrára, a redisztributív pedig valamilyen központra támaszkodik, a katallaktikus forma

integráló hatása az árképző piacok rendszerén alapul. Igaz, ezek egy gazdaságban nem egymást kölcsönösen kizáró formák; egyidejűleg is előfordulhatnak különböző ágazataiban és szintjein. Uralkodónak az elsajátítás azon formáját tekinthetjük, amely a mindennapi élet anyagi szükségleteit elégíti ki. Ezzel a megszorítással, a gazdaságok mint egészek az elsajátítási formák szerint osztályozhatók, de e formák mindenekelőtt a pontos leírás segédeszközei. A gazdaság folyamatként való meghatározása egyaránt hasznos eszköznek bizonyult az általános gazdaságtudomány (Harry W. Pearson), az összehasonlító gazdaságtörténet (Walter C. Neale), a gazdaság-szociológia (Terence K. Hopkins), valamint a gazdasági antropológia (Paul Bohannon) területén.

Az alábbi felsorolás a gazdaságnak csak a főbb kulturális vonásaira és empirikusan elemzett változataikra korlátozódik. Ezek: a kereskedelem formái: ajándékkereskedelem, igazgatott kereskedelem és piaci kereskedelem; az antropológusok által megfigyelt pénzhasználati módok: fizetőeszköz, mérce és közvetett csereeszköz; az egyenértékek, melyeknél különbséget teszünk a természetbeni adózásnál használt „helyettesítő” változat és a bírságok, illetve kártérítések esetén alkalmazott „csere”-változat között; a kereskedelemhez, a pénzhez és a piachoz kapcsolódó kulturális vonások, mint például az „ingadozó árak”, az árkülönbözetből fakadó profit, az árus vagy a kereskedő, a közvetítő ügynök, az árverező vagy a pénzváltó figurája. E megkülönböztetéseket alkalmazva azt találjuk, hogy az integráció uralkodó formája rendszerint együttjár a kereskedelem és a pénzhasználat meghatározott formájával, az egyenérték, a kereskedők, illetve a közvetítő ügynökök meghatározott típusával. Az integráló hatás elérésében a *sui generis* intézményeken túl számos, a korszakra, a régióra és az adottságokra nézve sajátos működtetési fogás is szerepet játszik. A redistributív gazdaságok például gyakorta nemcsak a kiegészítő egyenértékkel és különös rendeltetésű pénzzel kiegészített standard pénzhasználatlaltal élnek, hanem meghatározott raktározási módszerekre, az alapvető termékek finanszírozására, palotai számvevésre, „pontrendszerben” megkülönböztetett fejadag-fokozatokra, a pénzféleségek rangsorolására, a presztízsjavaknak az elitre korlátozott forgalmazására is támaszkodnak, nem szólva a többi rendi tényezőről, amelyek nélkül a gazdaság működésképtelen volna. A reciprok gazdaságok pedig nemcsak ajándékkereskedelmet folytatnak, hanem a rotáció változatos fogásaihoz is folyamodnak, ami által lehetővé válik, hogy a terhek idő- vagy térbeli elosztásában mindenki „sor kerüljön”. A nagycsalád, vagy a klán és a leszármazási csoport gazdasága szintén széles körben alkalmazza ezt a fogást a reciprok elsajátítás biztosítására.

A kereskedelem, a pénz és a piaci intézmények általánosított felfogását az uralkodó integrációs formájuk szerint megkülönböztetett gazdaságokkal összekapcsolva lehetőség nyílt a céltudatosabb empirikus kutatásra.

A most következő részben a kutatás során feltárt főbb irányokat jelezzük.

Az eredmények azt mutatják, hogy míg a kereskedelem és a pénz az emberi társadalommal nagyjából egyidős kulturális vonás, a piac nem az. Hármójuk intézményes eredete – a közhiedelemmel ellentétben – elkülönül és független egymástól; a nyugati piaci rendszernél megfigyelhető, összefonódott komplexumként való felbukkanásuk újkori fejlemény. A kereskedelem, a pénz és a piac külön-külön alakult ki két fejlődési vonal mentén, melyek egyike a közösségen belül, a másik rajta kívül húzódott. A tenger-melléki primitív közösségekben kialakuló külső piacok például az archaikus társadalmakban „kereskedelmi kikötővé” – az igazgatott kereskedelem különleges intézményévé – fejlődtek. A külső és belső pénznemek meglehetősen gyakoriak voltak az ókori Görögországban oly módon, hogy a külkereskedelemre szánt érmék eltértek azoktól, amelyeket helyben használtak. Ez a gyakorlat jól igazodott a kereskedelemnek és a piacoknak a korai gazdaságot jellemző elkülönültségéhez.

A redisztributív formában a központ gyűjti be a kiviteli javakat s a behozatal is a központon keresztül áramlik. Az archaikus típusú társadalmakban ebből adódik a nem-piaci, igazgatott kereskedelem kereskedelmi kikötő-típusa, ami a nemzetközi piacok előfutára. Ókori példaként Ugarit és Al-Mina, később Szidon és Türosz hozhatók fel, amelyeket azután az i. e. 4. században Alexandria követett. Majdnem kétezer évvel később, a gyarmatosítás előtt számos ilyen kikötő virágzott Közép-Amerikában mint a maya-azték kereskedelem színhelye. A 18. századi nyugat-afrikai rabszolgakereskedelem központja Whydah kereskedelmi kikötője volt.

A karavánkereskedelem az i. e. második évezredben a fáraók Egyiptoma és a Kassu-dinasztia uralta Babilónia közt, vagy az újabb időkben Nyugat- és Közép-Szudán között – úgy tűnik – a kereskedelem nem-piaci módszereire épült. A cserearányokat ugyanis itt sem a piaci folyamat, hanem az igazgatási eljárás szabja meg.

Míg Pireusz kereskedelmi kikötőként szerveződött a klasszikus Görögországban, az athéni agóra szigorúan ellenőrzött piactér volt. Arisztotelész gazdaságtanának nem egy meglehetősen sajátos leírása abban a magyarázatát, hogy e kétféle intézményt nem tudta megkülönböztetni egymástól, s a bennük folyó tevékenységet egyaránt *kapelikéné* nevezte. Az 5. századi Görögország kereskedelmét még messze nem az áringadozás – az árképző piacok önszabályozó rendszerének velejárója – határozta meg.

A pénz általánosított fogalmához úgy jutottunk el, hogy magukból a mérhető fizikai tárgyakból indultunk ki. Ez a szokatlan megközelítés-

mód a körkörösség látszatát keltheti. Ha szociológiailag meghatározott helyzetekben, operacionálisan megadható módon használják az egységeket, meghatározott kívánatos hatások jönnek létre. Az egységek használatának három operacionális módját vettük fel, amelyek mindegyike elérheti ezt a hatást és önmagában is pénzjelleggel ruházza fel a fizikai egységeket. Ennek értelmében „fizetésnek” minősül a cseretárgy olyan átadása, amely megszüntet valamilyen kötelezettséget (mindig azon feltevés mellett, hogy nemcsak egyfajta kötelezettséget lehet megszüntetni ugyanazon fajtájú cseretárgy átadásával). A cseretárgyak „mérce” funkciója a számszerű hivatkozást szolgálja: ily módon lesz összehadható két különböző csere-tárgy, például alma és körte, ha ugyanahhoz a mércéhez vannak „csatolva”. A „cserében” a cseretárgyakat a közvetett csere középső, *B* tagjaként kezelik, ahol is *A*-ért *B* közegén át kapnak *C*-t. Ekkor a „kötelezettség”, az „almák és körték összedadása” és a „közvetett cserélés” a szociológiailag meghatározott helyzetek, míg az „átadás” a „hivatkozás” vagy „csatolás”, illetve a „két, egymást követő csere” operacionálisan meghatározott.

A pénzhasználati módok eredetéről: A pénz fizetésre való használata rendszerint a házasság, a vérpénz és a bírság helyzeteibe ágyazódik; a pénz mérceként használva lehetőséget teremt a helyettesítő egyenértékek kialakítására, például az adófizetésnél vagy a „pontrendszer” szerinti fejadagok igénylésénél. A csere-egyenértékeket a rögzített áras piacokon használják. A pénz mindenféle rendeltetésre alkalmas formájának kialakulása az újkorban a piaci típusú gazdaság jellemzője; különös rendeltetésű pénzről akkor beszélünk, ha különböző használati módokra különböző cseretárgyakat használnak. Nagyjából ez történthetett Óbabilóniában, ahol az árpa volt a közönséges fizetőeszköz a bérek, bérletek és adók esetében, s az ezüst töltötte be a mérce szerepét, míg a cseréknél különféle alaptermékek egyenértékeit alkalmazták, s egyetlen különös terméket sem tűntek ki, még az ezüstöt sem.

Úgy tűnik, hogy egyes korai palota-gazdaságok (Mükéné) a számvevés pénznelküli, szubmonetáris formáját alkalmazták. Az egyes javak egyenértékeinek nincs nyoma. A raktározást és az adózást szolgáló számvevés bizonyítható, a különböző alaptermékeket viszont külön-külön vették számba. Az adózáshoz a különböző alaptermékek meghatározott arányú kombinációiból álló adó-egységeket vezettek be. Az adóemelés a beszállítatandó egységek számának növelésével történt, de egy termék-fajtának másikkal való helyettesítése nem fordult elő. Mindezt a püloszi feljegyzésekből ismerjük. Pülosz csak kicsiny és meglehetősen egységes termékeket előállító területtel rendelkezett, úgyhogy nem merült fel az egyik adó-termékfajta másikkal való helyettesítésének gyakorlati szüksége.

A szíriai Alalakh palotagazdaságában viszont általános lehetett a nemesfémek és más presztízsjavak ezüst sékelben való számvevése; a közönséges termékek egyenértékeinek viszont nincs nyoma. Úgy tűnik, hogy az egy ezüst-egységnek egy gabona-egységet megfelelően megfelelő hagyományos egyenérték a kivétel. Ugyanakkor az utóbbi egyenérték talán a pénzek rendi rangsorolásának egyik jó példája. Az Alalakh-kal egyidejű, kidolgozott babilóniai pénzhasználati módoknak nincs nyoma a palotai feljegyzésekben.

A részletes bibliográfia az Amerikai Filozófiai Társaság katalógusában található.

1958.

(Angolból fordította Orthmayr Imre)

(Polányi-hagyaték, OSZK)

SZÉLJEGYZETEK A SZOCIALISTA VILÁGFORDULÓHOZ

Az atomvész az emberiséget halállal fenyegeti, és a halálfélelem mindennél hatalmasabb indíték, ha a menekülés kapui nincsenek bezárva. A népek világában az egymástól való félelem általánossá válik, és ezzel fokozza a fennmaradás akarátát. A jégrepedés módjára terjedő veszély olyan ténylegességet támaszthat, amelyet tárgyilagosan, a körülmények kényszereként fogadunk el, bármilyen végletesek is az eszmei következményei. A szocializmus körzetében, ahol annak gazdasági akadályai nincsenek, békementő szervezés felé az út nyitva áll. Az ilyen világhelyzet, ha előáll, nem enged választást, és vitát nem tűr. Akármilyen úton és módon érjen el bennünket, olyan tényezőként lép fel, amely nem az erőszak, hanem a belátás ellenállhatatlan kényszerével hat. Innen ered máma a szocialista államhatalmak potenciális súlyának gyarapodása, akármennyire terhelje is azokat a Sztálin és Rákosi öröksége és annak fájoan belénk vésődött veszélyei a szabadság és az emberség terén.

Ilyen gondolatok, amelyeknek a felelősségét átérzem, egy minapi európai utazás nyomán támadtak. Előbb Angliában, azután Franciaországban és Ausztriában tapasztalhattam a régi szocialista lelkesedés csappanását a munkásságban. Igaz, a Nyugaton a szervezettség ereje régen beváltotta a mozgalom gyakorlati ígéreteit, és Budapesten is a páratlan 56-os tömegsztrájk a szocialista eszme jégjében folyt.

Az észak-amerikai világkép Európát szinte érthetetlen ellentmondásként érinti. Amerikai szemmel nézve a szocializmus jegyében áll napjaink történelme. Nem persze Észak-Amerikában magában, ahol szocialista munkásmozgalom alig létezik. Óriási szervezett munkástömegek számára még a szocialista név is ismeretlen, idegen kifejezés, nem egyéb valami tavalyi külföldi divatnál. Így állunk itt szocialista szimpátiák dolgában. De ugyanakkor innen nézve eget-földet fed be, háború és béke kérdését öleli fel, külpolitikát, világgazdaságot keresztül-kasul fon a szocializmus. Kína után megmozdult Indonézia, Afrika, Kuba – egyéb gócja itt a nyugtalan érdeklődésnek nincs. A tizenkilencedik századi vegyes érzelmekre emlékeztet ez, amikor az általános polgári nézet az volt: a szocializmusé a jövő. Csakhogy ez a „jövő” itt most van már. Így fest a világ Amerikából.

Nehogy ez a kép paradoxnak tűnjék, hadd húzzam alá, hogy egybevettem itt a szocialista munkáspártokat és a szocializmusnak a világ népeit és gazdaságait rendező külerejét. Szándékkal, mert Nyugat-Európában az értelmiség valahogy zavarosan azt képzei, hogy a munkáspártok érzelmi hőfokának lanyhulása a szocializmus aktualitásának a gyengülését jelzi, és nem érti, hogy az atommérgektől való irtózat, a színes népek lázadása és a világgazdasági anarchia a valódi fokmérője az új szociális világfordulásnak, amely nem a bel-, hanem a külpolitikában játszódik le. A szocializmus hatalma napjainkban a lét olyan tájai felől vonul fel, amelyek idegenek a hagyományos politikától: a fizikai földrajz, a demográfia, az élettan, a csillagászat körzeteiből lépnek be azok a helyzeti kényszerek, amelyekre csak a tervgazdaságtól, a munkásdemokráciának a termelésbe való behatolásától és az emberiség célkitűzéseit öntudatosan támogató népi léttől várhatunk és várunk válaszokat.

A korszerű politikai gondolkodásra, úgy látszik, mindenütt rendkívüli feladat vár. Olyan tudati radikalizmus kifejlesztésére van szükség, amely a feltáruló összhelyzetek konkrét átértésére képesíti a kortársakat. Egyszerre kell behatolniok mélyenjáró világfolyamatok értelmébe, és realisztikusan elfogadniok országaiknak benne pontosan méretezett adottságait. A politikai iránykeresés gyakorlati síkja úgyszólván középtávra esik a történelemértelmezés és a hazai glóbuszok között, mint ahogy azt a minapi ghanai találkozón Nkrumah nagyvonalúan képviselte.

A szocializmus erőszínvonalának általános emelkedése inkább csak elősegítheti mind a szocializmus humanista megújulásának, mind a nemzeti függetlenségnek egybeszővődő irányzatait. A kapitalizmus politikai, gazdasági és társadalmi rendjének meglazulása a szocializmusra életmentő feladatokat hárít, ezzel is a népi erőforrásokra utalva az egész világ függetlenülő nemzeteit. Ez utóbbi követelmény teljesülését is csak a nemzeti lét összessége teheti lehetővé, mert külpolitikai biztosítékot végső soron csak

az nyújthat a szomszédos világhatalmaknak. És valóban ilyen megoldások felé mutat a történelem Kelet-Európában az egyébként annyira eltérő lengyel, bolgár, jugoszláv, osztrák, finn közületek esetében. Ami nem menthet fel az alól, hogy a valamennyire rokon fejlődési utak sorából az egyezőt ki ne fejtsük, leválasztva azt a sajátlagosnak és esetlegesnek a háttéréről.

Pickering, Ontario

1960. január

(Kézirat, Polányi-hagyaték, OSZK)

DUCZYNSKA ILONA

LEVÉL NAGYNÉNJÉNEK, IRMA DUCZYNSKÁNAK

[1918]

Kedves, kedves Imim, csak megnyugtatni szeretnélek néhány szóval, és megkérni, hogy ne aggódj. Január közepén letartóztattak, és egy katonai fogházban ülök vizsgálati fogságban. Testileg és lelkileg jól vagyok. Testileg, mert annyi megerőltetés és izgalom után magamhoz tértem és ki-aludtam magam; lelkileg azért, mert meggyőződéseim szerint cselekedtem. — Te hogy vagy? Dolgozol-e sokat? Én tanulmányozom funkció-elméletemet, és ez leírhatatlanul sok örömet okoz. Teljesen ebben az elméleti világban élek most — egyhangú környezetemet úgyszólván egyáltalán nem veszem észre —, ez nekem levegő. Isten veled, egyetlen Imocskám.

Csókkollak

Ilonád

Teljesen rád hagyom, hogy nagymamával akarod-e közölni ezt a hírt vagy nem. Te ezt biztosan jobban tudod mint én.

(Németből fordította Vezér Erzsébet)

(Polányi-hagyaték, OSZK)

A MAGYARORSZÁGI FÖLDREFORM

Az 1945 márciusában elrendelt magyarországi agrárreform célkitűzései 1947 végére minden tekintetben megvalósultak; így 1948-ban sor kerülhetett az eredmények értékelésére és a további agrárpolitikai irányvonal meghatározására.

Az 1945-ös földreform végrehajtása során az ország mezőgazdaságilag hasznos területének egy kis hányadát, mintegy 30%-át 90 000 húsztól kétszáz holdig terjedő birtokrészre osztották. Ugyanakkor az ország területének döntő többségét, a hasznos földterület 65%-át nem egészen 2 millió, húsz holdnál kevesebb földdel rendelkező birtokos műveli.

A kisbirtokokat alkotó nadrágsziji táblák száma természetesen messze meghaladja a 2 milliót. A húsz holdnál kisebb birtokos osztály a következőképpen bontható tovább:

egyharmad	holdnál kisebb birtok	175 000
egyharmad	hold és egy hold közötti birtok	330 000
egy	hold és két hold közötti birtok	420 000
kettő	hold és öt hold közötti birtok	500 000
öt	hold és tíz hold közötti birtok	390 000
tíz	hold és húsz hold közötti birtok	175 000

Az agrárintézkedés eredményeképpen mintegy 640 000 család jutott földhöz, míg több, mint 20 000 hasonlóan nincstelen igénye kielégítetlen maradt, mert ezt csak a már amúgy is sok törpebirtokra szabdalt ország további földarabolásával lehetett volna teljesíteni.

A legnagyobb változás annak a több ezer családnak az életében következett be, akik korábban az uradalmakban éves bérért végeztek mezőgazdasági munkát. Ezek a faluközösségen kívül élő családok képezték a paraszti társadalom legalsó rétegeit. Még a kevés vagy saját földdel egyáltalán nem rendelkező napszámosok is a hierarchia magasabb fokán álltak a nyomorúságos viskókban élő uradalmiaknál, akik a tisztartók felügyelete alatt éjt nappallá téve dolgoztak, s munkájukért természetbeni juttatást kaptak. Életmódjuk következtében — elsősorban a dunántúli nagybirtokok munkásai — fásulttá és szolgálivá váltak. A Vas megyei Taródháza-pusztá a nyugat-magyarországi nagybirtok tipikus példája. A múlt nyárra itt már szemmel láthatóan javultak az életkörülmények. A birtokot fölosztották a korábban itt alkalmazásban álló harminc család között, mindegyikük átlag tíz holdat kapott. Bár még mindig a régi uradalmi épületekben laknak, ma már újonnan vásárolt igavonóikra és terményeik minőségére büszke, önálló gazdák. Minden gyermeknek van cipője és ünneplőruhája. Az egyik idős házaspár az elmúlt három év során összesen 11 pár cipőt vett gyermekeinek és unokáinak — ez a paraszti jólét legbiztosabb fokmérője, és olyan állapotot tükröz, melyhez hasonlóan korábban soha nem tapasztaltak és remélni sem mertek. Június elején, mindössze három héttel az aratás előtt még majdnem mindegyik család rozskenyeret süített annak ellenére, hogy előzőleg, 1947-ben aszály volt. A rozskenyér valóságos luxus ezeknek az embereknek, akik korábban az év jó részében kukoricakenyéren éltek.

A kastély egyik részében a néhai földbirtokosnő lakik, aki a kastélyparkból kihasított méltányos területen gazdálkodik, minimális segítséggel, melyért terménnyel fizet. Múlt nyáron kukoricát termelt és egy húzója volt. Az épület másik részében iskola nyílt a harminc család gyermeke számára, akiknek korábban iskolába menet négy kilométert kellett gyalogolniuk

naponta. A régi és új tulajdonos kapcsolatában itt semmi zavar nem mutatkozott. Ez a szokatlan összhang javarészt az egyik szomszédos falubeli katolikus papnak köszönhető, aki az új iskola megáldásakor szabadtéri misét celebrált a parkban, melyen a környékbbeliek mind megjelentek. A gyermekek szellemi vezetését Szent Antal kegyébe ajánlva azért imádkozott, hogy segítségével a magyarországi szegénység ellen indított harc katonáivá váljanak. Az állami iskola megáldásával nyíltan szembeszállt Mindszenty bíboros utasításával. A katolikus Nyugaton bizonytalanságot kelt, hogy a hercegprímás már a kezdet kezdetén elítélte a földreformot, és hogy minden új birtokos közül legalább egy korábban egyházi tulajdont képező földön gazdálkodik. A bizonytalanságot növeli a kolhozoktól való félelem is, melyekről az a hír járja, hogy az ott „bebörtönzött” emberek állatok módjára közös vályúból esznek.

A birtokviszonyok azonban még Nyugat-Magyarországon sem mindenhol olyan kedvezőek, mint Taródházán. Az országos átlag öt és hat hold között van. A néhai cselédek és uradalmiak ennél többet kaptak egyrészt azért, mert ott voltak a helyszínen, másrészt azért, mert esetenként erőszakkal foglaltak maguknak földet, ámbar az is igaz, hogy a birtokok kényelmetlenül távol esnek a falvaktól. A legelnyomottabb társadalmi rétegek ösztönzése politikai szempontból is kívánatos volt.

A Dunántúlon — így nevezik Magyarország Dunától nyugatra eső részét — mindenesetre kedvezőbb a helyzet, mint a Duna–Tisza közén és a Tiszától keletre elterülő Alföldön. Ez utóbbi terület a magyarországi kálvinizmus fellegvára. A Dunántúl éghajlatánál fogva gazdagabb, és itt az élelmiszertartalékok sem merültek ki a háború alatt olyan mértékben, mint az Alföldön. Így az új tulajdonosok viszonylag jó körülmények között láthattak munkához. A maguk 8–10 holdjával, az egy pár újonnan beszerzett igavonóval — rendszerint egy más célra is alkalmas tehén és egy ló — az itteni parasztok már-már túlságosan is magabiztosak. Meglepő az a beszélgetések során megnyilvánuló, gyakran gyermeki optimizmus, amivel a termelőszövetkezetek létrehozását, egy esetleges háború vagy ellenforradalom lehetőségét fontolgató szóbeszédeket fogadják, vagy éppen elfelejtkeznek arról, hogy a háborút követő, s minden élelmiszertermelő számára előnyös inséges időszaknak vége van. A jámbor és babonás balsejtelem és korai derülátás ily kaotikus és ellentmondásos keveredése talán a már régóta esedékes társadalmi forradalmat elkerülhetetlenül követő bizonytalan helyzettel magyarázható.

Az új gazda teljesítményének netovábbja a jórészt maga építette új ház és gazdasági udvar. Minthogy a dunántúli házak többsége kőből és téglából épül, nem pedig vályogból, mint Közép- és Kelet-Magyarországon, az építkezés itt lassabban halad. Így a nagybirtokok nyomasztó, túlszűfolt

szobáit és közös konyháit még nem sikerült mindenhol fölszámolni, mint ahogy azt Taródháza esetében is láthattuk. Az uradalmi istállók és gazdasági épületek lebontása folyamatosan halad és a fölszabaduló téglából új parasztházak épülnek. A Dunától keletre a bontásból származó téglá egy egész sor új ház alapozásához elegendő. (Ezen a vidéken változatlanul a tanyarendszerű gazdálkodást folytatják, az egyedül álló gazdaságok tulajdonosainak a legközelebbi nagy — tulajdonképpen vidéki város számba menő — faluban is van házuk.) A téglalalpra vályogfalakat húznak, az épületeket ezen a vidéken — jobbára új — cserép fedi. Jóval népesebb az a csoport, amelyik a korábban mezőgazdasági munkát vállaló és törpebirtokos parasztságot foglalja magába. Az ő számukra a földreform nem jelentett olyan óriási változást, de a saját földön emelt saját ház ennél a rétegnél is központi jelentőséggel bír. Az újonnan épült házak külső megjelenése igen változatos. Az Alföldön, Cegléd térségében a házak stílusa a tulajdonos pártállását tükrözi. A Kisgazdapárt támogatói kis épületeket emelnek, háttal az utcának és olyan távol tőle, amennyire csak lehet. A kommunista parasztnak házai közel állnak az úthoz, nagyok, s különös módon egyáltalán nem sematikusak, sőt inkább ezek kínálják a legtöbb változatosságot. A Nemzeti Parasztpárt tagjai, folklór misztikájukhoz hűen hagyományörzően építkeznek. Az agrárreform során 300 000 föld nélküli család kapott a művelésre szánt területen fölül házhelyet. Az ilyen jogcímen kiosztott föld összesen 120 000 holdat tesz ki.

A reform során földhözjuttatott parasztnak egy része igavonó és számszám híján vagy önállótlanul folytán nem tudott termelni. Ezek közül egyesek bérbeadták földjüket tehető társaiknak, ezáltal növelve a földosztáson kívülredek számát. Utóbbiak egyébként a parasztság legtájékozatlanabb, s gyámoltalanabb rétegéből kerültek ki: rendszerint elmulasztották igényüket bejelenteni. A nagybirtokok fölöstásával az alkalmi és idénymunkásoknak be kellett émiük azzal a munkával, ami a tehetősebb parasztnak gazdaságaiban adódott, akik aztán nem is késlekedtek kihasználni a kínálkozó lehetőséget. A cukorrépa fölszedése igen fáradtságos munka; ezért a répaföldeket pl. vetés után kiadták. A termés egyharmada fejében a bérlő művelte a földet, betakarította a termést és ezen kívül aratás idején heti egy nap ingyenmunkát is vállalnia kellett. Ez a fajta egyezség éles ellentétben állt a mezőgazdasági munkások új szakszervezete, a FÉKOSZ által garantált szabályokkal és a munkások bérét és munkakörülményeit szabályozó, múlt tavasszal hozott rendelettel is. A FÉKOSZ-nak mintegy 194 000 tagja van. Ez esetben megint szembetaláljuk magunkat a mai Magyarország instabilitására jellemző ellentmondással. Múlt ősszel az egyik közép-magyarországi állami gazdaság kommunista vezetője arról panaszkodott egyik barátjának, hogy sok baja van a nyakas FÉKOSZ tagokkal.

Ugyanakkor sok, parasztnál dolgozó bér munkás azt sem igen tudja, hogy létezik egy FÉKOSZ, illetőleg a múltban gyökerező félelménél fogva nem akar tudomást venni róla.

Az 1945-ös földtörvény realizálása 1947 végére dicséretesen csökkentette a szó szoros értelmében vett földnélküliek számát, mely 1945 előtt a nemzet egyharmadát tette ki; a régi gondokat viszonylag szűk korlátok közé szorították. Végleges megoldás ugyan még nem született, de az agrár túlnépesedést sikerült jelentősen csökkenteni.

Ebben a stádiumban jelent meg *A paraszti jövő* címmel Veres könyve. A szerző a Nemzeti Parasztpárt vezére, az ország felszabadítása óta folyamatosan tagja volt a kormánynak és ez idő tájt a hadügyminiszeri tárcát töltötte be. A könyv 1948 első három havában íródott, és májusban már kapható is volt. Szenzációt keltett, és a magyarországi közvélemény figyelmét a parasztságra irányította. Mindez kb. egy hónappal azelőtt történt, hogy a Moszkva és Belgrád között — látszólag legalábbis — ugyan e körül a kérdés körül támaut szakadás egész Európa érdeklődését fölkellette.

Veres azzal magyarázta az agrár túlnépesedésből adódó rossz munkaerő-kihasználtságot, hogy a parasztság egész évi foglalkoztatása az 1945-ös agrártörvénnyel nem oldódott meg. Hiszen az öt holdnál kisebb törpebirtokok 100–150, az öt és tíz hold közötti kisbirtokok 150–200 napi munkát adnak évente, és csak a 15 holdnál többel rendelkező parasztnak dolgoznak jó 300 napot. Milyen orvosságot kínál e bajra Veres? Ő is misztifikálja a parasztságot, mely szemében erkölcsi jelentőséggel bíró, örökérvényű jelenség. Nem szabad megengedni, hogy ezt az egységet az iparosítás vagy az állami támogatás megvonhassa. A parasztság szabadsága az elsődleges szempont, nem életszínvonala. Majd csak megtermeli valami módon az árut. Veres tudja, hogy a reform sokak számára megteremtette ugyan az olyannyira áhitott függetlenséget, ennek azonban ára volt: az elaprózott földterületen nem lehet hatásosan gazdálkodni. Javaslat helyett kénytelen egy egészen bizonytalan eshetőség fontolgatásával beérni: meggyőződéssel állítja, hogy a mohamedánok disznóhús fogyasztással kapcsolatos „előítélete” már nem lesz hosszú életű. Akkor aztán, okoskodik Veres, a zsírszalonnának hizlalt sertéssel Magyarország fogja uralni a közel-keleti piacot.

Azzal mindig is tisztában voltak, hogy a kisbirtokok a nagy uradalmaknál kevésbé gazdaságos egységek. Az csak később derült ki, hogy a nadrágszif gazdálkodás nemcsak hogy nem kifizetődő, hanem a gazdaságban is bizonytalanságot teremtett. Az új gazdák kevésbé igazodnak el a piacon, mint egykor az uradalmi intézők, vagy a középbirtokos parasztnak. Ha egy termék az egyik évben jól eladható, biztos, hogy a rákövetkező évben túl sokat termelnek belőle és így nem ritka, hogy például paradicsomból vagy káposz-

tábol helyenként túltermelés tapasztalható. Bár Veres ezzel egyszerűen nem számol, más politikai vezetők, így például a Veressel együtt a Nemzeti Parasztpárt megalapítójaként ismert Erdei a kisgazdaságok e gyengéire keresik a választ, s kezdettől fogva a mezőgazdasági együttműködés fejlesztésében látják a megoldást. Már 1945-ben elrendelték, hogy minden olyan helyen, ahol 300 holdnál több földet osztanak ki, mezőgazdasági szervezeteket kell létrehozni. 1947-re 800 ilyen szervezet alakult gépek és kísérleti magvak kölcsönzésére, illetve borászattal és cukorgyártással foglalkozó mezőgazdasági üzemek irányítására; alapvetően viszont-eladással foglalkoztak. Helyenként, más-más formában termelő szervezetek is létrejöttek, és működtek változó sikerrel. A legismertebb ilyen termelőszervezet az ország délkeleti részén, a román határ közelében fekvő Sarkadon alakult. A 83 családot egyesítő szervezet azzal büszkélkedik, hogy földjeinek búzáhozama 1947-ben és 1948-ban is kétszerese volt a helybeli egyedül gazdálkodó parasztok terméshozamának, s ugyanez szinte minden más terményről is elmondható. Ez az eredmény a nagytáblás mélyszántásnak és a tudományos alapú trágyázásnak köszönhető. A termény elosztásakor az egyes birtokrészek nagyságát és az egyéni teljesítményt veszik alapul.

Az Erdei által támogatott kommunista vezetők és a legtekintélyesebb közigazdászok programjának csak egy részét képezték a mezőgazdasági együttműködés fejlesztésére vonatkozó elképzelések. 1947. augusztus 1-én indult Magyarországon – ennek a programnak előkészítéseként – a hároméves terv, melyet 1950-ben követ majd az ötéves terv. Ezek értelmében az ország iparosítása során a mezőgazdaságban fölöslegessé vált munkaerőt az iparba kell irányítani. Tervbe veszik a mezőgazdasági profil átalakítását is, oly módon, hogy jobban igazodjék a kisbirtokok adta lehetőségekhez. A búza exportja már a háború előtt is sok nehézséggel járt és állami támogatást igényelt. Ezért a jövőben csak a hazai piac szükségleteit kívánják kielégíteni, ezzel szemben a terv szorgalmazza a zöldség, gyümölcs, cukorrépa és napraforgó termesztését, valamint a disznó- és szárnyastartást. A gépesítést lassította az egyéb iparágakban jelentkező fejlesztési igény; ennek köszönhető ugyanakkor, hogy a mezőgazdasági munkások számát nem kellett hirtelen csökkenteni. Az 1947-es aszály fájdalmas tapasztalata következtében fokozott figyelmet fordítottak az öntözésre: a hároméves terv eredetileg összesen 28 millió forintot irányzott elő ilyen jellegű beruházásokra – ezzel szemben már az első évben 65 millió forintos költséggel 13 000 holddal növelték az öntözött terület nagyságát. A rizstermelés ennek arányában nőtt.

Ezen intézkedések ellenére Magyarország mezőgazdasági termelése 1948-ban sem gazdaságos. Bár az idei rekordtermés pillanatnyilag javított

az általános helyzeten, az állami dotációt ki kellett terjeszteni néhány módosított exporttermékre is. Ma a törpebirtokosok ugyan sokkal jobban élnek, mint a reform előtt, ha azonban életmódjukat összehasonlítjuk a gazdag parasztokéval, a különbség még mindig szembeötlő. Ezek az okok vezettek oda, hogy Erdei – Veres kihívását megelőzően – már áprilisban kijelentette: a mezőgazdasági termelés növelése érdekében előbbre kell vinni a mezőgazdasági szövetkezetek ügyét. Erdei ily módon elindított egy kampányt, s elkerülhetetlen módon egy háborút is: a gazdagabb parasztok, akik – mint láttuk – a kisebb földeket fölvásárolták vagy kibérelték, nem szívesen álltak át új terményekre s egyéb vonatkozásban sem mutattak sok hajlandóságot az együttműködésre. A tehetősebb paraszti réteg individualista törekvéseit a Mezőgazdasági Minisztérium tisztviselőinek simpatíája kísérte, s az 1945 utáni földvásárlásokról és bérbeadásokról nem vezettek nyilvántartást. Ez volt az egyik oka a minisztériumban elrendelt tisztogatásnak. A vizsgálat során kiderült, hogy voltak olyan gazdák, akik bérlőként akár 600 holdra rúgó, különböző megyékben elszórtan fekvő földet bírtak. Augusztusban elhatározták, hogy nyilvántartásba veszik a bérleményeket, a földvásárlást pedig a szegényparasztnak érdekeit figyelembe véve erősen korlátozzák.

A magyar kommunisták legkiemelkedőbb alakja, Rákosi, aki a legtöbb hatalommal bír az országban, júliusban oly értelmű nyilatkozatot tett, hogy az életszínvonal emelésének érdekében egy-két éven belül át kell szervezni a mezőgazdaságot. Szeptemberre – a Titóval lezajlott vitát követően – ez az irányvonal megerősödött, és Veres lemondott. Ellenfelei – elsősorban Erdei, akivel korábban is gyakran összekülönbözött – azért vetették el elméletét, mert az nézetük szerint a parasztság és a munkásosztály érdekeit eltávolította egymástól. Erdeit bízták meg azzal, hogy az új minisztérium szervezetét kidolgozza. Ez felügyeli majd a szövetkezetek működését és fejlesztését. Ellenséges hangok terjeszteni kezdték, hogy mindez nem más, mint a rettegett oroszországi kolhozrendszer magyarországi bevezetésére irányuló első lépés. A parasztnak zömét, különösen a dunántúliakat, rettegés töltötte el függetlenül attól, hogy a szegényebb vagy gazdagabb réteghez tartoztak-e. Elterjedt az a hír is, hogy az állami gazdaságok számát fogják jelentősen megnövelni. Erdei maga nem szépítette a dolgot. Nyíltan ki- mondta, hogy a magyarországi mezőgazdaságot kollektivizálni kell. A Nemzeti Pártlapja, a *Szabad Szó*, melynek vezetője most Erdei volt, sajnálattal beszélt a szegényebb parasztság váltig élő büntudatáról, de ki- tartott amellett, hogy a falusi lakosság tönkre fog menni, ha nem tanul meg lépést tartani a fejlődéssel. De összesen ha száz állami gazdaság működött, együttevén 71 000 holdnyi területen. Legtöbbjük évek óta működő állattenyésztet. A hároméves terv bevezetését követően ezeket a

gazdaságokat fejlesztették, különös tekintettel a baromfitenyészetekre: ezek beruházása a tervidőszak első évében 9 millió Ft volt.

Rákosi november 27-i beszédéből, melyet a Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottságához intézett, úgy tűnik, hogy – gyakorlati, vagy politikai megfontolásoknál fogva – a kormány agrárpolitikája óvatos. A kommunista vezető szerint a már megalakult szövetkezetek fokozott támogatásban fognak részesülni, de mint hangsúlyozta, ezt a formát változtatlanul önkéntes társulásnak kell tekinteni; eszerint csak közvetett kényszerítő eszközök bevezetésére kell számítani. A Mezőgazdasági Minisztérium feladata eldönteni, hogy a fennálló szövetkezeti formák közül melyik a legkedvezőbb. Többen úgy vélik, hogy a választás a sarkadi modellre esik majd, mely határozottan szövetkezet jellegű szervezet, nem pedig kollektív gazdaság. A legutóbbi agrárpolitikai döntéseknél nem mutatható ki orosz befolyás Magyarországon.

(Angolból fordította Somorjai Selysette)

(The World Today, 1949. január)

SZABÓ PÁL, A PARASZTHUMANISTA

Paraszti mivoltában gyökerező mély, tiszta embersége miatt illetik meg Szabó Pált az otthoni irodalomkritikusok mind sűrűbben ezzel a szép elnevezéssel, különösen amióta megjelent a *Nyugtalan élet*, amiben Szabó Pál megírta gyermekkorának és ifjúságának a történetét.

Az olvasó úgy nézi Szabó Pál faluját, a bihari Ugrát, mintha újra látna valamit, amit pedig jól ismer, csak elfelejtett. A Berettyó, a tógazdaság, az orvhalászok, akárcsak a saját emlékeink volnának. És azok is, útonmódon, hiszen Biharugra az a falu, aminek a történelmét megírta Szabó Pál, felejtethetetlenül, az *Isten malmaiban* és a későbbi fejlődését az *Új földben*.

Talán akkor állt varázslatos írói képességeinek a tetőfokán, amikor megírta a főlzabadulás előtti, alatti és utáni falut, határtalan hűséggel és szókimondással: ami emberekben nagy és ami emberekben silány,

ami helyzetekben váratlan, amiből a humor sohasem fogy ki, ami rossz is, jó is, de mindig emberi – ez teszi ki az *Isten malmainak* a szépségét, a valóságot izzó frissességét.

A fordulat éve után Szabó Pál komoly, nagy hittel állt a szolgálatába a szocializmus építésének és egy új, termelőszövetkezeti paraszti életforma kialakulásának. Ennek tanúja az *Új föld*. De tagadhatatlan, hogy itt már elveszett a varázs, érzik a szándékoltság. Az író válságba jutott, végső fokon talán azért, ahogy Varga Domokos írta egy őszinte megbeszélésben, mert – a parasztpolitika esztendőkön át halmozódó hibái miatt – megingott a lába alatt a saját faluja, Biharugra, minden írásának központja és művészi talaja.

Mint aki félretolja azt, amit egyéni erőfeszítéssel megoldani nem lehet, úgy fordult Szabó Pál 1953-ban önéletrajzának a megírásához.

Ebben a könyvben újra találta meg a valóság gazdag, teljes sokrétűségét. Ami a szépnagyszülőkről, nagyszülők életéről szól, ami legenda, és ami a csöpp gyerek első emlékezése, ugyanolyan álomjáró biztonsággal szólal meg.

A sárréti nép kegyetlenül erős, kegyetlen is, Kinizsi Pál ott született. A nagyanya „nagyon tudott mesélni”. Amik Szabó János nagyapával történtek meg, ahhoz képest „Toldi Miklós farkaskalandja csak szelíd krónikamondás. Nagyapám egyszer hóna alá fogta a vasvillát, kiment a rétre tél elején, hogy megnézzé, megszáradt-e eléggé a téli tüzelő? Három farkas támadta meg. Két farkasbőrt hozott haza, ott a tetthelyen megnyúzta, semmi különösebbet nem mondott, csak kiteregette a bőrt a ház előtt, rágyújtott, s leült a padkára, szíttá a pipát, szíttá.” De ez még semmi a fehér lóhoz képest. „Jöttek a farkasok, éppen akkor, mikor kifogták. Elszakította a kötőféket, s szerte-széjjel verte aló a farkát egymaga.”

Szinte szerelmes szemmel nézi az író: „Micsoda történetek, micsoda kemény emberek, lovak, farkasok, micsoda rétek, micsoda világ!”

Talán legszebb a könyvben az igen piciny gyerek eszmélődése, a komor édesapa, és az első és teljesen végleges szerencsétlenség, mikor felbukik a két ló közül az egyik. „Tőlünk ennek a lónak a felbukásával kezdett az öröm más portákra átkászálódni.”

A család nagy csendessége, szótlansága fáj a kis gyerekeknek. „Így magam beszélgetek hát, persze csak gondolatban, és sorba látogatok édesanyám testéhez simuló rövid lékrijének gombján. Megkezdem a látogatást az alsó gombon, ennek is elmondom mostani valómat, s míg el nem mondtam, el nem eresztém, aztán a másíknak, harmadíknak, negyedíknak, mindnek.”

Az első felnőtt emberi beszélgetésre való emlékezésben odaadó nagy gonddal írja le Szabó Pál, hogy a két férfi hogyan ült és hogy hogyan köptek, ez volt az első bevezetés a történelembe, mert Kinizsiről szóltak.

Gorkij óta nem írtak ilyen könyvet a szegénység végtelen sokrétűségéről, ami „az egyiket heverteti, a másikat dolgoztatja”, se arról, hogy „milyen gyötrelmes dolog gyermeknek lenni”.

És Gorkij elfelejthetetlen regélős nagyanyja mellé vonulnak majd be az irodalomtörténetbe a biharugrai emberek.

(Kanadai Magyar Munkás, 1956. szept. 27.)

EMILIANO ZAPATA, MEXIKÓI AGRÁRFORRADALMÁR 1879–1919

FELEDÉSBE MENT ÚTTÖRŐJE A GYARMATI NÉPEK VILÁGHARCÁNAK

Mikor a jövő történészei mérlegre teszik a mi korunkat és nevet keresnek neki, ami megmondaná, hogy mi volt ennek a kornak a legnagyobb eseménye, talán ilyenképpen hangzik majd a lecke: ez volt a gyarmati népek felszabadító harcainak a kora. Legnagyobb eseménye, hogy benne nemzetté váltak az idáig gyarmati vagy gyarmatis hódoltságban élő délkelet-ázsiai, afrikai, latin-amerikai népek százmilliói.

Szinte pusztá kézzel indultak és indulnak harcba a brit, francia, holland, spanyol és amerikai gyarmatosítók katonai és gazdasági túlereje ellen. Partizán-seregeik harcoltak és harcolnak rizsföldek között, őserdőben, mocsárban, sivatagban. Malájföldön, Vietnámban, Burmában, a Fülöpszigeteken, Kenyában, Észak-Afrikában. . . . Új nemzetek népi erői állnak itt harcban egy új társadalmi rendért. Nemcsak a tőkés gyarmatosítók ellen, hanem az ezekkel mindenben összejátszó saját földesúri elnyomóik rothadt politikai uralma ellen is.

A gyarmati népek partizán seregei mögött ma világszerte az orosz és kínai forradalom nagy történelmi és politikai tradíciói és tanulságai állanak. Annál megragadóbb az előfutár-mozgalmak története, amik megelőzve az Októberi Forradalmat, úttalan utakon jártak, és magányos harcaikban teremtették meg, ahogy tudták, az agrárforradalom, a felfegyverzett agrárproletáriátus, a harcoló és egyidejűleg földet művelő paraszthadsereg és államszervezet gyakorlatát és elméletét.

Itt, az amerikai kontinens kellős közepén, a termékeny mexikói fennsíkon létezett 1911-től 1919-ig egy ilyen agrárforradalmi katonai és államszervezet. Időnként a mexikói köztársaság területének egy-egyedrészt foglalta magába. A haditörténete sokban emlékeztet a kínai forradalom

Nyolcadik Hadseregének legendás Hosszú Menetére, az állami léte pedig Mao Ce-tung északkeleti szovjet területére, ami a harmincas évek vége felé szigetként állt fenn a japán invázió tengerében.

Mexikó *Morelos* nevű államában és a környező államokban nyolc évig állt fegyverben, legyőzhetetlenül, ez a csodálatos agrárszocialista világ, aminek az emléke *Emiliano Zapata* nevével forrott össze. 1919-ben az ellenforradalom megdöntötte. Nem egyenes harcban – ez lehetetlennek bizonyult –, hanem ármány, hitszegés és éhségblokádnak révén. De fennállása alatt Zapata agrárforradalma programot adott és tényeket teremtett, amiket nem lehetett többé Mexikó történelméből kitörölni. A polgári kormányzatok sora kénytelen volt beiktatni Mexikó törvényhozásába Zapataék agrárprogramját, legalábbis írott malasztoknak. Több, mint tizenöt évvel Zapata vértanúhalála után valósult meg ez az agrárprogram *Lázaro Cárdenas* elnök keze alatt. Mexikó mindennek dacára szegény ország maradt, még nincsen szocialista gazdasága, ipari bázisa. De nem maradt szolgaország – már szabad az útja.

A szűkebb hazájában Zapata emlékét mint drágakincset őrzik munkások és parasztok. A nagyvilágban azonban árva maradt az emléke. Csak a távoli Leningrádban áll, hír szerint, a neve kőbe vésvé egy róla elnevezett nyilvános könyvtár homlokzatán. Illő dolog, hogy itt az amerikai kontinensen is méltassuk Latin-Amerikának ezt a nagy fiát.

INDIÁN SZABADSÁG – GYARMATI SZOLGASÁG

A tizenhatodik században spanyol kalandor hódítók vérbefojtották Mexikó ősrégi *azték* civilizációját. Az óriási mexikói területet bekebelezték a spanyol világbirodalomba. Az indián lakosság falvait, városait a lakosaikkal egyetemben szétszórták maguk között, mint megannyi kiskirály. Az indiánokat törzsi földjeikből, ősi hitükből, társadalmi szervezetükből csellemel és hitszegéssel, tűzzel, vassal és keresztvízzel kiforgatták.

De a háromszázéves véres spanyol hódoltság nem tudott annyi kárt tenni Mexikó népében, mint amennyit azután rövid harmincöt év alatt elszenvedett a múlt század vége felé és századunk elején az idegen tőkés gyarmatosítók kezétől. Ezt a korszakot, 1875-től 1910-ig, úgy ismerik Mexikóban, mint a „második hódoltság” idejét, *Porfirio Díaz* generális diktatúráját, a földesurak, az egyház és a külföldi tőke korlátlan uralmát.

Mexikó sokrétű és viharos történetében a Díaz-diktatúra nyomán következett az önálló Mexikót megteremtő szabadságharcos és polgárháborús évtizedek hosszú sorát. Két népi pap, *Hidalgo* atya – Mexikó Rielje – és a méti *Morelos* atya, öszvérhajcsárból lett pap, és papból forradalmi hadvezér

– Mexikó Gabriel Dumontja (az ő emlékére nevezték el Morelos államot, ahol Zapata született) –, 1810-ben toprongyos indián felkelő hadakat vezetett a hatalmat bitorló spanyol uralom ellen. Később, a század derekán, a szintiszta indián államférfiú, a nagy *Benito Juarez*, népének apja, a polgári reformok megvalósításáért élet-halál harcot vívott az egyház és az új gyarmatosító tőkés hatalmak ellen.

Az ellenforradalmi Diaz-időkben az egyház újra visszanyeri világi hatalmát, visszanyeri nagy részben óriás birtokait és uradalmait, amik a spanyol hódoltság idején Mexikó termőföldjének több, mint felét tették ki. A spanyol kézen levő nagyúri birtok pedig nőttön nő, irgalom nélkül szívja magába az önálló parasztbirtokot – hiszen az ő cselédségük földhözkötvé, ingyért dolgozik, a földadót pedig úgy szabják meg a „törvényhozó” földesurak, hogy önmagukat mentesítik, a szabad parasztokat azonban gazdaságilag letörik. Az ősi indián faluközösségeket pedig „törvényileg” forgatják ki a földjeik közös birtoklásából, vagyis megfosztják földjeiktől. Az uradalmak határaiban elmerülő falvak lakói azután az éhenhalás elől cselédsorba kényszerülnek, amiből kiút, menekvés nincsen. Akár az úri Magyarország keserű képét néznénk.

Csakhogya a mexikói kép még jóval sötétebb volt. Az óriásbirtok sokkal nagyobb volt, mint Magyarországon. Nem 60–70 ezer holdra rúgott, mint a kalocsai érseké vagy az egri káptalané, sőt még a „herceg”-én is túltett: voltak itt több millió hektárra terjedő birtokok. Az uradalmak – *haciendáknak* hívták őket Mexikóban – valóságos kiskirályságok voltak. Az uradalmi kastélyt, parkot, majorságot lőréses kőfalak övezték, a haciendának karhatalma volt, „igazságszolgáltatása” és börtöne. Ha valamelyik közbeékelte falu szántóját a földesúr önkényesen a magáévá tette, falat vagy drótsövényt emeltetett a falu köré, úgyhogy a szerencsétlen falubeliek nem tudták kihajtani a távolabbeső legelőikre a kecskét, szamarat – egyéb állatjuk nemigen volt. Akiket ilyen módon cselédsorba nyomtak, azok az uradalmi boltban voltak kénytelenek vásárolni. Sokhelyütt olyan „pénz”-ben fizették őket, amit csak az uradalom boltja váltott be, természetesen önkényesen drága árakat számolva fel minden használati cikkért. Ha nem futotta – és véletlenül sem futhatta – még a legszükségesebb megélhetésre sem, fölírták a cselédnek „adósság”-ban. Ahogy múlt az élet, úgy nőtt az „adósság”, és szállt apáról fiúra. Hogy pontosabban mit írtak fel adósságszámba, ki tudná megmondani. Az indiánok írni-olvasni nem tudtak. Későbbi gazdaságtörténészek találtak olyan elszámolásokat, amikben az átvitelhez minden új lapon mindjárt a keletkezés napjának, hónapjának a számát is hozzácsapták a „tartozás” összegéhez. Az „adós” cseléd pedig nem távozhatott el a haciendáról, hacsak nem betyárnak

ment. Ez mind sűrűbben vált az egyéni menekülés egyedüli útjává. Különösen az ország északi, kopár részén, ahol a töviskaktusszal benőtt pusztaságok között terültek el a millióholdas, egészében állattenyésztést, rideg marhatartást űző hacienda-fejedelemségek. A tövisesben bújdosó szökött cselédek az évek során kiismerték a táj minden zugát, minden ösvényét. Kószáló uradalmi marhákat elhajtottak, a húsukat beszóva-bepácolva számár hátán hordták távoli piacokra eladni. . .

A FEUDÁLKAPITALIZMUS URALMA

Mire 1910-et írtak, Mexikó termőföldjének a legtöbbje és a legjava 8000 nagybirtokos kezén volt – több föld kevesebb ember kezén, mint hosszú, keserű történelmüknek bármely szakaszában. Nincs róla följegyzés, statisztika, kikutatni sohasem sikerült, hogy pontosan mennyi. Csak azt tudni, hogy a 15 milliós mexikói lakosságnak négyötöde, közel 12 millió lélek volt vidéken élő – falusi és pusztási – földművelő, túlnyomó részükben indián és méti, és hogy vidékenként váltakozva ezeknek 92 százaléka, vagy 95, sőt az északi részeken 97 és 98 százaléka volt teljesen föld nélküli, nyomorult elesett szegény ember.

Véreskező katonai diktatúra egy feudális, úri társadalomban, és az idegen tőke beözönlésébe vetett vakhit, ez volt a Diaz-idők társadalmi képlete. Két kézzel, nyaklő nélkül dobták oda az amerikai és brit tőkének Mexikó természeti kincseit erceit, olaját, területét egy út, vasút vagy telefonvonal kiépítéséért. Behívták az idegen földmérő társulatokat, hogy kutassák ki és mérjék fel a „gazdátlan” területeket. A felmért földeknek azután egy teljes harmada ezekre szállt. Az idegen rablótársulatoknak az önkényére volt bízva, hogy melyik falunak, melyik apró ráncs gazdájának a földjére mondják ki, hogy a tulajdonjoga „kétes eredetű”, hogy ki váljon hát földönfutóvá. Néhány rövid esztendő alatt így jutott idegen tőkések kezére a mexikói köztársaság területének egy teljes negyedrésze. Huszonkét idegen tőkések társulatnak adományoztak 36 millió hektárt. Ebből 21 millió olajkoncesszió volt, 5 millió hektárral pedig a spanyol és más idegen nagybirtokosok uradalmait szaporították. A talajukat vesztett indián és méti földművelők nagy részére éhhalál várt. Ez volt a gyarmatosító idegen uralom gazdasági és politikai alapja.

Tudatosan tervezték ki e tömegpusztulást a polgári „szabad” gazdálkodás szakértői és prófétái, Diaz „tudományos tanácsadói”. Az Egyesült Államok mintájára letörni az indián nép faluközösségeit, társadalmi alapjait, fizikai pusztulást hozni rá, Indián-Mexikóból fehérek Mexikóját csinálni, ezt tengerentúlról benépesíteni a régi világ földnélküli agrárproletáriátusá-

val — pontról pontra úgy, mint Amerikában. Ez volt a „tudományos” elgondolás eleje és vége. Csak egy maradt ki a számításból — a mexikói és méti nemzet számbeli ereje, haláltmegvető bátorsága és közeledő, fürgeteges agrárforradalma.

DE MEGINDUL A FÖLD

Mikor ez a forradalom elejét vette, 1910-ben, a társadalomtudósok és gazdaságpolitikusok nem fogták fel ésszel, hogy megindult a föld. Az ellenzéki, polgári elnökjelölt, *Madero* is értetlenül nézte, aki pedig, tudtán és akaratán kívül önmaga váltotta ki a földindulást — azzal, hogy valami halavány reményt gerjesztett, hogy elrabolt indián földek visszaszolgáltatását követelte egyik-másik legsúlyosabb jogtörés esetében.

Egy szikrányi reménynél nem kellett több: *Madero*, a cvikkeres civil emberke, a pedáns polgári jogász, egyébként maga is dúsgazdag földbirtokos, aki álmában sem gondolt komoly földreformra, egy csapással szinte apostoli ragyogásban tűnt föl a földéhes indián milliók szemében. Szentnek nézték, apjuknak, generálisnak. Hadserege nem volt ugyan, és anélkül Mexikóban nem győzhetett *Diaz* ellen mint elnökjelölt. Sebj, ha nincs hadserege, majd lesz: ők lesznek a hadserege.

És kezdték szervezni az északi részekben a gerilla haderőt, kéréstlenül és föltartóztatlanul. Nem a legelesebbek, nem az uradalmi cselédek, hanem a kis, búvó udvarok és ráncok gazdái, a népükkel, öszvéreikkel, lóval, szekérrel. Kecsepásztorok, marhahajcsárok jöttek az állatjaikkal. Szegénylegények pedig az elkötött uradalmi jó lovaikkal, csalhatatlan terepismeretükkel, megbízható támpontjaikkal, pusztai, tanyási rokonságukkal és komaságukkal. — Faluközösségek, ősi települések ezen a vidéken alig voltak — ahogy az uradalmak nőttek a spanyol hódoltság alatt, úgy kényszerítették uradalmi falvakba, pusztai majorokba való településre a fél-nomád indiánokat. Ennél az észak-mexikói hacienda-cselédségnél nem volt elesettebb réteg az egész köztársaságban, emberségük nem volt, amióta csak települve éltek. A felkelők apró lovascsapataihoz tömegesen csatlakoztak. Akik pedig a majorokban maradtak, megannyi őrszeme, titkos segítője, élelmezője volt a felkelőknek.

A földet inkább álmodták, mintsem követelték, évszázados elesettségükben csak ábrándnak látszott, hogy valóságosan földhöz jussanak. De harcolni harcoltak páratlan hősiességgel. Támadásról támadásra mentek, a megtorpanó diktatúra federális hadseregét visszaszorították, szétkergették.

PANCSO VILLA, A BETYÁRVEZÉR

A lagymatag polgári ellenzék rémülködve nézte a kéretlen segítséget. Nem volt hatalom a földön, ami most már megállítsa a bújosó betyárok vezette népi hadseregeket. A mexikói Rózsa Sándorok és Savanyú Jóskák eddig is eszménykép voltak az uradalmi szegénység szemében. *Pancso Villa*, aki huszonkét esztendeig élt szegénylegényként az észak-mexikói vadonságokban, mert tizenhat éves korában leütött egy földbirtokost, hogy megbosszulja rajta a húga becsületét, valóságos megváltónak tűnt fel előttük.

John Reed, aki később 1917-ben, az Októberi Forradalom halhatatlan krónikása lett, a mexikói felkelők között tanulta ki a mesterségét – részt venni a forradalmi harcok minden szenvedésében és megpróbáltatásában, és megrajzolni híven minden mozzanatukat az utókor számára. „Szinte lehetetlen pontosan tájékozódni zsiványkorabeli működéséről”, írja *Reed* *Pancso Villáról*. „Olyan hírnévre tett szert mint haramia, hogy valahány vonatot támadtak meg, valahány rablás történt Észak-Mexikóban, az ő nevét illették vele... Népi mondák tömkelege szállt szájról szájra a haciendák cselédsége között. Hogy Villa hogyan toborzott kisebbfajta hadsereget és támadta meg a los alamos-i hacienda kastélyát, mikor meghallotta, hogy ott hogyan sanyargatják a cselédséget, hogyan fosztotta ki a kastélyt és osztotta szét a zsákmányt a szegények között. Hogy hogyan hajtott át ezer marhát a Terrazza-birtokokról az Egyesült Államokba eladni. Hogy hogyan csapott le egy-egy gazdag bányára és foglalta le az aranyat. Vagy ha búza kellett, hogyan foglalt el egy uradalmi granáriumot... Villa szinte nyíltan verbuvált az országúttól, vonattól távolabb eső majorokban és megszervezte a vadonságban bújosó szegénylegényeket, szökött cselédek.”

Mikor azután az apró portyázó lovascapatok helyébe megduzzadt, erős lovasság lépett, a régi betyártaktikából született meg a gerillaharcok új, győzelmes módszere. *Pancso Villából* lovassági hadvezér lett, a villámgyors, váratlan mozzanatok mestere, a vasútvonalak mentén folytatott csaták legendás hőse.

De földhöz mégsem jutott a szegény ember, mint ahogy nem is tudta elképzelni, hogy juthatna. Papíron, igaz, Villa felosztatta az uradalmakat a földművelő nép között. De minden tudatos politikai vezetés, minden forradalmi érettség hiányában ennek semmi, de semmi jelentősége nem volt. A szökött uraság helyébe lassankint beültek a kastélyokba új uraságnak a felkelő hadsereg meggazdagodott alvezérei. A tíz évig tartó polgárháborús csatákban, amik keresztül-kasul húzódtak Mexikó egész területén és egész társadalmán, elhullott egy millió élet.

Hogy mégsem haltak hiába, hogy ez a nagy forradalmi vajúdás nem vetélt el egészen, hogy a nagybirtokot mégis felszámolták, hogy a föld egy emberöltő után mégis nagyjából az indiánoké lett, hogy Mexikóból mégis Indián-Mexikó lett, azon múltott, hogy ennek a nagy történelmi színtérnek egyetlen egy pontján tudatos és következetes agrárforradalom játszódott le. Ennek az agrárforradalomnak a lelke, a politikai és katonai szervezője volt *Emiliano Zapata*.

ZAPATA, A FORRADALMÁR

Apró, ősrégi indián faluban született a dél-mexikói havasok alján. Ez a falu, és ennek a falunak a sorsa a valódi kulcsa és magyarázója az életének. Négy évszázadon át harcoltak, küzdöttek, pereskedtek és könyörögtek a falubeliek a földjeikért. Mert mikor bejöttek a spanyolok 1520 körül, Anenecuilco falva már emberemlékezet óta állt, és a lakói közösen uralták a völgybeli televényföldet és a hegységeket, ahol legeltettek. A falu neve annyit tesz, hogy „völgy, amiben kígyózik a patak vize”. És a kígyózó patak mentén csoda termékeny lapályos terület el, gyümölcsfákkal beültetve.

Elsőnek barátok jöttek, irtásokat végeztek, csak egy kis kukoricásnak, cukornádtermelésnek. Az irtás nőtt, már nem az erdőt irtották, hanem a falu legelőjét, termőföldjét. Ők lettek az *El Hospital* nevű hírhedt hacienda urai. Még két hacienda alakult a környéken. Vasgyűrűként fogták körül az elkeseredetten védekező falut, aminek mégis sikerült fennmaradnia évszázados ellenállásában. Persze, amit a hacendádók meghagytak, azt elvitte a peres ügy, mert perben igyekeztek bizonyítani az ősi jogait, és ezekben a végnélküli perekben úszott el mindenük. Fennmaradt egy irat a tizenkilencedik század elejéről, ami elszámolja az ügyvédi költséget. Adót vetettek ki önmagukra, 5 pézót minden marhatartóra. Egy uzsorástól vettek fel 100 pézót kamatra, és az istenfia perselyéből 6 pézót „adósság nemben”.

De a végveszély itt is csak a Diaz-időkbén jött el. A földesurak hatalma olyan lett, hogy bíróság, katonaság egyformán állt a rendelkezésükre. A nyakas falunak most már gyökeresen és végérvényesen vetnek véget. . . Kezdték a gyümölcsösön. A fákat kivágatták, a sárfalas házakat szétverették, a lakóikat lázadónak mondták ki. A volt ősi gyümölcsöst felszántatták cukornádtermelésre. Azután jöttek a falubeliek kukoricaföldjei, és végül a szabad paraszt utolsó mentsége, a sziklás kopár hegyoldal, ahol legeltethetett. Ha ez is elvész, akkor menthetetlenül napszámra szorul, napi 37 centért, vagy elmehet bennlakó cselédnek. A hacendádók poli-

tikája teljesen következetes volt, sőt, tudományos: a milliókat jövedelmező morelosi cukornádföldekre nem volt elég a munkaerő.

Zapatáék udvara, házatája a sziklás hegyoldalba húzódott meg. Ennek köszönték, hogy úgy-ahogy megmaradtak gazdasorban, ha termőföldjük nem is volt már. Marhát tartottak, piacra terelték és feles-földön termeltek kukoricát, dinnyét. Tíz gyermekük volt, a legkisebbik fiúk Emiliano. Gabriel Zapata, az apa, méti volt, az anya is.

Egy vén tehenésznek az ajkáról írták le késői történeszek az egyetlen emlékezést, ami Emiliano gyermekkoráról fennmaradt. Nyolc éves volt, amikor a gyümölcsösöket levágták a földesurak. Gabriel Zapata könnyes szemmel nyitott be az udvarára.

- Édesapám mér' sír? — kérdezte a kisfiú.
- Mert elveszik a földjeinket.
- Kik veszik el?
- A földesurak.
- Miért hagyjuk, hogy elvegyék?
- Mert hatalmasak.
- Édesapám, ha ember lesz belőlem, visszaadatom velük a földeket!

AMIKOR EMBERRÉ LETT. . .

Mire a hegyoldal elrablására került a sor, a század elején, Emilianóból „ember lett”, szép, komoly legény, a vidék legjobb lovasa. A hatóságok rossz szemmel nézték öntudatos, erőteljes fellépése miatt, és beiktatták a hadseregbe. Onnan baráti segítséggel kiváltották, egy időre elvonult a hegyekbe, azután „külföldre” ment, a szomszédos Puebla államba. A haciendákon nagy volt a becsülete, mert kiválóan értett a lovakhoz. De az örületes honvágy a faluja után nemsokára hazavitte, Anenecuilco-ba. Feles-földet bérelt ki dinnyét termelni, talán egy kicsit nyugodni is.

De ekkor történt, hogy a falu önkormányzata, az évszázados indián hagyományon alapuló Vének Tanácsa nem tudott már megbirkózni az ellenséges külvilággal. A Vének nem tudtak olvasni, írni, sem petíciókat benyújtani, sem az ügyvédi hiénákkal kellően elbánni. A falut pedig végveszély fenyegette — fiatal, erős vezetés kellett.

Összehívták hát a népet gyűlésre. Nem a hagyományos kisharanggal, hanem szájról-szájra. A templom pitvarában gyülekeztek és választottak maguk közül új, fiatal vezetőket. Harminc szavazattöbbséggel lett Emiliano Zapata falujának a vezetője, bírása.

Helyben nekilát a harci alap gyűjtéséhez. Kivetik a sarcot önmagukra: 5 pézót adjon, aki marhát tart; 1 pézót, aki felesgazda; 50 centet, aki nap-

számos. Most és minden héten — „nincs kifogás”. Az összeget mindjárt átadják a sekrestyésnek, őrizze a perselyben, ott biztonságban van.

Azután a falutanács titkárával együtt Zapata bevette magát a sekrestyébe, és áttanulmányozta a vénektől kapott okiratokat. Ezekben volt lefektetve falujának az évszázados harca a földjeiért — Mexikó falvainak a harca a földjeikért.

Zapata azután átvette a tárgyalást, petíciózást, kérelmezést, az ügyvédek megbízatását, sőt a helytartói választásokban a szabadelvű polgári jelölt mellett korteskedett. De a tárgyalásoknak nem lett eredménye, a petíciók süket fülekre találtak, az ügyvédek megelégedtek azzal, hogy elvegyék a parasztok pénzét, a választásokon pedig katonai segítséggel minden további szavazás nélkül beültették Diaz jelöltjét, egy dúsgazdag földbirtokost. A legális ellenállás minden eszköze megmérgetett. Megmérgetett és könnyűnek találtatott. . .

Alig foglalta el Diaz embere a helytartói széket, amikor El Hospital földesura elkerítette a falu egyetlen és utolsó szántóját, amiben a parasztok már elvégezték az esős idő előtti szántást. Ha nem vethetnek, elpusztulnak.

1910 végefelé volt. Az északi részekről már szállingóztak a hírek. A gerillák szervezkedtek, támadtak.

A FORRADALOM ÚTJÁN

Zapata átértette, hogy itt új utakra kell lépni. A parasztság csak akkor tudja megszerezni a maga igazát, ha a parasztság fegyverben áll. Zapata szövetségbe lépett két szomszéd falu embereivel, megnyerte a részvételüket a harci alaphoz és a falu akciójához. Kivonultak, de most már fegyveresen, az elrabolt szántóra. Ott Zapata, mint előtte az ókor és középkor nagy agrárforradalmárai, ledöntötte a jogtalanul emelt határköveket, jogtalanul rakott kőfalakat, leszabta a drótsövényeket, és kiosztotta a földeket a falubeliek között. Elkezdtek vetni. Megérkezett egy csendőrőrs azzal, hogy „Halljuk, hogy kendtek fellázadtak.” „Oh, dehogy”, mondta Emiliano, „mi csak szétosztottuk a földeket és bevetettünk”. A fegyveres parasztok nagy túlerőben voltak. A hatóság szemet hunyt. Az agrárforradalom kezdetét vette, Anenecuilcoba — és Mexikóban.

De a sima kezdet nem téveszti meg Zapatát. Lázás szervezkedésbe kezd. Végigjárja a szomszédos haciendákat, cukorgyárakat. A mezőgazdasági ipar munkásainak, és az uradalmi napszámos és bennlakó cselédeknek a sorsát, körülményeit tanulmányozza, szervez is közöttük apró élcsapatokat, bátor, megbízható emberekből. Az ipari proletáriátus életével és gondolatvilágával

egyetlen kapocs köti össze, de ez a kapocs annál fontosabb: a mexikói Wobbly-k vezére, *Ricardo Flores Magón*, az első nagy bányászsztrájkok fáradhatatlan és hősie szervezője barátja és jogi tanácsadója lett Zapatának. A Wobbly-k *Felszabadulás* című illegális lapja is eljutott a faluba egy szomszéd városbeli iskolamester révén.

A tisztikart is kiválasztja, megszervezi előre, szemenszedett emberekből, magafajta jó lovasokból. Bízta Maderóban, és abban hogy fel fogja osztani a nagybirtokot, és ezért melléje álltak. De ez csak eggyel több ok volt arra, hogy felállítsák az agrárforradalom hadseregét a felfegyverzett agrárproletáriátusból.

Három hónapig folyt a gondos, előkészítő szervezkedés, 1910 decemberétől 1911 márciusáig. Március 10-én búcsú volt a szomszéd városban. A nagy ünnepi néptömegben gyülekezett össze a tisztikar, és onnan lovagolt ki késő éjjel, eltűnve a sok lovas búcsújáró nép között. Faluról falura haladtak, minden ponton csatlakoztak a hívek, fegyveresen, lóháton — egyik helyen 30, másik helyen 80. Hajnal felé egy szakadéknál felállították a hadsereg szervezetét.

Ahol csak átvonultak, csatlakoztak hozzájuk az indián napszámosok, cselédek. Kevés holmijukkal, öszvéreikkel, munkaszerszámaikkal úgy mentek a forradalmi hadseregbe, mintha a szabadság ünnepére mennének. Április 4-én ütközik meg először 800 zapatista egy federális csapattal és szétkergeti. Ugyanaz a 800 ember megütközik még kétszer három napon belül, mindig győztesen. A Diaz-csapatok békés parasztokon elkövetett kegyetlenségei most már özönvízként hozzák a falusi szegénységet, a haciendák peonjait, Zapata soraiba.

Május elején már 5000 főből álló haderő veszi be, hét napi ostrom után, Morelos legfontosabb városát, Cuautlát. Fegyvereik egyetlen forrása a szétvert ellenség volt és maradt végig. Május közepén Zapataék partizánhada, a Délvidéki Felszabadító Hadsereg, már túl jár Moreloson, az agrárforradalom bölcsőjén, már a szomszéd államokban harcol, Pueblában, Guerreróban, és a fővárost környező területen.

Június 7-én felment Emiliano más győztes hadvezérekkel együtt Mexikó Városába, ahova Madero, az immár megválasztott elnök, soha még nem látott örömmámor közepette vonult be. Meztílbas, nincstelen indiánok tengernyi tömege várta, hogy láthassák, megérinthessék a ruháját, mintha csak a tetetöltött íge és ígélet lenne.

Zapata éles szeme meglátta Maderót annak, ami volt, lagymatag, félsínk reformernek, akit a legalitásba vetett vakhít vezet, aki képtelen a forradalom és ellenforradalom erőit felmérni. Madero főgondja az volt, hogy az agrárszocialista partizánok most már szereljenek le, hiszen, lám, elérték Diaz bukását. Zapata főgondja az volt, hogy fenntartsa a partizán erőket a föld-

reform biztosítékeként. Ebben végtére úgy-ahogy megegyeztek. De Emiliano bizalma megingott, és a Felszabadító Hadsereg valódi erejét bölcsen elhallgatta.

Maderót a Diaz diktatúra érintetlen-államszervezete, bizalmi emberei, katonatisztjei, fehér terroristái vették körül. Nem múlt el egy hónap, és két véreskezű militarista, Huerta és Blanquet, a kormány megbízásából Zapata partizánjai ellen vonult. (Ugyanez a két terrorista katonatiszt vezette másfél évvel később az ellenforradalmat és gyilkolta le irlalom nélkül magát a báránylelkű, fontolva haladó Maderót. . .)

Emiliano tudta, hogy hányat ütött. Nem föld, de fékezhetetlen fehér terror vár a parasztságra, ha megtorpan.

Zapata kimondta, hogy a föld azoké, akik azt két kezükkel megművelik. „Fegyverben maradunk addig, amíg vissza nem kaptuk az elrabolt földeket.”

Mint áprilisban a napsütés és a zápor, úgy jön a kormány részéről ígélet, hűség, katonai csélfogás. Pueblában békés parasztokat, asszonyokat halomra ölnek Huertáék. Madero leutazik Morelosba, megfogadja, hogy véget vet a terrornak, a nyílt piacon összeölelkezik Zapatával. „Jól van Madero úr”, mondja Emiliano. „De ha elárulják a földreformot — van itt a puskámban golyó — egy magának, a többi a másik hűségökné”. „Hát látott-e már a világ ilyen szemtelen indiánt”, panaszkodik Madero a környezetének. Katonái csapdát állítanak Zapatának és vezérkarának, akik szinte csodamódra menekülnek meg.

A katonai, politikai alapokat újra kell lerakni. Elsőnek a katonai alapokat. Zapata visszavonul csapataival a hazai szakadékokba, ahova idegen nem tudja követni. A kendericemadáról elnevezett rejtett barrancában szervezkednek az új feladatokra. Már nem a kormánytól várják a földosztást. „Amíg fegyverben áll egyetlen agrárproletár, nem tűrjük, hogy az urak üljék meg a földeket.”

Haciendáról haciendára járnak a Felszabadító Hadsereg osztagai. A földesurakat, ispánságot elzavarják, sok uradalomban csaták folynak, a kastélyt szétlövik vagy felgyújtják, a munkásnyúzó botosispánokat felkötik, a földeket pedig szétosztják azon melegében a bentlakó cselédek, falusi napszámosok között.

Most kellett lerakni a politikai fundámentumot: beigazolni önmaguk, az ország és a világ előtt, hogy nem romantikus banditák, hanem tudatos agrárforradalmárok. A hadműveletek mellett egy hónapon keresztül — 1911 novemberében — folytak Emiliano és a hívei között a gondos megfontolások, a tapasztalatok elemzése, megvitatása. Azután megírták a politikai hitvallásukat, az *Ayalai Tervet*. Emiliano szülőfaluja közelében, az ayalai határban, egy düledező viskóban november 28-án ünnepélyesen aláírták.

Tudták, hogy mit akarnak, ez volt az erejük titka és forrása. Nyolcesztendő polgárháborúban beiktatták az Ayalai Tervet Mexikó történelmébe.

A Terv kimondta minden elrabolt föld visszavételét forradalmi úton; minden nagybirtok egyharmadának a felosztását az agrárproletáriátus között; minden olyan nagybirtok teljes elkobzását, aminek a tulajdonosa a forradalom ellen harcolt; ha úgy hinné a hacendádó, hogy jogtalanul jártak el vele szemben, keressen orvoslást a forradalmi törvényszékek előtt, olyan körülmények között, ahol nincs módjában régi hatalmát érvényesíteni és maga felé hajlítani az igazságszolgáltatást. Az Ayalai Terv hatása olyan mélyremenő volt, hogy a Zapata ellen harcoló mindenkori kormányzatok kénytelenek voltak átvenni egy egész sor pontozatát és beírni őket törvénybe, alkotmányba.

A Felszabadító Hadsereg gyakorlatahoz tartozott, hogy ha bevonultak egy haciendára, mindenekelőtt az irodából, boltból kihordták a telekkönyvi okmányokat és a cselédség „adósságainak” az elszámolását, és az udvaron ünnepélyesen elégették. Azután egyenlő földparcellákat osztottak ki a helységbelieknek, hogy termeljenek, és a termést védjék meg fegyveresen. Az évszakokkal fel-fellángoltak a harcok minden hacienda környékén, különösen vetés, aratás idején. Maga a Felszabadító Hadsereg is úgy volt megszervezve, hogy a katonái váltakozva hazamentek a falujukba a mezői munkákat elvégezni. A harci módjukhoz hozzátartozott, hogy menekülő csapattestek varázsszerűen tűntek el, fegyvereiket a zsuppba vagy cserjésbe rejtve, és a földeken elszórt, csöndesen kapáló parasztok tűntek fel a helyükben. . .

A Délvidéki Felszabadító Hadsereg ereje olyan nagy volt, hogy a Huerta vezette veszedelmes ellenforradalom legyőzését 1913–14-ben neki tudja be a polgári történelemírás. Háromszor töltötték be bizalmi embereikkel Mexikó elnöki székét; háromszor vonultak be Mexikó Városába, minden más megszálló hadseregtől abban különbözve, hogy példás katonai fegyelmet gyakoroltak. Morelosban felszámolták a nagybirtokot és egész Mexikóban bennük látták és értették meg az elnyomottak az agrárforradalom való-ságra váltott gondolatát.

A közel egy évtizedig tartó harc, amiben semmi külső támaszuk nem volt, a polgári, ellenforradalmi kormány éhségblokádja és a területük szélein fekvő falvak elleni minden emberi képzeletet felülmúló terrorja, de minden-nél inkább az a tény, hogy az ipari munkássággal nem sikerült közös frontot kiépíteniük, emésztette fel a mozgalmuk életerejét. De harcban még mindig legyőzhetetlenek voltak.

1919 márciusában Emiliano Nyílt Levelet írt Carranza polgárhoz, akit nem ismert el elnökül. Ebben megírta, testámentumként, a mexikói nép követeléseit, és felszólította a kormányt, hogy a gyilkos testvérharcnak ves-

sen véget. Carranzánál korruptabb, kegyetlenebb és megvetendőbb uralkodója talán még sohasem volt Mexikónak. A Nyílt Levéllel Emiliano aláírta a saját halálos ítéletét. Carranza elhatározta, hogy csellel, ármánnyal, akárhogy, de Zapata életére töret. Egy bérence, 50 000 pezó jutalom fejében, eljátszotta az ocsmány komédiát, hogy csapatával együtt a Felszabadító Hadsereghez kíván csatlakozni. Hogy a forradalomhoz való „hűségét bebizonyítsa”, színlelt támadásban elfoglalt egy színleltén védett várost a kormánycsapatoktól, „foglyul ejtve” 58 kormányhű katonát. Ezeket azután nem színleltén, hanem teljes valóságban agyonlővette. Meghívta Zapatát és a hadnagyait, hogy saját magának és csapatának a csatlakozását ünnepélyes katonai formák közt vegyék kézhez... Egy megszállott hacienda udvarán várja őket a díszőrség.

Emiliano tele volt balsejtelemmel. Parasztőrszemek is jöttek éjjel a táborba, hogy óvják. De reggelre derűsen kérte a híres szép lovát, Villámot. „Ne több, mint tíz ember jöjjön velem”, mondta.

Belovagoltak nagy iramban a hacienda kapuján. A tér közepén áll a Júdás lóháton és „tisztelegj!”-et vezényelt. A csapat tisztelgett, és az emelt fegyverből sortüzet lőtt a közeledő lovasokra.

*

Zapata tisztaerkölcsű élete és embersége, az áldozatos halála útmutatója lett Mexikó népének. Névtelen hírköltők százai énekelték meg zsoltáros dalokban. Senkit sem akartam bántani a soraimmal, így szól egy a sok száz közül, csak fehér nárciszból és babérlevélből fonni koszorút a nagy Emiliano Zapata homlokára, akit szeretnek a szegények.

Diego Riviera, a mexikói forradalom és az indián megújulás nagy festője a hódító Cortez komor palotájának a falaira festette Mexikó történetét, szenvedéseit és reményét. A sor elején áll a hódolt indián, a kapzsi, sárga egyház. A sor végén Emilianónak, a paraszt-partizánnak hőskölménnyé nőtt alakja.

A morelosi mozgalom mint olyan nem élte túl Zapata halálát. De Zapata Mexikónak a sorsát még halálában is mélyen és tartósan fogta át.

Mint máma Délkelet-Ázsiában és Észak-Afrikában, Mexikóban is a falu lázadása a nagybirtok ellen egyben az idegen uralom erejét törte meg. A második világháború küszöbén Lázaro Cárdenas elnök, Mexikó nagy indián fia, keresztülvitte, sőt túlhaladta az ayalai agrárprogramot. Innét merítve Mexikó olajforrásainak a nacionalizálásával kisajátította az idegen gyarmatosítókat.

(Kanadai Magyar Naptár, 1957)

POLÁNYI KÁROLY. JEGYZETEK AZ ÉLETÚTRÓL

Ha egyetlen jelképben kellene felidézmem Polányi Károlyt, úgy ez az általa is sokszor említett *szkandalon* volna — a botránykő. Mert megütközést keltő, fölrázó, megbotránykóztató és ébresztő volt élete minden szakaszában — mint lángoló szónok galileista korában, mint látszólag magába vonuló fiatal férfi, mint társadalomtudományi újtó élete késői évtizedeiben. „... Szocialista volt”, ír róla leánya egy megemlékezésben, „de politikai párthoz nem kapcsolódott; sőt politikai mozgalomban sem vett részt. Soha doktrínér nem lévén, sok alkalommal haránt tört Európa szocialista mozgalmainak adott vitavonalain. Bár marxista nem volt, még kevésbé volt szociáldemokrata. Bár humanista volt, mégis mindenekelőtt realista. Bár a társadalom realitásának tudatában és mindazoknak a kötöttségeknek a tudatában élt, melyeknek e realitás aláveti valamennyiünk cselekedeteit, érték- és gondolatvilágát, valamennyiünknek, akik kikerülhetetlenül részei vagyunk a társadalomnak — élete vezérfonala, belső törvénye a cselekvés és gondolkodás szabadságának gyakorlása volt, s ebből a fatalizmus vagy a determinizmus gondolatának soha nem engedett.”

*

Polányi Károllyal 1920 novemberében ismerkedtem meg az ausztriai emigrációban. Amit családi krónikájából, gyermekkori élményeiből, szülei személyiségéről, a század eleji orosz forradalmi emigrációnak az ifjúra való erkölcsi hatásáról (atyai barátja, Samuel Klatschko révén) másutt megírtam, az Polányi ifjúkori visszaemlékezéseit idézi, ahogy több, mint negyvenéves házasságunk alatt újra meg újra felmerültek.

A galileista Polányi Károlyt nem ismertem. Nem csupán tízévi különbség volt közöttünk — korszakkülönbség is. Egy korábbi és egy újabb korszaké, amely mást, mint forradalmi cselekvést érvenek nem használt és el nem ismert. A kisszámú akciócsoportnak, amelyhez 1917–18-ban tartoztam és a régi galileisták csoportjának alapjában nem volt közös talaja.

Valójában csak életünk alkonyán, 1963-ban, Budapesten, Polányi Károly kortársai körében jutott el énhozzám is — visszfényképpen, félszázados íveléssel — a korai Galilei-kör ragyogása.

Mélyrehatóbban ennél is, mert artikuláltnan őrzik meg számomra Polányi ifjúkori szellemi arculatát, két közeli barátjának és galileista társának, Kende Zsigmondnak és Korach Mórnak halála után írt szavai.

„Lelki alkata a prófétái volt, anakronisztikus jelenségnek érezte magát. Az is volt 1911-ben. De nem az eljövendő években.” Így látta Kende.

„Rapszodikus szellemiségű zseni volt, messze a jövőbe látott. Késői problémákat látott meg előre szociológiai, ismeretelméleti síkon. Nem folyamatos, politikai vezetésre termett. Az etikai hatás, amit az ifjúságra gyakorolt, volt a lényeges – a morális becsület, tisztaság, őszinteség. A fiatalok érezték. Belőle áradt a Galilei-kör morális klímája. Nem volt sohasem hideg, de élesen argumentált. Szívünk szerint való ember volt...” Így mondta Korach.

Elöttem fekszik néhány prladó papírlap, Polányi erős keze írásával, amit a véletlen szeszélye őrzött meg, ha nem is az írás elejét, se nem a végét. Amolyan botránykő-törmelék: „Valamikor az istentagadókat, az ateistákat nevezték szabadgondolkodóknak. Ezen rég túl vagyunk már. Az ateisták között is számtalan előítéletes, kispolgári gondolkodású, gyámtalan lélek akad, aki mindennek inkább nevezhető, mint szabadgondolkodónak. A vallásos lelkület pedig a szellem legmerészebb lázadására is képesíthet és a szabadgondolat vértanúi között örökre legelső a názáreti Jézus marad.”

„A szellem szabadságán nem azt értjük, hogy az nem ismer el se igazságot, se erkölcsöt, se jogot, se tekintélyt.”

„Ellenkezőleg, azt, hogy kérlelhetetlenül keresi az igazságot, követi az erkölcs parancsát, gyakorolja a jogot és elismeri a tekintélyt. Kérlelhetetlenül és következetesen. Semmiféle tekintet elől nem hátrálva, és az emberi kedély aluszékonyságát örök éberségre váltva. Keresi és kutatja az igazságot mindenféle osztály- és faji igazságok ellenére és mögött, követi a tiszta erkölcsöt a moralisták kiskatéi dacára és túl azokon, reá áll a jog alapjára a törvény ellenére is, és csak a jó és az igaz tekintélye előtt hajol meg, elfordulva minden elvtelen siker és hatalmi hivatkozás áltekinthetőségétől.”

„Keresni az igazságot és ahol a hagyomány tilalomfája állja el az utat, az erkölcsi követelések útján menni előre, akkor is, amikor azt, túlzott idealizmus'-nak, fiataloskodás'-nak, donkihótéskodás'-nak vagy egyszerűen zöltség'-nek nevezi el a megalkuvás; akarni a jogot a paragrafusok ellenére is, és oltárt állítani a jóság és az igazság hősei tekintélyének a konvenció, a cinizmus, a tudatlanság és a lelki renyheség tekintélyeinek a romjain.”

Folyamatos politikai vezetés nem jött és valóban nem is jöhetett létre. Négy évtizeddel később Jászi Oszkárnak, a meghitt jóbarátnak írja Polányi egy levélben, amely életvonalának legnyíltabb és leghitelesebb dokumentuma: „Erkölcsi téren a Galilei-kör teremtmő siker volt: – először talán 1848 óta a diákság tömegei az erkölcsi elkötelezettség élményével ismerkedtek meg és átültették személyi életükbe. De politikailag a mulasztásom helyrehozhatatlan volt... A Gailei-kör mulasztása volt, hogy 1918-ban sem a

parasztsággal, sem a nemzetiségekkel komoly, hosszú harcban egybeforrt nemzedék rendelkezésre nem állt... Kié a felelősség ezért? Az enyém. Én anti-politikai irányban vezettem a kört. Sem a munkássággal, sem a parasztsággal egységet nem kíséreltem meg, nem is kerestem... Soha politikus nem voltam, ahhoz tehetségem nem volt, még érdeklődésem sem."

*

A levél 1950-ben kelt, Polányi társadalomtudományi, gazdaságtörténeti kutató és tanító munkájának csúcspontján. Visszatekintésben keserű ítéletet mond élete derekán tanúsított irrealizmusáról, „amely teoretikusan és praktikusán egyaránt meddőségre kárhoztatott. 1909-től 1935-ig semmit sem végeztem. Meddő irányokban feszítettem meg erőmet: egy egyoldalú idealizmus szárnyalásaiban, amelyek légüres térbe veszték."

Az ilyen nagy ívelésű önelmarasztalásban nem látszhatnak meg a késői életmű elszórtan jelentkező, de mégis eleven csírai.

Ilyen volt a szocializmushoz való elméleti visszakanyarodása, amely a *Sozialistische Rechnungslegung*-ban talált kifejezést. Ez a tanulmány 1922-ben keletkezett, amikor a szocialista gazdálkodás és számvetés lehetetlenségét bizonygatta a polgári közgazdaságtan és az ellenérvek csupán a hadikommunizmus gyakorlatára támaszkodhattak. Mondani sem kell, hogy mind a két oldalról heves vitát keltett, elgondolásai talán ma sem, sőt talán éppen ma nem volnának érdektelenek.

Ilyen eleven csíra volt a húszas években rokonszenvező érzelmi beállítottsága a szocializmus – a Szovjetunió gazdasági és szellemi útkeresésében megnyilvánuló – gyakorlatához; a bécsi proletariátussal érzett mély szolidaritása.

A politikai realizmus is jelentkezik: „Igazatok van”, írja 1927-ben a budapesti *Láthatár* szerkesztőségének, „a demokráciában hinni mindenkifölött és mindenekelőtt: erre szükség van. De ma ez nem elégséges. Tanuljatok a reakciótól, amely mindig halad a korrallal. Ha a demokrácia igaz – és igaz –, ne féljetelek a kritikától. A múlt hibáit kíméletlenül fel kell támi. És ha a fő hibája a valóságtól eltávolodó felhőkben-járás volt – neki a valóságnak... A demokrácia olyan elvont eszméje, amely az osztálytagozódás, a vallás, a háború, az erőszak valóságai mellett fölényesen elment, megérdemelte, hogy a valóságok napirendre térjenek fölötte”. –

Ugyanerre az időszakra, a húszas évek közepére esik az első filozófiai kritikája mind a kor vallásai, mind a kor szocializmusa felett, egy feledésbe ment, *Ueber die Freiheit* c. kéziratában. Ekkortól válik az egyéni keresztény etika túlhaladása, a társadalom realitása, annak végleges és elháríthatatlan volta (*die Unaufhebbarkeit der Gesellschaft*) és ennek az el-

háríthatatlanságnak a tudata Polányi minden későbbi munkásságának élet-filozófiai sarkkövévé.

*

Az angliai emigráció a harmincas évek derekán valóban fordulót jelent Polányi életútján. Rokongondolkodású, kiváló szellemiségű baráti körre akad, akik kereszténységüket a Szovjetunióval szembeni lelkes szimpátiával párosítják. Közös munkáik eredménye a *Christianity and the Social Revolution* c. szümpozion volt.

De minden szellemi befolyásnál nagyobb formáló erő volt a trauma – Anglia maga. Találkozás a tömény kapitalizmussal, amelyről azt hittük, hogy úgyis tudjuk róla a tudnivalókat. De álltak még a házsorok, amikről Engels írt; emberek laktak bennük. Álltak Walesben a zöld tájban a fekete salakdombok és a munkanélküliség sújtotta körzetekből olyan fiatalok kerültek Londonba, akik még soha nem látták munkában szüleiket.

Polányit a munkásoktatás – a Workers' Educational Associationnak az oxfordi és a londoni egyetemmel közösen szervezett tanfolyamaiban – összehozta az angol munkásság minden rétegével, élet- és élményszerűen. Tanított – és tanult. A tanfolyamokat – mindegyiket egyszer hetenként – Kent és Sussex kisvárosaiban vagy falvaiban tartotta. Egy évre, néha három évre szervezett kurzusokból álltak. Volt hát alkalom összeismerkedni, különösen mert este már késő lett volna visszautazni, s így rótában töltötte az előadó a tanítványok szállásán az éjjelt.

Polányi, ahogyan megszerette a tanítványait, úgy tanulta meg gyűlölni az osztálytársadalom klasszikus válfaját, annak klasszikus hazájában. Gazdaságtörténelmet tanított, Anglia történetét a korai kapitalizmus alatt – és gyűjtötte az élményeket, melyekben a tanítványok a családi szájhagyomány útján bővelkedtek. Blake „sötét, sátáni gyárjai” éltek még a generációk emlékezetében és a megnyomorítottság bélyegét – minden gazdasági emelkedés után és annak ellenére – az angol munkásság magán viselte.

A legjobbaknak megadatik, hogy életük folyamán valahol talajba ereszkék egy szent gyűlöletnek a gyökereit. Ez Angliában történt meg Polányival – a későbbi korszakban, az Egyesült Államokban már csak fokozódott. Gyűlölete a piaci társadalomnak szólt és e társadalom embert emberi mivoltából kivetkőztető hatásainak.

„Ötvenéves voltam”, írja Jászai, „amikor Angliában a körülmények gazdaságtörténelmi tanulmányok felé vezettek. Kenyeremet kerestem meg vele mint tanító. Mert erre a hivatásra születtem. Nem is sejtettem akkor még, hogy egy másik hivatásom is lehetne és hogy arra készülök elő. Vagy

három esztendővel később, látszólag ismét a körülmények kényszere alatt egy könyvet írtam, ismét kortörténelmi értelmezést kísérelve meg ... de ezúttal gazdaságtörténelmi perspektívát is adtam eszmefuttatásomnak.”

A *Great Transformation* perspektívája, vázlata és mindenekelőtt az élményanyag, amelyből fakadt, 1940-ben már megvolt. A könyv 1944-ben jelent meg New Yorkban, 1945-ben Londonban.

Polányi így összegezte elgondolásait 1946-ban, egy angliai szociológus-kongresszuson:

„1. A gazdasági determinizmus mindenekelőtt tizenkilencedik századi jelenség volt, hatása a világ nagyobbik részében ma már megszűnt; csak a piac-rendszeren belül volt érvényes, s ez múltófélben van Európában.

2. A piac-rendszer súlyosan eltorzította nézeteinket az emberről és a társadalomról.

3. Ezek az eltorzult nézetek jelentik egyik legfőbb akadályát annak, hogy megoldjuk civilizációnk problémáit.”

1946 végén Polányit a New York-i Columbia Egyetem vendégprofesszornak hívta meg az egyetemes gazdaságtörténelmi tanszékre.

„A meglepetés a legutóbbi négy esztendőben ért”, folytatja Polányi Jászihoz szóló levelét. „Ez a négy év egyetlen megszakítás nélküli munkanap lázában telt el. Az eredménye, akár befejezem új könyvem, akár nem, a korai gazdaságok társadalmának, különösen a kereskedelem, a pénz és piac jelenségeinek olyan értelmezése, amely egy összehasonlító gazdaságtörténelem alapjait fekteti le.”

Miután 1953-ban – 66 éves korában – Polányi visszalépett tanszékéről, a kutatómunka, volt diákjai és kollégái bevonásával, még sok évig folyt szervezett keretek között egy tudományos munkacsoportban. Kutatásaik eredménye 1957-ben jelent meg.

A XVIII. századbeli Dahomey kimerítő tanulmányozása már nagyon korán, kb. 1949-ben kezdődött és sok éven át folyt. Polányi 1962 telén öntötte végleges formába a *Dahomey and the Slave Trade* c. könyvét, amely halála után jelent meg.

*

Életének későbbi éveiben mind erősebben fonódik össze tudományos erőfeszítése az emberiség helyzetének elevenbe vágó átértékelésével. Egy *Széljegyzetek a szocialista világfordulóhoz* c. rövid cikkében, amely – megütkezés okából – leközöletlenül maradt, írja 1960-ban: „Nyugat-Európában az értelmiség valahogyan zavarosan azt képzei, hogy a munkáspártok érzelmi hőfokának lanyhulása a szocializmus aktualitásának a gyengülését jelzi, és nem érti, hogy az atommérgektől való irtózat, a színes népek lázadása és

a világgazdasági anarchia a valódi fokmérője az új szocialista világfordulásnak, amely nem a bel-, hanem a külpolitikában játszódik le. A szocializmus hatalma napjainkban a lét olyan tájai felől vonul fel, amelyek idegenek a hagyományos politikától: a fizikai földrajz, a demográfia, az élettan, a csillagászat körzeteiből lépnek be azok a helyzeti kényszerek, amelyekre csak a tervgazdaságtól, a munkásdemokráciának a termelésbe való behatolásától és az emberiség célkitűzéseit öntudatosan támogató népi léttől várhatunk és várunk válaszokat.”

Polányi gazdaságtörténeti kutatásaira és gazdaságszociológiai elméletére még utalni sem tartoznak ezek a laza jegyzetek, de Polányi „útjait” lehetetlen volna másképpen jellemezni, mint azzal, hogy élete késő tudományos kutatása és az emberi sorsért érzett elemi erejű aggodalom egy és ugyanazon töről fakadt. Támadta az olyan gazdaságszociológiát, amely a piacrendszeren belül – és csak ott – érvényes gazdaságelméleti fogalmakat kényszeríti rá a primitív, az archaikus elemeket fölmutató társadalmak gazdaságára, amivel gáncsot vet az új népek önívású fejlődésének a neokolonializmus eszközeként és annak az érdekében.

Tanszékén Polányi *a gazdaság változó helyét a társadalomban* tette az „egyetemes gazdaságtörténet” tárgyává, s ezzel eleve azt jelezte, hogy „az ősi egyetemes gazdaságtörténet kronológikus mondanivalója helyett” ezt a tárgyat „a gazdaságszociológia irányába” kívánja fejleszteni.

„Ha a gazdaság a társadalom egészében helyét változtat a történelem folyamán, akkor elkerülhetetlen a kérdés, hogy honnét hova változtatja a helyét”, mondja Polányi 1963-ban, budapesti előadásában. Az olyan gazdaságtörténelem, amely valóban univerzálisan kutatja a gazdaság változó helyét a társadalomban, nem használhatja azt a korlátolt gazdaságszociológiát, amely a „kölcsonös csere” képzetére épül, „mivel a csere jelensége csak a piaci társadalomban univerzális. . . A szocializmus például ma éppen az ismeretek és perspektívák olyanforma tágitását kívánja meg, amelyben a piaci és a piac-nélküli gazdaság határai érintkeznek. Hol a kapitalizmus kényszerül tervgazdasági elemeket bevezetni túlságosan elpiacosodott világába, hol a szocializmus szándékozik tervgazdasági diadalát piacelemek bevonásával tökéletesíteni. Az elmaradott államokban éppúgy, mint az új nemzeteknél is a piaci és nem-piaci elemek versengenek egymással. A szocializmusnak mindenütt a legnagyobb elfogulatlansággal kell számbavennie a gazdaságtörténelemnek szociológiailag modernizált tanulságát.”

Az 1963. októberi budapesti hazalátogatás volt Polányi életének befejezése, már betegsége halálos fordulatának tudatában „. . . az emberiséget mind jobban fenyegető válság éveiben tértem vissza újra a szocializmushoz, amely most már nemcsak a munkásosztálynak, hanem az egész

emberiségnek ügye, létkérdése. Nem kis része volt ebben a magyar hazának. A szemszög ma már véglegesen hazámé, amelynek mindent köszönhet az, akinek ifjúságát a magyar sors formálta”, – írja üzenetében a fiatal írók, költők és tudósok Magyarországnak.

*

Az utolsó évtizedet, a kanadai erdőszéli kis házban folyó lázas kutatómunkát és a világ felé kitáruló életérzést legmélyebben talán egy hátra és előre tekintő levél töredéke fejezi ki, amelyet 1958-ban írt Polányi a nálánál néhány évvel idősebb Bé de Waard-nak, ifjúsága barátnőjének. „... Az életem világ’-élet volt – éltem az embervilág életét. De a világ mintha évtizedeken át megszűnt volna élni, hogy azután éveken belül pótoljon egy századot. Így történt, hogy csak most jutok a magam igazához. Valahol útközben elhagytam vagy harminc évet – Godot-ra várva –, míg azután újra parin álltunk: a világ folyása utolért. Visszanézve furcsa az egész – hiszen az elszigeteltség mártírúma látszólagos volt csak, valójában csak önmagamra vártam. Most ellenünk áll a játszma (te ellened, én ellenem). Még egy évtized – és életemben látnám magamat igazolva. Az életművem Ázsiának szól, Afrikának, az új népeknek. . . Jó jel az ellenkezés, amit végre kiváltott a gondolatvilágom. Szerettem volna megérni a harcot, de hát az ember véges lény. . .”

Polányi Károly 1964. április 23-án halt meg. Élete utolsó estéjéig dolgozott. Koporsója fölött elhangzottak József Attila sorai:

Dolgaim elől rejtegetlek,
Istenem, én nagyon szeretlek,
Ha rikkancs volna mesterséged,
segítnék kiabálni néked.

Pickering, Ontario, 1970.

(Magyar Filozófiai Szemle, 1971/5–6.)

EVA ZEISEL FORMATERVEZŐNEK LENNI

KÉZMŰVESSÉG ÉS IPARI TERMELES

Amikor az Amerikai Egyesült Államokba érkeztem, a vita arról, hogy vajon az ipari termelésben vagy a kézművességben keletkezik nagyobb művészi érték, még mindig folyt. Nemigen tudtam megérteni ezeket a kérdéseket, mivel Magyarországon és Németországban virágzott az úgynevezett „Kunstgewerbe” kézműipari tevékenység, és ez látta el áruval a kifinomultabb piacot. Mindemellett Magyarországon még létezett egy egészséges paraszti művészet is. Abban az időben még nem ismertem a XIX. századi Arts and Crafts (Művészet és kézművesség) mozgalmat, amely elválasztotta a kézművességet a piacra történő árutermeléstől, és amely *John Ruskin* és *William Morris* elgondolásain nyugodott, különösképpen Ruskinnak ezen a megállapításán: „A művészet az ember munkában lelt örömének kifejeződése.” Ennek értelmében azonban a munkában lelt öröm lett a művészetek céljává, és maga a termék másodlagossá vált.

Ezek a tanok váltották ki a vitát arról, hogy vajon az emberi kéz által meg sem érintett, tömeges termelésben létrejött kerámiának lehet-e egyáltalán művészi értéke. „Csak a kézművesség a megfelelő terep a művészek számára. A tömegtermelésnek semmi köze a művészethez. Az agyagot smirglipapírral megérinteni bűn” – mondták az Arts and Crafts mozgalom követői. „A kézművesség reakciós és divatjamúlt, a mi gazdasági rendszerünkben nincs racionalitása” – mondták az ipar számára dolgozó tervezők. Még egy olyan embernek is, amilyen *Herbert Read*, egy egész évtizeden keresztül kellett küzdenie ezekkel a kérdésekkel. „Azok a formák, amelyek egy eredeti modell alapján, minden változtatás nélkül megsokszorozhatók, kevésbé érdekesek, mint azok az egyedi alkotások, amelyek közvetlenül fejezik ki a kerámia készítőjének ösztöneit.” Tíz évvel később azonban már így írt: „Ahogyan ma látom a problémát... amit az öntött kerámia elveszít egyediségéből, azt megnyeri a precizításban. A precizitás pedig a minta (eredeti) érdekeit szolgálja, a minta emberi alkotás, és mint ilyen, létrehozása a művészi tevékenység hatáskörébe tartozik.”

A kerámia közel kilencezer éves kézművesség, és fő eszköze, a korong mintegy háromezer-ötszáz éves találmány. Tárgyak megsokszorozására szolgáló üreges öntőformákat használtak már sok-sok ezer évvel ezelőtt. Vagyis, nem igazán könnyű éles határvonalat vonni a kerámiában a kéz-

művesség és az egyedi tárgyformálás között. Az ókorban terakottából készítettek sorozatban gyártott tálakat, és pecsétnyomót használtak díszítésükre. Más tárgyakat esztergálással készítettek. *Atheneus*, az ókori krónikás többek között megörökítette a különféle kerámiatermékek árait és a velük kapcsolatos piaci megfontolásokat, és azt is, ahogyan a formaterveket másolták vagy egy korábbi terv alapján fejlesztették ki újakat. Mindebből úgy tűnhet, hogy a kerámiakészítés történetében a tömeges termelés és a kézműves eljárások kéz a kézben fejlődtek.

Európában a kerámia tömegtermelésének gyökerei nem a paraszti kézművességhez nyúlnak vissza. Modelljéül a hercegek kedvtelését is szolgáló, magasan fejlett keleti, kínai porcelánipar szolgált. A kerámia gyári előállítása az ipari forradalom korában kezdődött meg. Ugyanakkor, a kézműves kerámia és az ipari tömegtermelés változatlanul egymás mellett létezett. Néhány kis üzlet elégítette ki a helyi piacok igényeit hagyományos, kézműves módszerekkel előállított tárgyakkal, míg a kifinomult porcelángyártás elsősorban a királyi családok, a nemesség, az arisztokrácia igényeire koncentrált, és csak később fordult a szélesebb piaci szegmensek felé. Ahogyan visszatekintünk az időben, azt látjuk, hogy a tömegtermelés mindig része volt a kerámiakészítésnek.

Nekem mindig az volt az érzésem, hogy az ipar számára tervezni legalább akkora öröm, mint az edényeket kézzel megformálni. Amikor a formaterv, egy hosszú fejlődési folyamat eredményeként először bújik ki az öntőformából, még nedves, sérülékeny és törékeny agyagként, vagy ha később az ember látja, hogy a tárgyai tömegesen valósulnak meg, ugyanolyan beteljesülést érezhet. Akár egy kis nyugat-indiai falu piacán találkoztam formaterveimmel, akár a zürichi repülőtér éttermében, egyaránt úgy éreztem magam, mintha egy egész sereg kitűnően nevelt gyermek édesanyja lennék.

Amikor az ipar számára dolgozik, a formatervező nem a korongból meríti a formát. Ebben az esetben sokszor maga a megbízó adja meg a kreatív motivációt. Például egyik megbízóm azért keresett fel, hogy kiderítse, vajon mit kezdhet most, amikor még a villanykapcsolók is az űrkorszak anyagaiból készülnek, azokkal az alacsony belmagasságú étetőkemencékkel, amelyekben korábban porcelánból készült elektromos szerelvények részeit gyártotta. Azt javasoltam neki gyártson picike, különleges kozmetikai tégléket. A Red Wing Pottery kerámiaüzem azért keresett föl, hogy a Greenwich Village-i ízlésnek megfelelő, föltűnő dolgokat találják ki számukra, olyasmit, amire az emberek odafigyelnek. Castleton nagyon hagyományos, elegáns étkészletet rendelt meg, amely illik a legelegánsabb amerikai ebédlők légköréhez. Pályafutásom során gyakran arra is megkértek, hogy tárgyaim ne csak használati szempontból legyenek megfelelőek, hanem olcsón értékesíthetők is legyenek. Már

1931-ben ezt írtam a *Die Schaulade* című német kerámia folyóirat hasábjain: „Ez olyan megkötöttség, amellyel a formatervezőnek gyakran számolnia kell, s ami miatt nem tervezhet olyan tárgyat, amelynek sorozatgyártása felesleges nehézségeket támaszt, és különleges hozzáértést, speciális technológiát igényel. S mint ahogy nem teheti állandóan próbára a munkások szakmai fölkészültségét, úgy arra is ügyelnie kell, hogy az anyagban rejlő formaképzési lehetőségeket se zsákmányolja ki teljesen, ellenkező esetben terveit csak igen körülményesen lehet sorozatban előállítani.

A formatervnek figyelembe kell vennie az égetőkemence belső terének optimális kihasználását – hengeres formákkal például jobban kitölthető az égetőtér, mint a szögletesekkel.”

A formatervezőnek azt is meg kell tanulnia, hogyan mozoghat legszabadabban a gyártás és az értékesítés rendszerében, valamint a funkcionális követelményekben rejlő korlátok között. Ha tömeges ipari sorozatgyártásra tervezünk, mindig találkozunk korlátokkal, egymásnak ellentmondó feltételekkel. Például egy kiemelkedően szép forma hajlamos lehet arra, hogy az égetőtérben deformálódjék. A késztermékek árával kapcsolatos megkötések befolyásolhatják a funkcionális vagy az esztétikai törekvéseket. Ha azonban a formatervező minden esetben alaposan átgondolja ezeket a korlátozásokat, és nyitottan, akár mint egy új ösvény felé vezető jelekre tekint rájuk, a „korlátozások” még ötletek forrásaivá is lehetnek. Még fontosabb, hogy a formatervező tisztában legyen azzal, hogy a forma nem következik a funkcióból, ahogy a termelési eljárásból sem. A legkülönbözőbb célokra használható kerámiák előállítására s a legkülönbözőbb gyártási eljárások bevezetésére számtalan, egyaránt vonzó lehetőség kínálkozik.

Néha azt kéri az embertől, hogy „csináljon valamit, ami más”. Ez nem elegendő motívum az alkotáshoz. A tagadás sosem ösztönzi az alkotást. A formatervezést ritkán ösztönzi a „problémamegoldás” vagy valaminek az áttervezése. Általában inkább egy olyan dolgot kell létrehozni, amely azelőtt egyáltalán nem létezett, vagyis egyszerűen a semmiből kell valamit készíteni.

El kell képzelni és ki kell találni egy dolgot, lehetőleg egy szép dolgot. Elképzelést, tervet kell kovácsolni a puszta levegőből, valamit, aminek azonban saját karaktere és vonzereje lesz. Könnyű leírni valamit, ami előttem áll, de aki formatervet készít, annak valami olyat kell leírnia, ami még nem létezik. Képzeld el, hogy le kell írnod néhány korsót, de olyan korsót, amelyet még nem találtak fel, még nem váltottak valóra. Neked kell megtalálnod az egyéniségüket kifejező szavakat. És mialatt keresed a megfelelő kifejezést, ez a karakter egyszercsak mind tisztábbá válik, a szavak elúzvív képzeteket keltenek, amelyeket újra artikulálva végül értelemmel

tölthetsz meg. Minél egyértelműbbek a szavak, annál erőteljesebben fogalmazódik meg annak a dolognak a képe, amelyet teremtesz.

A formatervezés e kezdeti szakaszában még egy gyakorlati előnye van a szavak használatának. Egyes szavak ugyanis magukban rejthetik önnön illusztrációjukat. Mások természetesen nem. De meg lehet próbálkozni az olyan szavak formai illusztrálásával, mint például növekvő, kemény, dinamikus, nyugodt, tömör, vidám, olvadékony, karcsú, ropogós, elegáns stb. stb.

Az ember természetesen a kezével is artikulálhatja a formákat. Úgy mozgatom a kezeimet, mintha a közöttük levő levegőt húznám, tolnám, kilapítanám, engedném összemenni vagy felfúvódni, mint egy léggömböt. És mialatt a levegőt gyúrogtatom a kezeim között, megpróbálom szavakkal leírni, hogy milyen változásokat idéztem elő és azoknak milyen forma lehet az eredménye.

Amint van valamilyen benyomásod az elképzelt formatervről, lépésről lépésre kész termékké kell fejleszteni. Először a vázlatrajz alapján kell elképzelned azt, hogy az ott látható forma háromdimenziós. Amikor pedig készen van a háromdimenziós modell, újabb kis lépésekkel kell tovább finomítani. A modell rendszerint plasztilinből készült. El kell képzelni azonban, hogy az így megformázott tárgy nem tömör és súlyos, hanem üres, akár egy kagyló. El kell még képzelni a tárgy felületére eső fényeket, azok csillogását, visszaverődését a tárgy felületének domborzatán, és azt, ahogyan a fények hangsúlyozzák, kiemelik a tárgy formáját. És el kell képzelni azt is, hogy a felület nem csillogó, hanem matt és sötét, és ezért a ráeső fényt elnyeli, s így a formát mintegy éles árnyékkontúrba vonja.

Még mielőtt készen lenne, el kell képzelni, hogy hová kerülhetnek az edényre a fülek, hogyan fogható meg az egész kézzel, milyen érzés föl-emelni, megmozdítani, nem fordulhat-e elő például az, hogy a korsó, a tányér egyszerűen kipotyog az ember kezéből, amikor meg akarja ragadni.

A papírra készült, rajzolt skicc és a háromdimenziós modell között valószínűleg az a legdöntőbb különbség, hogy a papírra vázolt forma nem mutatja ki a felületen jelentkező fény- és árnyékeffektusokat. A fényerő lassú változásai csakúgy, mint az erős megvilágítás és a sötétség közötti hirtelen váltások, a forma elfogadásának lényeges érzelmi tényezői lehetnek. Ezek ugyanis egyfelől a forma melegségét és lágyágát, másfelől pedig hidegségét és merevségét fejezhetik ki.

A magából a formából keletkező árnyékokat is figyelembe kell venni a forma kialakításánál. Bizonyos körülmények között ugyanis például a tárgy testére vetődő árnyékoknak nagyon különleges hatása lehet: a beárnyékoltságok egyszerűen olyanok, mintha eltűntek volna, s ezáltal megváltoztatják a tárgy eredeti arányait és dimenzióit.

Ezek miatt az optikai illúziók miatt a papírra rajzolt vázlatok gyakran félrevezetőek, és a méretek egymáshoz való viszonyát nehéz kialakítani. A tárgy talpa felé ívelő vonalak például arra ösztönöznek, hogy túlbecsüljük a tárgy magasságát, míg a felső szélek felé ívelő vonalak ugyanezt az illúziót keltik a szélesség megállapításával kapcsolatban stb. Az egyik leggyakoribb hiba, amelyet tapasztalatlan formatervezők elkövetnek, az, hogy túlságosan keskenyre készítik a tárgy talpát, illetve alsó részét.

Amikor elkészült, a modellt a hozzátartozó többi tárgy közvetlen közepében is meg kell vizsgálni. Egy spotlámpákkal felszerelt dobozban ismét meg kell vizsgálni az ívek, árnyékok és fények immár együttes optikai hatását. Én magam addig vizsgálom a formák egymáshatását, amíg minden egyes darab látványa önmagában is, és készletbe helyezve is elégedettséggel tölt el. Csak ezután kerülnek a formatervek a gyár modellkészítőjéhez, aki elkészíti a gyártáshoz szükséges mintákat.

*(Részlet a Design for Industry c. katalógusból
(Montreal, 1984), magyarul: Ipari Forma, 1985/6.)*

STRIKER GYÖRGY

A MŰSZAKI HALADÁS BEFOLYÁSA A MÉRÉS- ÉS MŰSZERTECHNIKA FEJLŐDÉSÉRE

Összegyűltünk itt, a felsőoktatás, a kutatás, az alkalmazott mérés-technika, a mérésügy és az ipari gyakorlat művelői egy közös konferenciára. Melyek a mi közös céljaink, milyen feladatok hoztak bennünket össze?

Meg fogom kísérelni, hogy ezen közös feladatokat és célkitűzéseket röviden áttekintsem és rendszerbe foglaljam.

Úgy vélem, valamennyiünket azok a feladatok foglalkoztatnak, amelyeket a jelen korszak rohamos műszaki fejlődése a mérés- és műszertechnika minden vonatkozásában felszínre vet. Ez a műszaki fejlődés igen sokoldalú, és kihatásait mint mérés-technikusok és műszer-tervezők, munkánk minden szakaszában nap mint nap tapasztaljuk. Talán mi még gyorsabban és intenzívebben érzékeljük ezeket, mint a technika sok más területén dolgozó kollégáink. Hiszen a tudomány és technika szinte minden vívmánya szoros kapcsolatban van a mérés- és műszertechnika mindenkori állásával.

Nézzük csak, mi módon hat ki a tudomány és technika fejlődése mindazok feladataira, akik mérés-technikával, műszertudománnyal foglalkoznak, bármi legyen is munkakörük.

A MÉRENDŐ MENNYISÉGEK VÁLTOZÁSA

Vegyük először tevékenységünk magvát: a *mérendő mennyiséget*. Nyilvánvaló, hogy a mérendő mennyiség szempontjából egy kisebb műszaki forradalom megy végbe. Ez alatt elsősorban a klasszikus mérendő mennyiségek új nagyságrendjeinek rohamos bővítését kell érteni, amely a mérés-technikust már nem is mennyiségileg, hanem minőségileg új feladatok elé állítja. Ezen régi, de mennyiségileg nagyságrendben új mérendők mellett egyre-másra tűnnek fel azonban új, általában véve komplex mérendő mennyiségek, amelyek a mérés-technikustól teljesen új megoldásokat követelnek. Engedjenek meg néhány példát felsorolni.

Azok a sebességi-, nyomás- és hőmérséklet értékek, amelyek pl. a mai rakéta-technikában, a szputnyikok kidolgozásával kapcsolatban szinte mindennappossá váltak, nyilvánvalóan nem mérhetők meg a klasszikus mérés-technika módszereivel. Emellett teljesen lehetetlen a rakéta-technika ezen vívmányainak tudományos — hangsúlyozom, békésen tudományos — értékét teljesen kihasználni, hogyha ezeket, vagy hasonló mérendő érté-

keket nem tudjuk pontos módszerekkel megmérni. Továbbá – hogy a rakétáknál maradjunk – ne feledkezzünk meg a távmérésekhez szükséges adatok átviteli sebességének hallatlan megnövekedéséről, ahogyan az pl. a meteorológiai rakétáknál mint igény felvetődött, és megoldást is nyert. Egy másik példát a modern atomfizikából vehetünk, ahol többmillió-fokos hőmérsékletet, óriási erősségű sugárzás-intenzitások és 10^{-10} mp-nél rövidebb nukleáris folyamatok paramétereit kell megmérni. A példák sorozatát tovább folytathatnánk, beszélhetnénk 10^{-10} mm higany nyomásnál kisebb gáznyomásról, 10^{-4} Ångström egységnél kisebb távolságokról vagy egy tízmilliomodnál kisebb értékű szennyező anyagok kiméréséről. *Mindenütt rohamra indult a tudomány a klasszikus nagyságrendek régi bástyái ellen, és követeli a módszereket és műszereket, amelyekkel e roham nyomán föl-tárt új területeket ugyanolyan pontossággal felmérhesse, mint a régi megszo-kott, mindennapos paramétereket.* Nem könnyű feladat ezt a követelményt teljesíteni. A mérés technikások, hogy ezt a nehéz, de szép feladatot megoldhassák, mindazok segítségét igénylik, akik a mérőműszerek kutatásával, tervezésével és gyártásával foglalkoznak – és azokét is, akik egyetemeinken e feladatok megoldásához szükséges új műszaki generáció nevelésével és oktatásával foglalkoznak.

Hasonló a helyzet természetesen azon új és gyakran komplex paramé-terek esetében, amelyek mérését csupán rövid idővel ezelőtt tették lehetővé. Tisztán tudományos mérések terén pl. a felső légrétegek ionizációs állapo-tának, vagy a tengerfenék vize oxigéntartalmának mérését kívánhatják tőlünk. Ugyanakkor a technológiában valamely alapanyag színének, össze-tételének, felületi szerkezetének, vagy polimerizációs állapotának gyors és megbízható mérése válhat szükségessé.

Minden esetben új, gyakran alapvető kutatást igénylő problémákról van szó, amelyek új módszereket és új műszereket követelnek. Ha valahol, úgy itt van helyén az a gyakran és szinte mindig jogosan idézett mondat *Galileo Galileitől*: „*A feladat megmérni, mi megmérhető, és mérhetővé tenni azt, mit eddig megmérni nem tudtunk.*” Valóban, ez a mondat jól jelöli meg egyik legfontosabb feladatunkat.

De – csak az egyiket!

A „mérhetővé tétel” kérdése ugyanis a problémának csupán egyik vetü-lete. A tudomány óriási lépésekkel halad előre, és vele együtt halad a technika, a technológia is. Ez így helyénvaló is, hiszen különben a tudo-mány haladása aligha hozna hasznot a társadalomnak. Ugyanakkor ebből új és nem kevésbé fontos feladatok hárulnak reánk.

ÚJ TECHNOLÓGIAI – ÚJ MÉRÉSTECHNIKAI IGÉNYEK

Minden új méréstechnikai eljárást nyilván előbb vagy utóbb valamilyen formában be kell kapcsolni az ipari termelés vérkeringésébe. Az ipar új minőségellenőrzési módszereket követel és új eljárásokat a minőség önműködő szabályozására. Nem térhet el véleményünk itt *Sir Harold Hartley*nek, a londoni Műszertechnikai Társulat elnökének véleményétől, amelyet legutóbb tartott búcsúbeszédében így fejezett ki: „*Bármily szellemes legyen is egy szabályozó rendszer – bármily sokoldalú egy elektronikus számoló és adatátalakító berendezés – az egész teljesen értelmetlen megfelelő mérőátalakítók nélkül. Bármilyen gyorsan fejlődik a szabályozásteória maga, egy gyakorlati szabályozási feladat megoldásának sikere végeredményben mégiscsak a ténylegesen megvalósított műszer-technikai megoldásoktól függ*” – és ezekbe *Sir Harold* a mérőátalakítók mellett a mérőerősítők és szabályozó-elemek összességét is beleértette.

Ez valóban nem kis feladat. Gondoljunk csak azon kollégáinkra, akik olyan új fizikai jelenségek méréstechnikai alkalmazásain dolgoznak, mint az ultrahang, a radioaktív izotópok, a magrezonancia, vagy az infravörös abszorpció jelenségei. Emellett a technológia nem elégszik meg mind újabb mérendők folyamatos mérésével és szabályozásával. A modern technológia nagyobb mérési sebességet és a mért értékek sokrétű regisztrálását követeli meg. Így például 40–200 mért adat egyidejű számszerű kinyomtatása szükséges ahhoz, hogy a központi üzemellenőrzést biztosíthassuk, és a továbbiakban megvalósíthassuk a mért értékek önműködő feldolgozását az automatizált üzemvezetés érdekében.

Amint látjuk, a feladatok itt is az általános műszaki színvonal meredek fejlődésének függvényei. Számos esetben persze ez a meredek technológiai fejlődés és korszerű iparvezetés maga is éppen a műszertechnika és automatizálás gyors fejlődésének eredménye.

ÚJ TECHNOLÓGIA – ÚJ LEHETŐSÉGEK, ÚJ FELADATOK

A technika gyors fejlődése azonban nemcsak problémákat és feladatokat, hanem gyakran ezek megoldásának kulcsát is szolgáltatja részünkre. Talán azt is mondhatnánk, hogy a technika egyik területén elért eredmények (amelyeket nem utolsósorban éppen a mérés- és műszertechnikusok segítségével értek el) – más területeken a mi saját tudományágunknak is értékes segítséget nyújtanak. Itt elsősorban új alapanyagokra és építőelemekre gondolok, amelyek az új műszerek szerkesztésénél és gyártásánál döntő befolyással bírnak. Meggyőző módon jelentkezik ez a mérőátalakítók

területén, mint pl. a radioaktív izotópok és sugármérők alkalmazásánál vastagságmérés esetén, új félvezető mérőelemeknél, mint a kadmium-szulfid cella, vagy a Hall-effektus átalakító sugárzás mérésre. Hasonló fontossággal bír a hidegkatódos csövek és tranzistorok megjelenése számláló kapcsolásokban és a mérőerősítőkben. A hosszú élettartamú csövek és más építő-elemek alkalmazása lehetővé tette az egyébként meglehetősen könnyen meghibásodó elektronikának ipari méréseknél való széles körű alkalmazását. A mérővibrátor, és annak utóda, a rezgőkondenzátor lassan, de biztosan a tízezerszámra gyártott automatikus kompenzográf és más műszeres automatika megbízható sorozat-alkatrészévé válik.

Ezek az új technológiai eredmények egyébként igen kényes mérendők távmérését és távregisztrálását oldották meg nagy ipari létesítmények műhely-csarnokaiban is. Ily módon a technika általános haladása nemcsak újszerű, de alapvetően új mérőműszerek egész sorának kidolgozásához nyújtott segítséget.

A folyamat azonban fordított irányban is hat: minél gyorsabb a technika általános haladásának üteme, annál nagyobb az a nyomás, amely műszermérnökeinkre és technikusainkra nehezedik. Új feladatok egész sora tornyosul előttük: hogyan lehet ezeket az új eredményeket: félvezetőket, izotópokat, rezgőkondenzátort, vagy valamilyen új mágneses anyagot — a mérés-technikában, vagy a műszertervezésnél alkalmazásba venni. A technika eredményeinek alkalmazása nem egy kartársunknak — és ezek közül sokan ülnek itt sorainkban — tetemes gondot és egyúttal örömet szerez munkájában. Egy mindenesetre bizonyos, az alapanyagok és alkatrészeken terén mutatkozó haladás ma már az új műszerek egész sorában lelhető fel. Gondoljunk csak arra, hogy két alkatrész, amelyeket egy egész más iparág részére dolgoztak ki, az elektronső és a félvezetők mily alapvető változásokat idéztek elő az elmúlt 20 év alatt a mérőműszerek többségének szerkezeti felépítésében, sőt milyen módon változtatták meg a műszer- és mérés-technika egész összetételét. Nincs okunk feltételezni, hogy ez a folyamat a közel jövőben lassúbbodni fog és akkor biztosan számíthatunk arra, hogy a mérés- és műszertechnika az elkövetkezendő 20 év alatt hasonló forradalmi átalakuláson fog keresztül menni. És ebből nekünk, akik ma itt összejöttünk, teljes felelősséggel kell kivenni részünket.

Beszéltünk arról, hogy az új technológia a mérés-technika irányában mind újabb és bonyolultabb igényeket támaszt. Amint említettem, a gyártástechnológia automatizálása nagymértékben támaszkodik a műszeripar műszaki fejlődésére.

Nem volna azonban helyes, ha nem vennénk észre, hogy a technológia haladása nemcsak új és bonyolult mérőműszerek igénylésében mutatkozik,

hanem ön maga *új lehetőségeket rejt* magában, ezen és hasonló műszerek gazdaságosabb előállítására. Éppen konferenciánk III. szekciója napirendjén találunk jó példákat a mérés-technika, műszergyártás és a korszerű technológia szoros kapcsolódására. A Szovjetunió Műszertechnikai Tudományos Egyesületének keretében dolgozó kollégáink éppen nemrég rendeztek *Gavrilov* professzor vezetése alatt egy nagy konferenciát, a műszergyártás mechanizálásával és automatizálásával kapcsolatban. Bebizonyosodott ott, hogy a korszerű gyártástechnológia igen nagy befolyással lehet a mérő-műszerek szerkesztésére és előállítására egyaránt. Világos, hogy olyan újszerű technológiai eljárások, mint a precíziós sajtoló szerszámoknak szikraforgácsolás útján való előállítása, a nyomtatott áramkörök technológiájának alkalmazása nyúlásmérő-bélyegek, vagy egész műszerek előállítására, a miniatürizálás és építőkocka-konstrukció előretörése a műszertechnika kutatóinak és tervezőinek újabb és újabb lehetőségeket nyújtanak. Utalhatok itt *Ardenne* professzor konferenciánkra bejelentett előadására, amely éppen a miniatürizálásnak különleges fizikai-kémiai méréseknél való rendkívül érdekes alkalmazásáról számol be.

SZERVEZÉSI, OKTATÁSI, RENDSZERTANI GONDOK

A technika gyors haladása nemcsak az anyagok és a gyártástechnológia fejlődését határozza meg, hanem kihatással van a kutatás és tervezés világában egészen új szervezési formáinak kialakulására is.

Ebből következik, hogy a mi szakterületünkön a *gazdaságos kutatás és termelés szervezési kérdései* nagy figyelmet és alapos tanulmányt igényelnek. Ha egészen őszinték vagyunk, úgy hiszem, valamennyien megállapíthatjuk, hogy alig ismerünk más iparágat, ahol az új találmányok és tervezések sorozat-gyártásba való bevezetése olyan nehézségekbe ütközik, mint nálunk műszerekéknél. Ez persze nagymértékben összefügg a rövid sorozatok valódi gazdaságosságának kérdésével, valamint a mind újabb és bonyolultabb műszertípusok szinte kimeríthetetlen sokszerűségével. Nagy szerepe van annak is, hogy gyártmányaink esetenként és típusonként a szükséglet szerint nagy, közepes vagy kis sorozatokban, nem egy esetben pedig egyedi darabokban kerülnek legyártásra. Ilyen és hasonló problémák nem kis gondot okoznak szakterületünkön, amint azt Önök a III. szekció előadásaiból és vitáiból valószínűleg meg fogják ismerhetni. Üdvözlünk kell azt a tényt, hogy ezek a bonyolult és rendkívül fontos kérdések, amelyek iparágunkat foglalkoztatják, és amelyek a műszaki fejlődés erős ütemének közvetlen folyamánai – itt először kerülnek egy nemzetközi konferencia plénuma előtt megvitatásra.

Ugyanezen kérdés-komplexumhoz tartoznak természetesen az *elméletileg és gyakorlatilag jól képzett műszaki utánpótlás* biztosításának problémái, hiszen valamennyien, akik a felsőoktatásban tevékenykedünk, állandó versenytűzésben vagyunk a technika haladásával annak érdekében, hogy végző hallgatóink legalább diplomatervük megvédése időpontjáig korszerű oktatásban részesüljenek. Egy stabil tanterv és egy változatlan oktatási anyag a mi szakterületünkön nyilván csak illúzió lehet – vagy talán ideje, hogy komoly megfontolás tárgyává tegyük műszaki-felsőoktatásunk eddigi módszereinek és célkitűzéseinek helyességét. Reméljük, hogy a német és szovjet felsőoktatási delegációk tagjai konferenciánk folyamán más érdekelt egyetemi tanárokkal értékes eszmecserét fognak folytatni ezen problémák jobb megoldása tárgyában.

A technika ezen gyors haladásának további következménye, hogy szakterületünkön a *terminológia* még teljesen kialakulatlan és általános a kívánság egy egyértelmű, gyakorlati célokra is megfelelő *nomenklatura* irányában is. A szakkifejezések nemzetközileg megfelelően meghatározott terminológiája és a mérőműszerek helyes és korszerű osztályozása lehetőséget ad a szakirodalom útján is a műszaki és tudományos tapasztalat-cserére, amelynek állandóan lépést kell tartani a szakterület új igényeivel. Érthető tehát, hogy ezek a kérdések országaink tudósait és szakembereit egyidejűleg foglalkoztatják, hogy ez a kérdés a mi konferenciánk napirendjén is helyet talál.

ÚJ EGYSÉGEK, ÚJ HITELESÍTÉSI ELJÁRÁSOK

A mérés- és műszertechnika fejlődése magával hozza, hogy maga a mérés-ügy, a metrológia – az alap-mérték-egységek és azok deriválásának tudománya – alapvető változásokon megy keresztül. Hol vannak azok a „régijó idők”, amikor a méter, a kilogramm és a csillagászati másodperc mellett legfeljebb a boroshorák úrtartalma és tartalmuknak alkohol-százaléka tartozott a hivatalosan előírt hitelesítendő mennyiségek közé? *Arutjunov professzor*, a leningrádi nagy *Mengyelejev Intézet* elnöke erről a következő előadásban tájékoztatja majd Önöket, – de szólni fognak erről más előadók Párizsból, Jénából, vagy Moszkvából, akik pl. a II. szekció keretében a radioaktív sugarak mérésügyi hitelesítéséről számolnak be. Nem vitás: a mérésügy tudósai nem kevésbé érzik ennek a rohamnak nyomását, mint azok, akik a tudományág más területével foglalkoznak, hiszen nekik kell hivatásszerűen mindazt, amit mi mérhetővé tettünk, legalább egy nagyságrenddel pontosabban *hitelesíthetővé* tenni. Ez valóban olyan bővítése a

Galilei-féle követelményeknek, amely jóegynéhány kutatónak a Mengyelejev Intézetben, a német Mérésügyi Hivatalban, vagy az angliai National Physical Laboratory-ban egyformán gondot okoz.

FEJLŐDŐ MÉRÉSTECHNIKA – JOBB ÉLET MILLIÓK RÉSZÉRE

Végül is nézzünk még egy kevésbé körül. A mi tevékenységünk kihatásai – legyen az kutatás, fejlesztés, technológia, vagy hitelesítés – messze túlmennek saját köreink határán. Nem kívánok itt újból a mérés- és műszertechnikának a tudományos kutatására és a tudományok fejlődésére gyakorolt hatására részletesen kitérni. Az a tény, hogy mikroszkóp nélkül élet-tani kutatás, elektronmikroszkóp nélkül víruskutatás, teodolit nélkül geodézia és Wilson-kamra nélkül talán a modern magfizika sem jöhetett volna létre, ma már igazán nem szorul további bizonyításra. Mindez az elméleti, alkalmazott és műszaki fizika egymásraható, dialektikus fejlődésének eredménye, amelyben azonban része van mindazon tudományterületeknek, amelyeket említettünk.

Sokkal inkább kívánok még azokra a tényezőkre rámutatni, amelyek társadalmunk fejlődésére közvetlenül hatnak, és amelyek a közeli jövőben tíz és százmilliók életét közvetlenül fogják befolyásolni.

Mindaz, amit mi „mérhetővé teszünk”, manapság rövid időn belül át-megy az ipari gyakorlatba. Tegnapelőtt ez még az ultrahangtechnika volt, tegnap talán a radioaktív izotópok alkalmazása, ma a gázkromatográfia és holnap a mágneses magnyomaték spektrometria, amelyek közvetlenül ipari folyamatok mérésében játszanak szerepet. Már maga ez a körülmény befolyásolja, sőt nemegyszer meghatározza, hogyan megy végbe maga a gyártási folyamat és ezzel együtt azt is, hogy *mit és milyen önköltség mellett* tudunk egyáltalán üzemszerűen legyártani. Mérőműszerek könnyű-szerrel, fáradás nélkül folyamatosan mérhetnek, regisztrálhatnak olyan adatokat, amelyeket emberi erővel azelőtt talán csak becsülni lehetett. Vegyük példának az átfolyó-elektrodájú üzemi pH mérő szerepét a vegyipari technológiában és ennek társadalmi kihatásait.

Nézzünk azonban még távolabb. Mérőelem nélkül nincs szabályozás, mondtuk az imént. Amint azonban valamilyen új mérendő mennyiséget „mérhetővé teszünk”, – röviddel utána mi, vagy mások szabályozhatóvá teszik – és ez mindazokat a következményeket vonja maga után, amelyekkel a gyártási folyamatok automatizálása jár. Ezen folyamat, tehát az állandóan kiterjedő automatizálás kihatásainak jelentőségére itt szintén nem kell részletesen kitérni. Vihar-jelzéseket hallunk nyugati országokból, szakszervezeti konferenciákat tartanak a munkaerők elhelyezésének problémáiról. Ugyanakkor a Szovjetunióban nemrég bejelentették a rövidített

munkaidőt, kilátásba helyezték a 36 órás munkahetet. Mindezek ezen társadalmi kihatások eleven dokumentumai. Legyünk tehát tisztában azzal, hogy még a legbékésebb körülmények között is óriási társadalmi kihatása van annak, amit mi a mérés- és műszertechnika területén alkotni képesek vagyunk. Egyikünknek sem lehet mellékes, hogy végső fokon ezek a kihatások milyen jelleget öltenek. Az a meggyőződés, hogy igyekeztünk, céltudatos, tudományos, vagy műszaki tevékenységünk ilyen jelentős mértékben kapcsolódik össze országaink, sőt az egész világ sorsával, ezen szoros kapcsolatunk az általános műszaki haladás tényezőivel mindenképpen bátorságot és kedvet adhat nekünk további munkánkhoz.

*

A fentiekben megkíséreltem kimutatni, hogy a mi szakterületünk fejlődése – más területeknél lényegesen nagyobb mértékben – szoros kapcsolatban áll a kísérleti természettudományokkal, és nem kevésbé a gyakorlati műszaki tudományok fejlődésével. Ez a körülmény közös alapot ad mindazon tudósoknak és mérnököknek, oktatóknak és technológusoknak, akik erre a széles tematikájú konferenciára itt Budapesten összejöttek. Reméljük, sikerülni fog, hogy ezen közös alapot és ezt a közös hivatást előadásaink, vitáink és megbeszélésünk folyamán mindenkor konkrétan érzékelhessük, és szorosabbra fűzhessük a közösségi érzést sokirányú érdeklődési és munkaterületeink között. Célkitűzéseink ezen egységességének tudatában bizonyára megtaláljuk a módot, hogy anyanyelvünk, szakterületeink, vagy egyéni hivatásaink sokrétűsége mellett is hozzájárulhassunk szerény mértékben ahhoz a műszaki haladáshoz, amelynek mi magunk is oly sokat köszönhetünk.

(Előadás a Nemzetközi Méréstechnika Konferencia megnyitó ülésén (1958. XI. 24.))

KARI POLÁNYI-LEVITT

KARL POLÁNYI ÉS A CO-EXISTENCE

Istennek fia, küzdj a tökélyért bízva, merészen,
Hívd ki magad, s hívd ki mind a világ műveit,
Mánál, tegnapnál magasabbra törj, igyekezz, s a
Kornál jobb ha nem is, ámde a legjava léssz.

Hegel: Elhatározás
(Ford. Petri György)

A *Co-Existence* folyóirat utolsó tette volt egy embernek, akinek alkotó intellektusa a társadalomtudományok számos területén fontos új távlatokat nyitott.

Itt nem ismertethetjük, még kevésbé értékelhetjük Karl Polányi hozzájárulását a társadalomtudományi gondolkodáshoz. Szellemének nyugalansága az intellektuális úttörő volt – így műve befejezetlen: új elgondolásokat jelző új meglátások, túlságosan változatos alkalmazási lehetőségekkel ahhoz, hogy e rövid írásban tárgyalhassuk. Hátrahagyott javaslatai és figyelmeztetései hosszú ideig foglalkoztatják majd a társadalomtudósokat.

Pár nappal azelőtt halt meg, hogy a *Co-Existence* első száma elhagyta a nyomdát. Mert a folyóirat megalapításának kezdeményezése alkotó tett volt – melyet másoknak kell átvenniük és továbbvinniük.

Élete felöleli a modern szocializmus időszakát, s szellemi örökségén keresztül túlnyúlik 77 évnyi életén, mely 1964. április 23-án fejeződött be. Egész életében szocialista volt, de politikai párthoz nem kapcsolódott, sőt politikai mozgalomban sem vett részt. Soha doktrínér nem lévén, sok alkalommal haránt tört Európa szocialista mozgalmainak adott vitavonalain. Bár marxista nem volt, még kevésbé volt szociáldemokrata. Bár humanista volt, mégis mindenekelőtt realista. Bár a társadalom realitásának tudatában és mindazoknak a kötöttségeknek a tudatában élt, melyeknek e realitás aláveti valamennyiünk cselekedeteit, érték- és gondolatvilágát, valamennyiünknek, akik kikerülhetetlenül részei vagyunk a társadalomnak – élete vezérfonala, belső törvénye a cselekvés és gondolkodás szabadságának gyakorlása volt, s ebből a fatalizmus vagy a determinizmus gondolatának soha nem engedett. Ezért idézte gyakran Hegel sorait.

A személyes és társadalmi valóság kényszerei, s az ember ama teremtettséglete közötti konfliktus, hogy kifejezze akaratát a szellem világának meghódítására, s ezáltal az élet teljességének elnyerésére, számára a cselekvés, sőt az élet vezérlő dialektikája volt. Azt írta: „a halál kinyilatkoztatott valósága a mentségek végső forrása az üres élet számára. Az alkotó

ember válasza az, hogy munkával, s a megvalósítás folytonosságával tölti ki az űrt. Innen a művészet és a költészet, a tudomány és a filozófia, az igaz lélek magányos áldozata!”

Amint az embernek tudnia kell a halálról, hogy értelmes élettel válszokolhasson, ugyanúgy tudnia kell belső életéről is – arról, hogy van lelke, amit elveszíthet –, hogy képes legyen visszautasítani a személyes predesztinációt, mely valójában a szellemi halál mentsége.

Gondolkodásában a társadalom kinyilatkoztatott valósága egy valószínűtlen élet harmadik forrása volt, mely „megfosztja az életet a szabadság felfedezésétől, s a magasabb rendű bölcsesség álarcába bújtatott végleges téltelenséggel eltávolítja e szabadság kihívását”. A valóság több síkon működik. E folyóiratban a politikai és társadalmi realitásokkal foglalkozunk, ahogy azok nemzetközi szinten megnyilvánulnak. A valóság kényszerein belüli cselekvés szükségessé teszi e kényszerek felderítését. Ez a társadalomtudós feladata. A *Co-Existence* folyóirat célja e feladat segítése.

„A hatalom és az anyagi értékek megértése megfoszt bennünket egy látszólagos szabadságtól, s újratéríti azt a valóság feltételei között, olyan létezésként, mely, mint tudjuk, betölti a világegyetemet, anélkül, hogy megszüntetné a többi életet, és megfosztaná őket értelmüktől. Az anyagi hatalom és érték megteremtésében betöltött szerepünk elemzése egyúttal szabadságteremtő képességünk igaz elemzése is. *Határait* éppúgy *nem ismerhetjük*, ahogy azt sem tudhatjuk, hogy mit hoz a halál, vagy mi üdvözt. Az ember léteire adott válasz az alapvető bizonytalanság.”

Ilyen szemlélet kontextusában gondolták el a *Co-Existence* folyóiratot. Mert a valóság világa az eltérő társadalmi rendszerek, ideológiák és nemzet-államok egymás mellett élő világa. Azoknak, akik komolyan veszik az egymás mellett élést, szellemi feladatuk, hogy az emberi képzelőerő segítségével felderítsék világunk ismeretlen határait.

•

Nem véletlen, hogy ez az ember fizikai életének kihunyó szikráinál, közelgő halálának tudatában képes volt a kezdeményezésre, képes volt elhagyni ontariói otthonát – egy kis házat egy csendes erdei telek szélén –, hogy vállalja a hosszú utazást Európába, segítőtársakat keressen látomása, e folyóirat megvalósításához. 1960 decemberében, nyolc hónappal azután, hogy az itt idézett sorokat leírta, Karl Polányi és felesége, Ilona Duczynska Bécsben, Budapesten és Milánóban ifjúkori barátaikkal vitatták meg egy – *Co-Existence*-nek nevezendő –, „független tudományos folyóirat” gondolatát. Egy héttel később Angliában megnyerték a cambridge-i Joan Robinson, és a

glasgow-i Rudolf Schlesinger, a *Soviet Studies* társszerkesztőjének támogatását és teljes együttműködését, akik vállalták, hogy az új folyóirat szerkesztői legyenek.

1961 szeptemberében Paul Medow professzor a Rutgers Egyetemről, abból az alkalomból, hogy meghívták a Moszkvai Állami Egyetemre egy Karl Polányi munkásságát ismertető előadás megtartására, Karl Polányi nevében felkérte a Tudományos Akadémiát, hogy csatlakozzon a tervezett folyóirat szerkesztőbizottságához. 1962-ben egy prominens szovjet tudósaknak címzett levélben is megszövegezték a felkérést, melyet Karl Polányi és Rudolf Schlesinger is aláírt. A folyóirat, mint azt ebből az alkalomból elmagyarázták, „néhány, határozott politikai hovatartozás nélküli szocialista entellektüel” kezdeményezése, akik ellensúlyozni kívánják az angolul beszélő országokban és Európában hidegháborús propagandát kifejítő, áltudományos orgánumokat. Azt is elmagyarázták, hogy a békés egymás mellett élést szilárdan támogató liberális szociológusok, közgazdászok, és más társadalomtudományokkal foglalkozó tudósok együttműködését, valamint a szocialista világrendszerben élő kollégák jóindulatát és hozzájárulását keresték, melyet „a béke szolgálatában tett vállalkozás szellemi előfeltételének tekintünk”.

1962 nyarának végén, amikor a gazdasági tervezés területén végzett, államilag támogatott kutatómunkájával kapcsolatban Medow professzor Európába látogatott, hasonló meghívásokat nyújtott át svéd és norvég kutatóknak, s Moszkvában csatlakozott Dr. Schlesingerhez, hogy további megbeszéléseket folytassanak a szovjet részvételről. E tárgyalásokat, melyek 1963-ban is folytatódtak, számos – mint azt a *Co-Existence* jelenlegi szerkesztőbizottsága tükrözi – kiemelkedő társadalomtudós nagy lelkesedéssel üdvözölte. Elhatározták, hogy mielőbb megindítják a folyóiratot, nyitva hagyva a szerkesztőbizottság jövőbeli kibővítésének lehetőségét. Három új tag felvétele a bizottságba a második számnál e bővítési folyamat része.

Az a hatás, amit a rendelkezésre álló, korlátozott pénzügyi és egyéb források ellenére a *Co-Existence* kiváltott, megerősíti egy ilyen folyóirat szükségességét, és jövőjét is. Itt csak a legrövidebb, s valószínűleg leginadekvátabb formában emlékezhetünk Karl Polányi kezdeményezésére, mellyel eszméinek világa felé útjára bocsátotta e lapot.

E rövid írás elején utaltunk arra, amit Karl Polányi a nyugati ember tudatának három összetevő elemeként határozott meg: a halál tudata, a szabadság tudata, és a társadalom tudata. A társadalom tudata a gépkorszakbeli élet tapasztalatán keresztül jutott el a modern emberhez. E tapasztalat gyorsan terjed az egész glóbuszon, s az embereket és nemzeteket összekapcsoló kölcsönös függőség, mely az iparosítás eredményeként jött létre,

új feszültségeket, új kihívásokat idéz elő korunk társadalmában — „ismét azzal a kérdéssel kerülünk szembe, hogyan lehet megszervezni az emberi életet egy elgépiesedett társadalomban?” E probléma már az egymás mellett élés nemzetközi dimenzióját érinti, magába foglalja a fejlődő, és a fejlett világot is.

Az ipari társadalom hatalmat és kényszert feltételez. A liberális illúzió, mely szerint a társadalmat egyedül az emberek kívánsága és akarata formálja, megtévesztés. E liberális illúzió, írja Karl Polányi, „a társadalom piaci szemléletének eredményeként alakult ki, amely a gazdasági kapcsolatokat azonosította a kontraktuális kapcsolatokkal, a kontraktuális kapcsolatokat pedig a szabadsággal”. Az illúziót, melynek elődje könnyen felfedezhető a 19. századi burzsoá racionalizmusban, „a piaci társadalom önszabályozó folyamatának formájában” tárták elénk; mint olyat, amely lehetővé teszi, hogy minden egyén szabadon határozza meg sorsát.

Mítosz és realitás különválasztása e területen az első lépést jelenti ama teremtő polaritás felé, amely Karl Polányi gondolatvilágának állandó tengelyét képezte. E polaritás a valóság és a szabadság; az empirikus és a normatív; a társadalom és a közösség; a tudomány és a vallás; a hatékonyság és a humanitás; a technikai és a társadalmi haladás; az intézményes és a személyes szükségletek polaritása volt.

*

Mint tudós Karl Polányi gazdaságtörténész volt. Gazdaságtörténeti kutatásai során figyelmét a gazdaságnak a társadalomban betöltött, változó helyére összpontosította. Így átlépte a gazdaságszociológia és a gazdasági antropológia diszciplináinak határait. E tudományágak területén megközelítésének középpontjában az az elgondolás állt, hogy a gazdaság gazdasági és nem gazdasági jellegű intézményekbe ágyazódik. E koncepció, írta egyszer, „lehetővé teszi az ipari civilizáció határainak túlhaladását, a gazdaságnak az emberi közösség érdekei szerinti, szándékos alárendelésén keresztül”. Ezt csak a szocializmus tudja felajánlani. Így Robert Owen, a korai angol szocialista volt az, aki profetikus éleslátással' először ismerte fel, milyen nagy horderejű intézményi változásokra van szükség ahhoz, hogy elkerülhetők legyenek a gép korlátlan alkalmazásából fakadó súlyos szerencsétlenségek. Bár Owen az „utópista” szocialistákhoz tartozott, Marx ugyanúgy vallotta az ipari társadalom átalakításának szükségességét, hogy az az emberi haladás eszközüvé váljon. Owen és Marx azon a ponton tér el egymástól, ahol Marx egy piacgazdaságot elnyomó, centralizált szocialista gazdaság feltételei között gondolta el az ipari civilizáció jövőjét. Mindazonáltal, írta Polányi,

„gondolati struktúráikat mindketten a társadalmi valóságra, s arra a meggyőződésre építették, hogy az ember jövője attól függ, radikálisan adaptálni tudja-e intézményeit a gép természetéhez, azon törvények határain belül, melyek a valóságos társadalmi létet irányítják”.

Rövid kitérőt kell itt tennünk, hogy Karl Polányi munkásságának egyik fontos alkotóelemét érinthessük. Arra a tételére utalunk, miszerint a „gazdaság” szónak két alapjelentése van: az egyik formális, a másik lényegi. A kettő, mondja, teljesen különbözik egymástól. A formális jelentés a logikából származik, s a szűkös eszközök „gazdaságos felhasználására” vonatkozik, azáltal, hogy adott célok érdekében a leghatékonyabb felhasználási módot választja ki. A maximális kihasználás e logikája, mely kiszolgáltatott az eszközök elérhetőségéből fakadó kényszereknek, egyébként számtalan szituációban alkalmazható, a sakkjátszmától a csatáig. A maximális kihasználás e folyamatát a „racionális” szóval jelölik. Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a „racionális” melléknév nem az eszközökre, nem is a célokra vonatkozik, hanem csak az adott eszközöket az adott célokkal összekötő folyamat hatékonyságára.

A gazdaság lényegi jelentése az emberi megélhetés természettől és embertársaktól való függéséből származik, s úgy határozható meg, mint „az ember és környezete közötti interakció szervezett folyamata, mely a szükségletkielégítő anyagi eszközök folyamatos megszerzését eredményezi”. Csakis a gazdaság lényegi jelentése alapján dolgozhatók ki olyan fogalmak, melyek az elmúlt és jelenkori gazdaságok empirikus kutatásában hasznosak lehetnek a társadalomtudós számára. „Ily módon az emberi gazdaság gazdasági és nem gazdasági jellegű intézményekbe ágyazódik, illeszkedik. A nem gazdasági jellegűek beleértése alapvető fontosságú. Mert a vallás és a kormányzás ugyanolyan fontos lehet a gazdaság szerkezetében és működésében, mint a pénzügyi intézmények, vagy azon eszközök és gépek elérhetősége, melyek megkönnyítik a nehéz, fáradságos munkát.”

Az önszabályozó piaci rendszer által irányított gazdaságban a gazdaság formális és lényegi jelentése egybeesik. Azért, mert egy ilyen társadalomban – de *csak* ilyenben – a gazdaság minden gyakorlati célra ártéremtő piacok önszabályozó rendszerével rendelkezik, nemcsak a megtermelt árukra, hanem a földre és a munkaerőre, a természetre, és az emberre is. Először a történelem során, az anyagi jólét eszköze az éhség és a nyereség kizárólagos ösztönzése alatt állt... „saját világukban mindenek felett állóan uralkodtak a gazdasági mozgatók, s az egyén, hogy ne tiporja el a könyörtelen piac, arra kényszerült, hogy nekik megfelelően cselekedjen. E kényszerű áttérés a haszonelvű szemléletre végzetes hatást gyakorolt a nyugati ember önmegértésére.”

A gazdasági elemzés diszciplínája a piaci társadalom indukción alapuló megfigyeléséből jött létre a 19. századi Angliában, s logikai gondolatrendszerré fejlődött azáltal, hogy a magatartás gazdasági mozgatórugóit előzetes követelményként állította fel, s a deduktív igazságok kimunkált, belsőleg konzisztens rendszerét építette rájuk. A „racionális”-t tehát a korlátlannak feltételezett gazdasági szükségletek kielégítésére irányuló magatartásként határozták meg. Mivel azonban e szükségletek kielégítésének eszközei behatároltak voltak, az állandó hiány, és az állandó választás állapotát a dolgok természetes rendjeként tüntették fel. A gazdasági szükségleteket összekapcsolták a „gazdasági mozgatókkal”, s hamarosan magukat a gazdasági mozgatókat jelölték a „racionális” szóval. A baj csak nőtt, amikor az ily módon meghatározott „racionális” viselkedés egy társadalmi optimumot feltételező, normatív fogalmi tartalmat kapott. „Az éhséget és a nyereséget gazdasági mozgatókként határozták meg, s az embertől elvárták, hogy mindennapi életében ezeknek megfelelően tevékenykedjen. Becsület és büszkeség, polgári és morális kötelességek, még az önbecsülés és a társadalmi konvenciók is, lényegében az »ideális« szóban összegződtek. Így tehát feltételezték, hogy az ember két összetevőből áll: az egyik anyagi, a másik eszményi, az egyik gazdasági, a másik nem gazdasági, az egyik racionális, a másik nem racionális. Az ember jellemének gazdasági oldala a racionalitás aurájával telítődött.”

Karl Polányi szerint a „gazdasági mozgatók” kifejezés helytelen következtetésen alapul. Az éhség és a nyereség nem „gazdaságibb”, mint a szeretet, vagy a gyűlölet. „*Sui generis*” gazdasági tapasztalat abban az értelemben, ahogy az embernek vallásos, esztétikai, vagy szexuális tapasztalata lehet, nem létezik. Ez utóbbiak olyan mozgatókat hívnak életre, melyekkel nagy általánosságban hasonló tapasztalatokat kívánnak előidézni. Az anyagi termelés vonatkozásában e terminusok nem rendelkeznek magától értetődő jelentéssel.” A 19. század egyszerűen azért gondolta az éhséget és a nyereséget gazdasági mozgatóknak, mert a piacgazdaságban a termelés szervezete csak addig működik, amíg az embereknek okuk van arra, hogy részt vegyenek a jövedelemszerző tevékenységben. De, írja Polányi, „az emberi társadalmon végigpillantva, nem találjuk nyomát annak, hogy az éhséghez és a nyereséghez mint a termelés ösztönzőihez folyamodtak volna”.

Az az eretnokség, hogy az emberi mozgatórugók „anyagi” és „eszményi” mozgatókként írhatók le, s hogy azok az ösztönzők, melyekből a szokásos, mindennapi élet szerveződik, materiális indítékokból fakadnak, kedvelt gondolata volt mind az utilitárius liberalizmusnak, mind a populáris marxizmusnak. Ami a társadalmat illeti, a rokon tétel, miszerint a társadalmi intézményeket a gazdasági rendszer határozta meg, különösen a

marxisták körében volt népszerű. A piacrendszer feltételei között mindkét proposíció igaz volt. Általános érvénnyel azonban nem rendelkeznek.

A gazdasági determinizmus mint általános alapelv elleni támadás Karl Polányi egyik fontos hozzájárulása volt az együttélést érintő, alkotó gondolkodáshoz. A „laissez faire filozófia” kettészakította „az ember lényegi egységét egy anyagi értékek felé hajló »valóságos« emberre, s egy »ideális« jobbik éltre. Megbénítja társadalmi képzeletünket azáltal, hogy többé-kevésbé öntudatlanul a »gazdasági determinizmus« előítéletét táplálja... Ma azzal az alapvető fontosságú feladattal kerültünk szembe, hogy visszaadjuk az embernek az élet teljességét, még ha az egy technológiailag kevésbé hatékony társadalmat jelentene is.”

Mindenesetre az a kísérlet, hogy a gazdasági determinizmust alkalmazzák valamennyi emberi társadalomra, Polányi szerint „szinte már bizzar”. „Az antropológia kutatója számára semmi sem nyilvánvalóbb, mint azon intézmények változatossága, melyek összeférnek a termelés gyakorlatilag azonos eszközeivel.”

Így „a kapitalizmus és a szocializmus közötti választás például, a modern technológia termelési folyamatba való bevezetésének két különböző útjára utal, s megint elvi síkon, a fejletlen országok iparosítása egyrészt alternatív technikákat, másrészt, e technikák bevezetésére alternatív módszereket foglal magába. Fogalmi elkülönítésük alapvető fontosságú ahhoz, hogy megértsük a technológia és az intézmények kölcsönös függőségét, és relatív függetlenségét.”

A szocializmus nem azért jobb, mert technikailag hatékonyabb – bár meglehet, hogy ilyennek bizonyul –, hanem azért, mert csak a szocializmusban válik lehetővé, hogy a technológia és a gazdasági rend társadalmi és emberi szükségleteknek rendelődjék alá.

Nagyon fontos, hogyan történik az iparosodás. W. W. Rostow amerikai gazdaságtörténész, a néhai Kennedy elnök tanácsadója, s egy olyan könyv szerzője, mely kétségtől jelentős hatást gyakorolt nyugaton, Polányi kritikájának elsődleges célpontja volt ama posztulátuma miatt, hogy kizárólag iparosítás létezik, nincs olyasmi, mint kapitalizmus, vagy szocializmus. Azáltal, hogy a társadalom „spontán immanens törvényeire” mutat rá, Rostow és iskolájának fő ideológiai célja annak bizonyítása, hogy a történelemnek nincs jelentősége. Így például Rostow szerint „a nagy orosz forradalom teljesen felesleges volt, mert végül mindenütt kibontakozik a gazdasági fejlődés, amint ezt a különböző gazdasági mutatók jelzik”. Polányi szerint ez „nem egyéb, mint nihilizmus”. 1963 októberében, a Magyar Tudományos Akadémián tartott szemináriumán, felszólította a szocialista tudósokat, hogy komolyan mérlegeljék az olyan technokrata elméletek megcáfolásának szükségességét, melyek uralkodó hatást gyakorolnak a kor-

társ amerikai gazdaságtörténetben és szociológiában. „Az amerikai technokrata ideológia megteremtette az irányítói forradalom elméletét, az ipari, kereskedelmi, pénzügyi és technikai szakértők állítólagos »forradalmi« megjelenését, s hangsúlyozta, hogy az irányítói elemet az ipari fejlődés törvényei emelték uralkodó osztállyá, nem az osztályharc. Ez nyilvánvalóan nem így van.”

„Amerika uralkodó osztályát a kapitalisták képezik, az irányítók csupán az ő alkalmazottjaik. Az a technokrata szemlélet, hogy az iparosításnak általánosan és mindenütt azon sajátos jellegzetességekkel kell rendelkeznie, melyekre kapitalista manifesztálódása során tett szert, nemcsak megtévesztő következtetés, hanem veszedelmes érvként jelenik meg a szocializmus ellen. A csereforgalom azon törvényeit teszi a társadalom, az emberi közösség törvényeivé, melyek a piacot, a kapitalista gazdaságot irányítják. E szemlélet a bestialitást tekintti az emberiség jövőjének, s vállalja, hogy – mint tudományosan determinált sorsnak – lerakja alapjait.”

*

Karl Polányi eszméinek e rövid és inadekvát összefoglalását csak azért mutattuk itt be, mert közvetlenül kapcsolódnak azokhoz a témákhoz, melyek élete utolsó éveiben foglalkoztatták, s végül eljuttatták a *Co-Existence* megalkapításának kezdeményezéséig. 1958-ban, egyik befejezetlen műve vázlatában aggodalmát fejezte ki „a nagyvilág és a nyugati kultúra találkozásának meddősege miatt. Itt nem az irodalom és a művészetek eredményei számítanak – melyek úgy virágzanak, mint azelőtt ritkán –, hanem a nyugat életértékeinek súlya és hatása az emberiség másik fele számára. Az új nemzetek felhasználják a nyugat anyagi és tudományos produktumait, de nem is titkolják megvetésüket azon értékek és értelmezések iránt, melyeket mi hozzájuk tapasztottunk. Már nem figyelnek e kulturális entitás, a nyugati szellem, s hagyományos közvetítői, a gondolkodók és írók hangjára, s nem azért, mert a publikum ellenséges, hanem azért, mert semmi fontos mondanivalója nincs”.

„Nyugat” alatt nem az azonos nevű hatalmi csoportosulást értette, amely „szégyenletes módon azonosította a demokráciát a kapitalizmussal, s a fejlődést a gyarmati rendszerrel, hanem azt a reneszánszban és humanizmusban gyökerező kulturális entitást, mely a kapitalizmust és a szocializmust is megteremtette”.

A nyugati egyetemlegesség – a zsidó–keresztény örökség – jogcímet biztosított az egyetemes érvényességre. Széles körben elfogadták, amikor a nyugat az ipari civilizáció hordozójává vált, amely, kapitalistaként vagy szocialistaként, hamarosan magába foglalta csaknem a fél bolygót. Valahogy

erről a bolygóról, s ezért a bolygóért gondolkodtunk. Nem beszélgetés volt, hanem monológ. Mivel válasz nem érkezett, lankadó, de meg nem cáfolt gondolatainkkal foglalkoztunk továbbra is. Mivel a gondolkodás érvényességét az ellentmondás hiánya erősíti meg, a cáfolat hiánya az érvényesség pótlékát látszott felajánlani.

Az ellentmondás nélküli nyugati egyetemlegesség napja a gyarmati rendszer megszűnésével és Kína megszületésével leáldozott. Nincs többé monológ; nincs többé ellentmondás nélküli gondolkodás. Az egymás mellett élés új dimenziót nyert. Az egész emberiség teremtő képzetére lesz szükség ahhoz, hogy megalkossák a békés együttélés kereteiből kiszabadult, dinamikus társadalmi erők visszafogására képes intézményeket.

Egy elgépiesedett korban a szabadság problémájának, s a kulturális nyugat alkotó hagyományai regenerálásának kulcsát a szocializmus tartja kezében. 1961 őszén Karl Polányi az SZKP XXII. kongresszusán bemutatott programtervezetben látta „a modern szocialista mozgalom történetének legfontosabb eseményét a kommunista párt megalakítása óta”. E programban, írta, „nem kerülik el a filozófiai érvelést. A gazdasági szervezet és a tulajdonviszonyok már nem egyedüli kritériumai a szocializmusnak és a kommunizmusnak . . . Nem kerülik ki a haladás kritériumait, s már nem tagadják meg a szellemi és anyagi értékek helyét. Így a pusztá technológiával szemben a társadalmi kapcsolatok emberi jelentése és súlya kap nyomatékot, a szocializmus felé való haladás emberi viszonyokban mérhető . . . Ez hozzájárul a pusztá tulajdonviszonyokon túli szocializmus, a szocializmus mint életminőség újrafogalmazásához, ahol a gazdaság nem gazdasági jellegű társadalmi kapcsolatokba ágyazódik. Az anyagi szükségletek és kielégítésük – a termelés technológiája – pusztán kiegészítik a társadalom szövetét, a társadalmi kapcsolatok hálóját, mely az emberi feltételek között leélt életekben rejlik . . . A szocialista ember eszménye is megjelenik. Ilyen fajta javaslatok és érvek szükségessége bizonyára nem merül fel, hogyha a »világszocialista rendszer« fogalma középpontba kerül.”

„A világszocialista rendszer perspektívája” – írta ebben az időben, „nem zárja ki egy kapitalista térség jelenlétét rajta kívül. Az egymás mellett élés annál inkább érvényes alapelv marad. Választ ad a kritikus kérdésre: Hogyan kellene fenntartani a békét egy olyan átalakulás során, mely az emberiség nagy részét érintheti?”

Karl Polányi szocializmus-megközelítéséhez szervesen hozzátartozott minden olyan, szocialista vagy egyéb, nemzetközi szervezetrendszer elutasítása, mely megsérti a nemzeti függetlenséget, vagy a nemzetközi tervezés álarcá mögött külső beavatkozást eszközöl. Valójában egy szocialista állam még kevésbé tűrheti el az idegen uralmat, mint a piac által szervezett ország. „A piac által szervezett ország kiszolgáltatott helyzetben van a

jóvátételekkel, a piaci lehetőségek beszűkülésével, diszkriminációs adótattással, tarifákkal, s más hasonlókkal szemben. Ez minden. Egyik sem avatkozik olyan közvetlen módon a polgár mindennapi életébe a farmján, a földjén, vagy a boltjában, mint a szocialista gazdaságirányítás rendeletei, direktívái, és normái. Innen az összehasonlíthatatlanul nagyobb szükség — egy önálló szocialista állam esetében — a teljes szuverenítésra a felső, s hatékony demokratikus részvételre az alsó szinten.” A nagyszámú önálló szocialista állam felbukkanása a térképen szükségessé tesz egy nemzetközi gazdasági *modus vivendi*-t. Együtt kellene élniük a szabad gazdaságokkal, anélkül azonban, hogy hallgatólagosan el kelljen fogadniuk az univerzalista piaci kritériumokat, melyekhez ezen országokban ragaszkodnak, s olyan gazdasági kapcsolatokba kellene lépniük, melyekben nem veszítenék el ellenőrzésüket szuverenitásuk felett. A világnak a szocializmus felé elbillenő egyensúlya „csak jótékony hatást gyakorolhat a szocializmus humanista megújulása s a nemzeti függetlenség összefonódó irányzataira ..., a kapitalizmus politikai, gazdasági és társadalmi rendjének részleges felbomlása életmentő feladatokat ró a szocializmusra, s működésbe hozza a világban felbukkanó új nemzetek erejét”. Így írt 1960 januárjában. A megtermelt árucikkek, a föld és a munka belső piaca rabszolgává tette az embert, önszabályozó és mindent felölelő „kézpénz-nexusán” keresztül olyan megalázó függőséget teremtve az „anyagiakkal” szemben, melynek csökkentésére az egész emberi kultúra hivatott. E rendszer átterjedése a nemzetközi szférába, melynek csúcspontját a teljesen automatikussá váló aranyvaluta jelentette, megszűnt azáltal, hogy a nemzetállamok nem voltak hajlandók alávetni magukat parancsának.

Végül, csakis a szocialista intézmények tudják felajánlani a szabadságot az egyénnek, s az igazi függetlenséget a nemzetnek. Egy ilyen jövő azonban nincs biztosítva, mint ahogy a személyes, vagy a társadalmi valóságban semmi sincs. Az egymás mellett élő világ formáját nem ismerjük, de körvonalai kibontakoztak Karl Polányi előtt. „A humanista szocializmus kilátásai,” írta 1960-ban, „pluralista demokráciát, nemzeti függetlenséget, ipari kultúrát, és szocialista nemzetközi rendet foglalnak magukba”.

„A *pluralizmus* demokráciát és belső szabadságot feltételez az alkotmányos, a társadalmi, és a pártszférában, főként és mindenekelőtt a szakszervezeti autonómia vonatkozásában. A *nemzeti függetlenség* az ország gazdasági autonómiáját jelenti. Az *ipari civilizáció humanizálása* a morális és személyes szférában a szocializmus egyetemes feladata. A termelés folyamatának minőségi átalakítását, a gépek világának, s az emberi motivációnak szerves egybeolvadását jelenti. Azon *cselekvési módok kidolgozását a nemzetközi szférában*, melyek hatékonyan befolyásolhatják az emberi dolgok teljes rendjét, magukba foglalják az új nemzetek kialakulása,

a faji emancipáció, az atombomba és az atomenergia által felvetett, égető politikai, gazdasági és kulturális kérdéseket, valamint a humanista szocialista rend korábban említett összetevőinek állandó figyelembevételével, a nemzetek közötti kölcsönös gazdasági kapcsolatokat.”

A gazdag és változatos élet, mely látszólag oly gyakran eltávolodott a közvetlen cselekvés világától, az utolsó pillanatig következetes volt. Utolsó levelében, melyet a halála előtti napokban a *Co-Existence* szerkesztőjének, Rudolf Schlesingernek írt, s melyből Dr. Schlesinger szíves engedélyével itt idézünk, azt írta, súlyos (a lapban megvitatandó) kérdés lenne a nemzeti élet a szocializmusban. „A politikai szociológia bizonyos szavait, mint *nemzet*, *nemzeti*, s még *nacionalista* is, teljesen kiforgatták eredeti értelmükből. A feudális nemzet után a burzsoá nemzet következett, melyet most kizorít a szocialista nemzet. Néhány generáció alatt megváltozhattak a dolgok. Ha nem szakítunk a zavaros szóhasználat, elveszhet a szavak állandó fogalmi tartalma. A lényeges tartalom mindig az emberek közösségére vonatkozik. A feudális nemzet lelke a privilégium volt; a burzsoá nemzeté a tulajdon; a szocialista nemzeté a nép, ahol a kollektív létezés egy kultúra közösségének öröme. Magam sosem éltem ilyen társadalomban.”

(Angolból fordította Rácz Margit)

(*Co-Existence*, 2. sz. 1964.)

MINDEN LEGKEDVESEBB BARÁTOMNAK!

250 Rue St. Anne
St. Anne de Bellevue, Quebec
Kanada

1978. május 1.

Írtam egy montreali kávéházban,
ahol senki sem találhat rám!

Ma múlt egy hete, hogy drága anyám bevégezte a maga olyannyira teljes és beteljesített földi életét – mégis, tovább él mindnyájunkban és mindazokban, akikkel életútján tudatosan vagy öntudatlanul érintkezésben volt. Ilona oly szépen vitte egészen az utolsó évekig az életét, az utolsó hónapokig,

az utolsó hetekig, az utolsó napokig, hogy most nem kell szomorkodnunk, inkább hálások lehetünk, amiért az Ő szabad szelleme ilyen tökéletesen megértette magát a természettel és a Jóistennel, amiért megadatott neki, hogy úgy hagyjon el bennünket, hogy igazában ne kelljen elhagyatottnak éreznünk magunkat. Szeretnék tehát Nektek erről az utolsó hétről néhány sort írni.

Ma május elseje van, bár itt, Montrealban ismét enyhén havazik. De az utolsó hetekben csodás volt az idő Montrealban is, Torontóban is. A pickeringi házikót környező hatalmas tölgyfák alatt már teljesen kinyíltak a kis kék virágok, a szcilliák. Ilona igen boldogan tért haza ide április elején hosszú útjáról, amelynek során Londonban, Berlinben, Frankfurtban, Münchenben, Bécsben és Budapesten járt. Kissé fáradtan jött meg, de nagyon jó hangulatban. Mindazok, akik személyesen vagy telefonon beszéltek vele, azt mesélik, hogy jókedvű volt, tele különféle tervekkel, bár panaszkodott az öregség okozta gyengeségre. Hiszen jól tudta, hogy előbb-utóbb bekövetkezik a vég. Egyetlen kívánsága az volt, hogy elgyöngítő betegségtől, vagy a személyi függőségtől óvja meg őt az Isten. Még a télen, amikor nálunk volt Montrealban, azt mondta Tomnak,* hogy legfeljebb két évre való életereje van, és hogy ő csak szabadon és függetlenül akar élni, akárcsak egész eddigi életében. Neki voltaképpen teljesen mindegy, mondta Tomnak, hogy Londonban, Bécsben, Budapesten vagy Pickeringben, repülőgépen vagy országúton sújt rá a halál, míg tevékenyen és szabadon él! She was only afraid of being „grounded” (Csakis a „lekötözöttségtől” félt).

Április 23-án, vasárnap, felhívta őt egy barátnője, Ursula Franklin, egy Németországból származó kanadai asszony, aki fiatalkorát egy náci koncentrációs táborban töltötte. Ez a Franklinné, a londoni Frederick Samson és Anya különféle terveket szőttek ugyanis Ilona legújabb „védencének”, egy Peter Paul keresztnévű német romantikusan forradalmár költőnek az ügyében. Erről az ügyről nem sokat tudok, mivel a télen kissé összekaptam Ilonával emiatt a Peter Paul és egyáltalán a németek miatt. Ezt csak azért említtem, mert ez is az Ő örök fiatalságának bizonyítéka, hiszen öreg szülőkkel nem szokott az ember politikai dolgokban különvéleményt nyilvánítani. Anyának tehát egész csomó terve volt még, sőt, előző pénteken a kis Beer Pannival elment a helybeli „Mariahilferstrassera”, hogy két új, elegáns nadrágot vásároljon magának (Lisl és Marika** külön örömére). Az egyik műszálból volt, a másik gyapjúból. Deszkákat is vásárolt, egy új könyvespolc építéséhez. Tehát vasárnap, április 23-án kitakarította a házat,

* Ilona idősebb unokája

** Lisl Rosner, Ilona barátnője és Szécsi Marika, Ilona unokahúga

és éppen kimosott néhány holmit a fürdőkádban, amikor a szívroham bekövetkezett. Franklinné elbeszélése szerint Ilona azt mondta neki, hogy fájdalmat érez a hátában, és kicsit kipiheni magát.

A barátok, a szomszédok és a helyi tűzoltóság a lehető leggyorsabban a segítségére siettek, úgyhogy a lélegzése visszatért, de elveszítette eszméletét, és azt vissza se nyerte többé. Április 24-én reggel halt meg a kórházban. Talán tudjátok, hogy Ilona ugyanazon a napon halt meg, mint Karli, és ugyanazon a napon, április 27-én temették is el ugyanabban a kis temetőben, közel a pickeringi házhoz. A madarak is ugyanazt énekelték a nagy fenyőfákon, mint 14 évvel korábban, amikor valamennyien ott álltunk. El kell mondanom nektek, hogy Ilona sírjánál, akárcsak 14 évvel ezelőtt Apám sírjánál, ott volt velünk, köztünk a halott lelke és szelleme, mintha csak vigasztalni akarna, és azt mondaná, hogy ne szomorkodjunk, az élet megy tovább, s Ő mindig velünk marad.

Ilona halála előtt három nappal érkezett meg Pickeringbe a Schutzbund-könyv angol kiadása, amelynek *Workers in Arms* (Munkások fegyverben) a címe. A Paul Sweezy-féle Monthly Review Press nagyon szépen hozta ki a könyvet, címlapján egy bécsi munkástüntetést ábrázoló fényképpel, hátul pedig Ilona képével, amelyet Tom készített. Van egyébként a könyvben egy gyönyörű képe Ilonának az 1929-es évből. Amikor már örök álmát aludta, ugyanilyen ragyogóan szép és örökifjú volt most is. Az arca is olyan volt most, mint a szelleme! Mikor Anya a kórházban volt, már akkor távirati értesítést kaptam Mexikóban. Trude Kurznál töltöttem látogatóban egy hetet. Hogy a szomorú hír éppen Trudénál, Ilona régi, még a bécsi időkől való elvtársánál és barátnőjénél talált, s nem a Kanadának nevezett szellemi sivatag magányában – ez megint csak valami félelmetes véletlen volt.

Noha Ilona többszörösen kiérdemelte, hogy Magyarországon hősként ünnepeljék, s Apám is, élete végén még Ilonával együtt hazalátogatott Magyarországra, mégis, anélkül, hogy bármit is le akarnék vonni mindennek a jelentőségéből, tény, hogy Anyám egy bécsi kórházban ajándékozott meg engem az étellel az 1923-as inflációs esztendőben, s hogy a szülésbe mindketten majdnem belehaltunk. Egész neveltetésemet és fejlődésemet azok az évek határozták meg, amelyeket gyermekkoromban, 1934-ig, a Vörös Bécsben töltöttem. Ilona és drága Apám ebben az időben vették tudatosan az agyamba és a szívembe a szocializmusba és az emberiség szellemi erejébe vetett hitet. Karli mint publicista is már ott, Bécsben felvázolta mindazt, amit később, az angliai emigrációban *The Great Transformation* c. könyvében megírt. Valamiképpen igaz, hogy Ilona számomra és gyermekeim számára, akiket annyira szeretett, megkönnyítette az átmenetet az élet világából az örökös lét világába. Az én csodálatosan boldog bécsi gyermekkoromból ugyanis, titokzatos módon, valami olyan erő áradt,

amely még ma is táplál engem. És Ilona a két gyereket is, akik ma már fiatal férfiak, 12 évvel ezelőtt elvitte Bécsbe, mert azt akarta, hogy Tom és Harry megismerjék hazánkat.

Amikor végső búcsút vettem drága Mamámtól és egy kis csokor vörös rózsát helyeztem a kezébe – hiszen annyira szerette a virágokat (ezen a télen Montrealban együtt néztük meg O'Casey *Red Roses For Me* című darabját) –, véletlenül a Schutzbund-könyv angol kiadása is a kezemben volt.

Erről egyszerre eszembe jutott 1934. február 12-e, amikor felhívott engem, az akkor 10 éves gyermeket, és elmagyarázta, hogy most nekem kell majd vigyázni és gondot viselni a lakásra és a nagymamára. Ekkor nyomták a kezembe életem első papírpénzét, egy tízschillingest, s emlékszem, milyen büszkén vásároltam érte a kis fűszerüzletben két kenyeret és 15 kiló krumplit, aztán minden edényt megtöltöttem vízzel, majd pedig imádkoztam (erre a nagyanyám tanított!), hogy csak ne legyen világosság, mert pontosan megértettem, hogy a „mieink” általános sztrájkot tartanak, és addig állnak jól a dolgok, amíg nincs elektromos áram, mert ez azt jelenti, hogy a munkások még megszállva tartják az Elektromos Műveket. Jól emlékszem, milyen szomorú voltam, amikor csütörtökön ismét kigyulladtak az összes lámpák, aminek a nagymama természetesen nagyon örült! Apám akkor már Angliában volt. Anyám napokig nem jött haza és nem is telefonált, én azonban sohasem féltem, mert megértettem, hogy ő valami jót és helyeset csinál, segít a munkásoknak, és biztos voltam benne, hogy a Jóisten meg fogja védeni. Egyébként csakugyan valami különleges védelemben részesítette egész életén át, amikor éveken keresztül eszevesztetten veszedelmes kis autókön szaladgált Bécs és Budapest, vagy Toronto és Montreal között. Tomnak egyszer azt mondta valaki: „Granny has a guardian angel” (Nagymamának őrangyala van), mire ő azt válaszolta: „Granny does't have a guardian angel, she has a whole fleet of angels” (Nem egy őrangyala van, hanem egész angyalserege).

Torontóban, a halál és a temetés közti néhány napon, a barátok és ismerősök végtelenül kedvesek voltak. Jeannie, Eva és Hans Zeisel lánya, és Halász Miklós, a család kedves barátja New York-ból jöttek át. John Polányit és torontói feleségét, Sue-t tulajdonképpen csak most ismertem meg. Ott volt Abe Rotstein, aki már régóta szinte testvéremnek számított, a kis Beer Panni, Ilonának egy újabb fiatal barátnője, Ursula Franklin, egy szintén újabb, de idősebb barátnő, Arthur Young tiszteletes és felesége, akik csaknem harminc év óta ismerték a szüleimet, ott volt sok pickeringi szomszéd és voltak még teljesen ismeretlen magyarok is, akik 40–50 éve a régi Magyarország különböző kis falvaiból vándoroltak ki Kanadába. Eljöttek, hogy búcsút vegyenek kedves Ilonkájuktól, s megkérdezték tőlem, megengedem-e, hogy vigyázzanak a kis házra. Jött egy ismeretlen férfi,

akinek az arcára egy hosszú munkásélet volt barázdákkal felrajzolva, tiszta szemében könnyek, kezében egy fehér és egy vörös szegfű arról a hatalmas koszorúról, amelyet a Magyar Követség küldött hivatalosan Ottawából. Itt már nem tudtam visszafojtani a könnyeimet.

Hát így történt. Egyébként Dr. Németh, az ottawai magyar követ, aki Ilonát jól ismerte és nagyon szerette, szintén eljött a temetésre, s én megkértem, hogy ő is mondjon ott néhány szót. Hogy mit mondott, sajnos nem tudom, mivel magyarul nem értek. Magyarországról egyébként hivatalosan érdeklődtek, hogy esetleg szó lehet-e Ilona hamvainak hazaszállításáról. Azt feleltem, hogy jogos és helyes lenne, ha mindketten, Karli és Ilona is, az ő szeretett Magyarországon pihennének, amennyiben a magyarok mindkettőjüknek megadják az őket megillető tisztességet, és nekem, valamint két fiamnak lehetővé teszik, hogy amíg élünk, láto-gathassuk a sírjukat.

Anyámat sok barátja kérte és sürgette, hogy írja meg az önéletrajzát, de az istenek sajnos, nem így akarták. Ehelyett az utolsó percig másokkal törődött, és minden cselekedetével, egész lényével az emberi szellem szabadságáért küzdött, mint mindazok, akik egy igazán emberi szocializmusban hisznek. Ahogyan Ő maga is ebben hitt mindvégig.

Ilona, az én drága anyám olyan eleven ember volt, hogy voltaképpen alig tudom megérteni és elhinni, hogy e percben nem sürgölődik a kertben, a kis pickeringi ház körül. De tudom, hogy most már csak „monológ” formájában tudunk vele beszélgetni. Ezért arra kérem minden kedves barátomat Bécsben, Londonban, Budapesten, New York-ban és Új-Zélandon, ahol „Wawi”^{*} még él, hogy írjanak nekem, mert nagyon elszigeteltnek érzem magam a világtól itt Kanadában, amely még 30 év után is idegen számomra, sőt, egyre idegenebb lesz. Tom és Harry végtelenül kedvesek, és ők is szeretnének a családdal és a család barátaival kapcsolatban maradni.

Így hát kedveseim, ezen a május elsején, a tavasz e régi ünnepén, a munkásmozgalom nemzetközi ünnepén, emlékeim visszavisznek a Vörös Bécsbe, ahol kis gyermekként kiakasztottam az ablakba a seprűnyélre tűzött vörös zászlót, majd büszkén és boldogan meneteltem sok-sok kilométert a Munkás Sportegyesülettel a Ringen. Azután arra a május elsejére is emlékszem, amelyet az angliai emigrációban éltünk át. Itt ugyanis ki-mentünk egy Greenline busszal Maidstone-ba (Kent), hogy ott ünnepeljük meg a napot, de csak egyetlen embert találtunk ott, öreg barátomat, Arthur Cornfordot, különben egy lelket sem, és még az eső is szörnyen zuhogott.

* Dr. Felix Schaffer

Honvággyal emlékeztem Bécsre, miközben ő, én és Ilona egy kis vendéglőben teáztunk. Úgy negyven évvel ezelőtt volt ez.

Még egyszer kérlek Benneteket, írjatok nekem. Elhatároztam, hogy a mai naptól kezdve minden levelet megválaszolok! Azt is eltökéltem, hogy a nyáron elmegyek Londonba, Bécsbe és Budapestre, hogy valamennyiőtöket meglátogassalak.

Öllelek Mindnyájatokat

Kari

Ps.: Kérlek, bocsássátok meg ezt a kollektív levelet, amely azért a lehető legszemélyesebben szól valamennyiőtöknek. Az életnek tovább kell folynia, miközben soha nem szűnhetünk meg Anyámra és Apámra emlékezni. Valamennyiünk élete annyira összefonódott! És ez mégis csak Ilona műve!

(Németből fordította Litván György)

(Kézirat, Polányi-hagyaték, OSZK)

SUMMARIES

ERZSÉBET VEZÉR THE POLÁNYI FAMILY. INTRODUCTION

The history of the Polányi family is an excellent example of how a simple immigrant family could rise to prominence in Hungarian bourgeois society. Prominence not in wealth but in achievements. Several members of the family took part in liberal movements in Hungary. After the fall of the Communist Republic in 1919 a part of the family settled abroad, where they earned fame for themselves and the Hungarian diaspora.

The earliest available documents show that in the late eighteenth century the Pollacsek family (as they were originally called) lived at the town of Ungvár (now Uzhgorod, USSR). By the middle of the last century they had entered into middle-class mores. Born in 1848, Michael Pollacsek, the railway engineer, was the first professionally employed person in the family. His wife, Mrs. Michael Pollacsek, née Cecil Wohl (1862–1939), was the daughter of an enlightened rabbi in Vilna (now Vilnius, USSR). Although his death in 1905 left her without any substantial income, Cecil managed to run a literary *salon* in the early decades of the century, which was frequented by several eminent members of the liberal sections of the Hungarian intelligentsia. She was a fierce supporter of women's higher education. She organized an informal open university where noted scholars presented papers before a female audience. Of her six children, four (Laura, Adolf, Karl and Michael) became famous. Most of the family left Hungary for good after 1919 but Cecil maintained her *salon* in Budapest right down to her death in 1939.

After graduating in History and English literature from Budapest University in 1904, Laura Polányi (1882–1959) married Sándor Striker, a businessman. She became involved in the development of new library cataloguing systems and she opened an experimental private school for children from five to seven years. She listed among her pupils Arthur Koestler. She took part in several liberal political movements: the Social Science Society, the Galileo Circle (which initially was the university branch of the Hungarian Association of Free-Thinkers), and the Feminists' Association, amongst others. She resided alternately in Budapest and Vienna. In 1938 she settled in the United States, where she systematically studied the life of Captain John Smith (1580–1631), who had close historical ties to Hungary.

While attending the Faculty of Law in Budapest University, Adolf Polányi (1883–1966) became a founding member of the group of socialist students. In 1905 he visited Osaka, Japan, on a three-year research scholarship. During the 1919 Communist Republic he worked for the Commissariat (ministry) of Trade. He settled abroad afterwards and began his own successful business. He died in Sao Paulo, Brazil.

Karl Polányi (1886–1964) was the most politically active member of the family. He was a founding member (indeed first President) of the Galileo Circle (1908). In 1914 he proved to be an efficient organizer as Secretary of the National Bourgeois Radical Party. He served in the army during the First World War. He moved to Vienna in 1919 in order to receive medical treatment for an illness contracted during the war. He joined the staff of *Bécsi Magyar Újság*, a political daily written for the Hungarian community in Vienna. Later he worked for the journal *Der Österreichische Volkswirt*. In 1933 he settled in England. During the Second World War he was an active member of an anti-fascist movement organized by Mihály Károlyi. As a visiting professor he taught economics at Bennington College (Vermont, USA). After the war he became a professor of Columbia University, New York, where he made pioneering investigations into the economic history of primitive peoples. Shortly before his death he launched the journal *Co-Existence*. So far three collections of his essays have been published in Hungary. This, his centenary year, is to see the publication of another three.

His wife, Ilona Duczynska (1897–1978), was tried in 1918 and imprisoned for alleged 'anti-war agitation'. She met her future husband in Vienna during his first years there. In 1922 she was expelled from the Hungarian Party of Communists (KMP) because she had criticized both factions in an article in Paul Levi's journal *Unser Weg*. Despite this, she remained an active sympathizer. In 1934 she took part in the Austrian workers' uprising, led by the Schutzbund. In 1936 she joined her husband in England, helping him promote Károlyi's organization. She taught physics at Bennington College and after the war she and Karl moved to Pickering (near Toronto, Canada). They edited a collection of Hungarian poems in English translation (published in 1963). In the final years of her life she made several visits to Hungary.

Michael Polányi (1891–1976) graduated from Budapest Medical University in 1913 and went to study chemistry at Karlsruhe, Germany. He worked as an army surgeon during the First World War. Between 1919 and 1933 he worked as a physical chemist at Karlsruhe (at both the Kaiser Wilhelm Institute in Berlin and at the Haber Institute). Between 1933 and 1958 he was at Manchester University. Firstly (1933–1948) as Professor of Physical Chemistry, but later (1948–1958) he held the Chair of Social

Studies. During the 1950s he undertook investigations into the philosophy of science as a Senior Research Fellow at Merton College, Oxford. He published numerous books, most notably in the field of physical chemistry and the philosophy of science but he also wrote on the cinema and economics. He was greatly honoured for his work. He was Fellow of the Royal Society, Honorary Foreign Member of the National Academy of Sciences of the United States and Honorary Doctor of Science of Princeton University. Arguably his was the greatest intellectual achievement in the family.

The next generation of the family also encompasses talented people. Éva Zeisel (1906–) the daughter of Laura Polányi, is a renowned ceramic artist. A collection of her works is now a travelling exhibition under the auspices of the Smithsonian Institution, Washington DC, and it has been on view in many galleries across the world.

György Striker (1913–), the son of Laura Polányi, is an eminent engineer. He returned from the United States in 1948. He is an Honorary Professor at Budapest Technical University and until 1983 was General Secretary of the International Measurement Confederation.

Kari Polányi Levitt (1923–), the daughter of Karl Polányi and Ilona Duczynska, is Professor of Economics at McGill University, Montreal. She is widely respected for her research into the economics of the Third World.

John C. Polányi (1929–), the son of Michael Polányi, is Professor of Chemistry at Toronto University and a Fellow of the Royal Society. He is the Canadian representative at the Pugwash Conferences.

Among the people closely related to the family was Ervin Szabó (1877–1918), an outstanding theorist and initiator of liberal thought in Hungary. By marriage the Polányi family was related to numerous scholars and artists, including Emil Lederer, a professor of economics at Heidelberg and then in New York, Anna Seghers, the famous German writer, Leopold Szondi, the great psychiatrist, and Alberto Carocci, an Italian left-wing journalist and politician. These links demonstrate just how closely knit was the intelligentsia of Central Europe in the early decades of this century.

CECIL POLÁNYI

THE PREHISTORY OF THE RUSSIAN REVOLUTION (1906)

This paper was delivered before a working-class audience. The author discusses the importance of the 1905 Russian Revolution for the world's workers and then moves on to describe the repressive measures which the various tsarist regimes applied against revolutionary movements.

She traces back the history of autocracy to Tsar Peter I the Great. Although Peter raised the standards of learning and created a standing army, he levied heavy taxes on the poor.

Alexander I was the last Tsar committed to reform. As repression grew under Nicholas I, it provoked the Decembrist rising of 1825. The abolition of serfdom in 1861 brought little relief to the people, and masses of peasants simply became agrarian proletarians. Numerous anarchist outrages were attempted. One group, the self-styled 'People's Will Party', even sentenced Tsar Alexander II to death, carrying out the sentence in 1881. The harsh reprisals which followed took such a toll that the revolutionaries decided to pursue alternative tactics. Demonstrations and strikes were staged, and outside Russia, the first Russian Workers' Associations were established. Russia's defeat in the war against Japan was the last straw.

When on 22 January 1905 police opened fire on a peaceful demonstration, Revolution broke out. She concludes the paper by paying tribute to this Revolution.

THREE LETTERS TO GEORG LUKÁCS (1908, 1910 AND 1912)

In the 1908 letter she gives an account of her summer holiday. She asks Lukács to send her the German version of his essay on Rudolf Kassner.

In the 1910 letter she advises Lukács to pay greater attention to mass psychology. She is critical of a performance of Ibsen's *Ghosts* by Max Reinhardt's company. This letter also includes news about theatrical life and about their mutual acquaintances.

In the 1912 letter she informs him of her plan to start an informal humanities course in her flat for women. She complains of the ills of old age. She writes she is missing Leo Popper and Irma Seidler (both of whom died in 1911), and Ottó Mandl and her son, Karl. The latter two rarely come to see her, she says.

ART AND PSYCHOANALYSIS (FOUND IN HER ARCHIVE)

The author offers a psychoanalytic interpretation of art. She argues that in its primeval state, Mankind could find delight in all things without limitation. After the fall from this ideal state, sexual pleasures ceased to dominate the personality. In a civilized society our natural Ego is suppressed by prohibitions. Artists address themselves to our natural Ego and the recipient realizes his suppressed desires on being confronted with the work of art. A psychiatrist uses psychoanalysis to treat individual patients, while an artist is the analyst for all Mankind.

PETITION TO THE MINISTER OF RELIGION AND PUBLIC EDUCATION (DECEMBER 1918)

Mrs. Polányi recommends that the Minister open civics courses for women. She refers to her own private course which she conducted between 1912 and 1914 and which was interrupted by the outbreak of war. She applies for a scholarship to visit countries abroad to study civics education there.

The Secretary of State for Religion and Public Education Sándor Imre approved the petition's contents.

POSTCARD TO MICHAEL POLÁNYI (6 DECEMBER 1928)

Mrs. Polányi informs her son that she has moved to a hotel, which has guaranteed her comfort. She adds that the Mannheims from Heidelberg have travelled especially to visit her. (The Mannheims were old friends from her salon.)

LAURA POLÁNYI LECTURE ON WOMEN AND WOMEN'S EDUCATION (5 DECEMBER 1905)

Laura Polányi argues that, so far, the emancipation of women has been discussed mainly as a psychological, physiological, ethical or aesthetic question, whereas it should be considered first and foremost as an economic one. The problem is entirely different for a woman in the working class or one in the middle class. For a working-class woman the question is how to reduce her economic exploitation, while for a middle-class woman it is how best to use her talent economically. The author discusses the mission of middle-class women and how they can be taught to fulfil that mission. As long as commodities were produced by handiwork, women took part in production but, with the advent of factory industry, women have been relegated to housewives. In our age of free competition, when financial considerations rather than love motivate marriages, women are exposed. Women should get access to education that enables them to enter employment. Women should receive an equal opportunity with men to attain higher education. More academic appointments should be open to women. In particular there are three disciplines to which women are especially well suited: sciences, psychology and social sciences.

SECULAR EDUCATION OF ETHICS.
PUBLISHED IN THE JOURNAL *SZABADGONDOLAT*
[FREE THOUGHT], 1911

Laura Polányi calls for the introduction into Hungarian schools of humanitarian education. She refers to France, where it was made compulsory in 1882. We have to study evolution, experimental psychology and economics in order to come to a better understanding of our rights and duties. It follows that this has to rely on the ideas of Darwin, Spencer and Marx. Humanitarian education must not be conducive to pessimism, rather to a belief in the progress of Mankind.

HUNGARY'S ROLE IN THE LIFE OF CAPTAIN JOHN SMITH
(*TRUE HUNGARY*, NO. 2-3, 1957)

In this paper Mrs. Striker sums up the results of her research on the life of Captain John Smith (the founder of the State of Virginia) on the occasion of the 350th anniversary of the establishment of the first permanent settlement of the English at Jamestown, Virginia, in 1607. She attempts to show that the feats which John Smith described in his *True Travels* (1630) are accurate, even though Hungarian historian Lewis Kropf (amongst others) has doubted them. As a mercenary Captain Smith fought against General Basta of the Imperial Austrian Army at Ober-Limbach and Stuhlweissenburg [Felső-Lendva and Székesfehérvár] in Hungary. Later he served in the troops of Sigismund Báthori, the Prince of Transylvania, who ennobled him for his service. He was captured by the Turks but he escaped from them. He fought this time under Moses Székely against General Basta at the village of Tövis. Laura Polányi's findings restored credibility to the achievements of Captain Smith.

ADOLF POLÁNYI
THE EVOLUTION OF CAPITALISM IN JAPAN.
PUBLISHED IN THE JOURNAL *HUSZADIK SZÁZAD*
[TWENTIETH CENTURY] (1905)

The author, who spent three years in Japan, states that the development of that country along capitalist lines started in 1867. A significant section of the feudal nobility lived in urban areas, so the feudal rents poured into the towns. This gave rise to an accumulation of capital. Banks sprang up, but the investment of capital in industrial projects did not start until several

years later. A sharp population rise impeded capital accumulation. One consequence of this was war against China over the control of Korea. He gives a detailed discussion of the evolution of capitalist landed estates and of industrial capital. Furthermore, he notes two phenomena that can be found only in Japan: the exploitation of coolies at substandard wages; and the use of the rickshaw (jinrikisha). Separately he analyses the impact of the Korean War on the development of capitalism in Japan.

KARL POLÁNYI
SPEECH DELIVERED AT THE REDOUTE
(BUDAPEST, 2 NOVEMBER 1913)

The speaker conveys the ideas of the Hungarian Association of Free-Thinkers and of its youth branch. In an inspired and stirring address he censures a new bill which Parliament is to consider on the work of the Press.

LETTER TO MICHAEL POLÁNYI
(2 NOVEMBER 1913)

Karl informs his brother of the positive response to his speech at the rally at the Redoute.

APPEAL TO MEMBERS OF THE GALILEO CIRCLE
(6 FEBRUARY 1919)

It is an oration delivered during a memorial service upon the death of the poet Endre Ady. (Ady was a sympathizer to the Circle's aims.)

DEMOCRACY'S ASPIRATIONS IN HUNGARY
PUBLISHED IN *A LÁTHATÁR* [HORIZON] (1927)

In response to a contest the journal announced for young people, Karl wrote this letter to the editors of the journal. He argues that only the forces of democracy can overpower the forces of fascism.

LETTER TO MICHAEL POLÁNYI (1939)

Karl pays tribute to the memory of their mother.

THE EARLY DEVELOPMENT OF TRADE, MONEY AND MARKET INSTITUTIONS (1958)

This is an early formulation of the theory Karl Polányi later developed more systematically. First the author examines the concept of economy. He dismisses any formal analysis of the institutional economic structure because that allocates insufficient means among alternative uses. Instead, he opts for a substantive definition. This facilitates the study of an institutional process.

He sums up the results of his research as follows: dominant patterns of integration were roughly correlated to definite forms of trade, money uses, types of equivalency, of traders, of brokers. Polányi discusses the following examples: trade, the evolution of money and the market, the distribution and redistribution of commodities; various types of trade and the uses of money.

MARGINAL NOTES ON THE IMPACT OF SOCIALISM ON THE WORLD (JANUARY 1960)

Summing up the experiences of a tour in Europe, Karl Polányi writes that the key components in the current state of the world are the danger of a devastating nuclear war, the revolt of the coloured peoples and anarchy in the world economy.

ILONA DUCZYNSKA LETTER TO HER AUNT (23 FEBRUARY 1919)

This was written during Ilona Duczynska's imprisonment. She attempts to calm her aunt about her health. She says that as she acted consciously so she does not suffer any discomfort.

LAND REFORM IN HUNGARY (*THE WORLD TODAY*, JANUARY 1949)

The article includes exact figures about land reform in Hungary. It describes the hopes and values of the peasants who received land and how they have responded to the new situation in western Hungary and Hajdú County [today part of Hajdú-Bihar County]. The author criticizes Péter Veres for presenting a false picture of peasants in his article 'A paraszti jövődő' [The Future of Peasantry], while she supports the ideas of Ferenc Erlei.

PÁL SZABÓ, A PEASANT HUMANIST
(*KANADAI MAGYAR MUNKÁS*, [CANADIAN HUNGARIAN
WORKER] 27 SEPTEMBER 1956)

The author praises Pál Szabó's autobiography, entitled *Nyugtalan évek* [Restless Years].

EMILIANO ZAPATA (1879–1919)
(*KANADAI MAGYAR NAPTÁR*, [CANADIAN HUNGARIAN
CHRONICLE] 1957)

Writing in the late 1950s, when numerous former colonies were winning independence, Ilona Duczynska recalls the history of the Mexican Revolution, the first agrarian revolution of the twentieth century. She says the Mexicans who came before the October Revolution had to break new ground and had to fight without outside assistance. They created the theory and practice of agrarian revolution and a way of life in which peasants farmed their land with rifles on their shoulders, went when they were called to fight, and returned to their ploughs at the end of a battle.

Emiliano Zapata came from a poor Indian family. He organized peasant guerilla troops, raised money for their cause, and he was instrumental in ousting the dictator Porfirio Diaz to be replaced by a civilian government. He and his supporters could not rely on any outside assistance in their years of struggle. Emiliano Zapata's movement ultimately had to fall for their opponents cut off all their supply routes, were ruthlessly killing villagers who supported them and, most importantly, his movement failed to work out a common platform with industrial labour. In 1919 Zapata was ambushed and assassinated.

KARL POLÁNYI. NOTES ON HIS CAREER
(*MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE*, [HUNGARIAN REVIEW
OF PHILOSOPHY] No. 5–6, 1971)

Ilona Duczynska writes that scandal was the key word in the career of her husband for, whatever he did or wrote, created controversy. She says she only has second-hand information on her husband's life until 1919; they even took part in the work of the Galileo Circle without knowing each other. She gives a detailed description of Karl Polányi's life and work in the Vienna of the 1920s and also in England. She refers to private letters and other unpublished documents to introduce Karl Polányi's chief work, *The Great Transformation* and his lectures on the history of world economy which he delivered at Columbia University (New York).

ÉVA ZEISEL
ON BEING A DESIGNER
(CATALOGUE FOR THE EXHIBITION *DESIGNER*
FOR INDUSTRY, MONTREAL, 1984)

It has long been debated whether ceramic art is practised by only potters who work on a small scale or whether it is possible in workshops where the *fictile* craft is done on a large scale. Éva Zeisel believes both forms of production are thousands of years old and can be regarded as art. Then she enumerates the considerations an industrial designer must bear in mind if he is to produce high quality work.

GYÖRGY STIKER
EFFECTS OF TECHNICAL PROGRESS ON THE
DEVELOPMENT OF MEASUREMENT TECHNOLOGY

Two main influencing factors are primarily identified and analysed: radical changes in measuring quantities and far-reaching innovations in materials and components. Quantitative and qualitative development in either factor have brought about fundamental alterations in measurement objectives as well as in their practical solution. Construction and manufacturing technology are basically influenced by these constituents, presenting also an intensive economic impact as well as novel approaches in the training of specialists.

KARI POLÁNYI-LEVITT
KARL POLÁNYI AND CO-EXISTENCE
(*CO-EXISTENCE*, no. 2, 1964)

Karl Polányi's daughter tells the circumstances of the birth of the journal *Co-Existence* and how Karl gained the support of potential contributors during his tour of Europe in 1960. The purpose of the journal is defined as an attempt to explore an alternating world of co-existence, of diverse social systems, ideologies and nation states in the world of reality. Kari Levitt describes her father's pioneering researches in the field of economic sociology and economic anthropology. In debates with American scholars Karl Polányi rejected technocratic ideology and offered a socialist alternative. As he put it, only under socialism does it become possible to subordinate the technological and economic order to social and human

requirements. He defined socialism this way: vistas of humanist socialism comprise of a pluralist democracy, a national independence, an industrial culture and a socialist international order.

KARI POLÁNYI'S LETTER (MONTREAL, 1 MAY 1978)

The letter opens with the words 'To all beloved friends'. The letter is lyric in tone and in it she describes the last weeks in the life of her mother, Ilona Duczynska, and the circumstances of her death. Anecdotically she mentions other episodes in both Karl Polányi's and her (Kari's) life.

(Translated by Iván Sella)

TARTALOM

Vezér Erzsébet:	A Polányi család	5
Polányi Cecil:	Az orosz forradalom előtörténete	26
	Három levél Lukács Györgynek	38
	Művészet és pszichoanalízis	43
	Kérvény a vallás- és közoktatási miniszternek	46
	Levél Polányi Mihálynak	47
Polányi Laura:	Néhány szó a nőről s nőnevelésről	49
	Világi erkölcsztanítás	60
	Milyen szerepet játszott Magyarország John Smith kapitány életében?	63
Polányi Adolf:	A japán kapitalizmus fejlődése	70
Polányi Károly:	Vigadói beszéd	82
	Levél Polányi Mihálynak	83
	Szózat a Galilei Kör ifjúságához	84
	A magyar demokrácia célkitűzéseiről	89
	Levél Polányi Mihálynak	90
	A kereskedelem, a pénz és a piaci intézmények korai fejlődése	91
	Széljegyzetek a szocialista világfordulóhoz	95
Duczynska Ilona:	Levél nagynénjének, Irma Duczynskának	98
	A magyarországi földreform	98
	Szabó Pál, a paraszthumanista	105
	Emiliano Zapata, mexikói agrárforradalmár	107
	Polányi Károly. Jegyzetek az életútjáról	120
Éva Zeisel:	Formatervezőnek lenni	127
Striker György:	A műszaki haladás befolyása a mérés- és műszer- technika fejlődésére	132
Kari Polányi-Levitt:	Karl Polányi és a <i>Co-Existence</i>	140
	Minden legkedvesebb barátomnak!	150
Summaries		156

Felelős kiadó: Lukács József

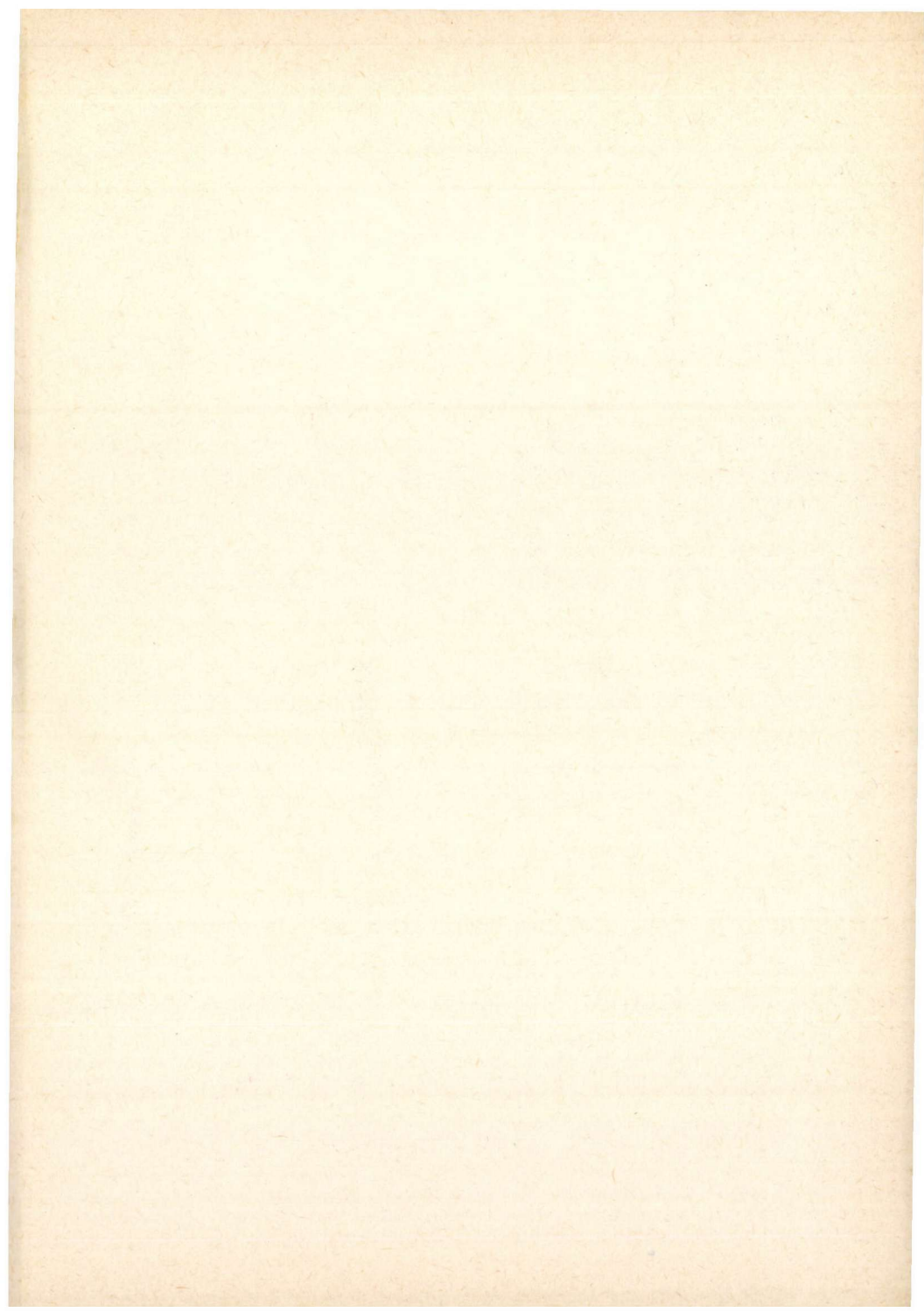
Megjelent A/5 ív + 16 oldal melléklet terjedelemben

K. F. eng. szám: 46 557

Szedte a PASSZER TTI VGM, a nyomás és kötés a TIT Nyomdában készült, Bp. 1986.

Felelős vezető: Préda Tibor

A kiadásban közreműködött a Go-press GM

„A polgárosodás folyamata nálunk többféle családmoddellon is tanulmányozható. A Polányi család ideális példa arra a családmodellre, mely nem a nemesség polgárosodását, hanem a társadalom legmélyéről jött, etnikailag is jövevény családok polgári felemelkedését és megmagyarosodását példázza. Ami azonban a Polányi családot szinte egyedülállóvá teszi, az az, hogy több generáción keresztül nem a vagyon gyarapítása, hanem az intellektuális felemelkedés útján haladt. És ebben a családban ötvöződnek egybe talán a legnyilvánvalóbban és a legszerencsésebben a különféle kultúrák. Nyugati és keleti kultúrájú családok sarjai váltak itt magyarrá, és vettek részt legélénkebben és legnagyobb számban a magyar progresszió mozgalmában. És ez a család példázza legjobban a 19 utáni magyar diaszpóra sikereit és világ-hírét.”

(Vezér Erzsébet: A Polányi család)